

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМИЙ - ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.23.666 диссертациялык кеңеши

кол жазма укугунда

УДК 657 (575.2)

Бакай кызы Жамила

**Стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү
(Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларынын
мисалында)**

08.00.12 - бухгалтердик эсеп, статистика

экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациялык иш

Илимий жетекчиси:

экономика илимдеринин доктору, профессор

Суранаев Т.Ж

Бишкек - 2024

Кыскартылган сөздөр

АКШ	Америка Кошмо Штаты
ИНВ	Инвентаризация (тегиндөө)
ИДП	Ички дүң продукциялар
ДК	Дирек Костинг
МКЖТ	Маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо
ЛИФО	LIFO ыкмасында ФИФОдон айырмаланып, “акыркы кирген биринчи чыгат” принциби боюнча эсепке алынат.
РИНЦ	Россиянын илимий цитаталар индекси
СТС	Сапатты тастыктоо системасы
УСК	Улуттук статистика комитети
ФИФО	FIFO – инвентаризациялык эсепке алууну “биринчи кирген, биринчи чыгат” принциби боюнча камсыз кылуу ыкмасы
ФОЭАС	Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары
ГААР	Жалпы кабыл алынган аудит стандарттары Бухгалтердик эсептин стандарттарынын конвергенциясы
ЭС	Эсеп саясаты

МАЗМУНУ

I БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮЧҮ ИШКАНАЛАРДЫН СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖАНА ТАЛДОО СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ишкананын эсеп саясатын түзүүнүн негиздери	13
1.2. Ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин түзүүнүн теориялык негиздери	33
1.3. Чет өлкөлөрдөгү башкаруу эсебин уюштуруу тажрыйбалары	43

II БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨГҮ ТАЛДООЛОР

2.1. Кайра иштетүү ишканаларынын бүгүнкү күндөгү экономикалык абалы	74
2.2. Ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануусуна талдоо жүргүзүү	87
2.3. Кайра иштетүүчү ишканалардын бухгалтердик балансына талдоо жүргүзүү	103

III БӨЛҮМ. ИШКАНАЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ИШТЕРИН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА СУНУШТАР

3.1. Ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр	123
3.2. Башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар	160

КОРУТУНДУ 171

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ 177

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кайра иштетүүчү ишканалар - акыркы продукцияны чыгаруу үчүн чийки затты же жарым фабрикаттарды кайра иштетип чыгып, керектөөчүлөргө жеткирүү ишин жүргүзөт. Бул ишканалар тамак-аш өнөр жайы, химиялык өнөр жай, металлургия, текстиль өнөр жайы жана башкалар сыяктуу ар кандай тармактарды камтышы мүмкүн. Алар чийки затты алып, ар кандай процесстер жана технологиялар аркылуу аларды сатууга же колдонууга даяр акыркы продукцияга айландырышат. Кайра иштетүүчү ишканалардын ишинин маанилүү аспектиси аз чыгымдар менен эң жогорку сапаттагы продукцияны алуу үчүн өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу болуп саналат.

Кайра иштетүүчү ишканалар базар экономикасынын талаптарын канааттандыруу үчүн түрдүү продукцияларды берүү менен экономикада негизги ролду ойнойт. Алар ошондой эле жумуш орундарын түзүүгө жана ар кайсы аймактарга инвестиция тартууга көмөктөшөт. Мындан тышкары, көптөгөн кайра иштетүү ишканалары инновациялык технологияларды жана өндүрүш ыкмаларын киргизүүгө, бул тармактын өнүгүшүнө жана базар шартында атаандаштыктын жогорулашына шарт түзөт.

Кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсеби ишканаланы өнүктүрүү стратегиясын калыптандырууда жана ишке ашырууда негизги ролду ойнойт. Бул жагдай бизнес үчүн өзгөчө маанилүү болгон стратегиялык башкаруу эсебинин кээ бир аспектилерин колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Кайра иштетүүчү ишканаларда чийки заттын, энергиянын, эмгектин жана башка ресурстардын чыгымдарын жана баасын эсепке алуу абдан маанилүү.

Стратегиялык эсеп өндүрүштүн натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн чыгымдарды талдоого жана оптималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Кайра иштетүү ишканалары чийки заттардын, жарым фабрикаттардын жана даяр продукциянын запастарын натыйжалуу башкаруу менен аныкталышы керек. Стратегиялык эсеп инвентарлардын деңгээлин оптималдаштырууга, сактоо чыгымдарын минималдаштырууга жана жетишсиз же ашыкча запастарга байланыштуу тобокелдиктерди башкарууга мүмкүндүк берет.

Стратегиялык эсеп көйгөйлөрдү аныктоону, сапаттын жана шайкештиктин жогорку деңгээлин камсыз кылууда өндүрүш процесстерин өркүндөтүү үчүн продукциянын сапаты боюнча маалыматтарды талдоону камтыйт. Өндүрүштүк процесстерге өз убагында мониторинг жана талдоо жүргүзүү өндүрүш кубаттуулугун оптималдаштырууга, өндүрүмдүүлүктү жана продукциянын сапатын жогорулатууга, өндүрүштүн өздүк наркын төмөндөтүүгө жардам берет.

Бухгалтердик эсептин маалыматтарын талдоо кайра иштетүүчү ишканаларды стратегиялык өнүктүрүүнүн маанилүү аспектиси болуп саналган инновацияларды жана жаңы продукцияны иштеп чыгуунун потенциалдуу багыттарын аныктоо үчүн керектүү шарттарды түзөт.

Стратегиялык эсеп ошондой эле ишканалардын узак мөөнөттүү өнүгүүсүнө өбөлгө түзүп, жаңы техникага, технологияга жана модернизациялоо долбоорлоруна салынуучу инвестициялардын натыйжалуулугун баалоого мүмкүндүк берет.

Жалпысынан алганда, кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруу эсеби жетекчиликке стратегиялык максаттарга жетүүгө жана узак мөөнөттүү келечекте ишканалардын ийгиликтүү иштешин жана өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Стратегиялык башкаруу эсеби кайра иштетүүчү ишканалар үчүн бир катар негизги артыкчылыктарга жана мааниге ээ:

Кайра иштетүүчү ишканалар чийки зат, энергия, эмгек жана каржы сыяктуу ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга көз каранды. Стратегиялык

эсеп бул ресурстардын чыгымдарын оптималдаштырууга, ошону менен өндүрүштүк чыгымдарды кыскартууга жана кирешелүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Кайра иштетүүчү ишканалар чийки заттын баасынын, ченемдик укуктук актылардын өзгөрүшүнө, рыноктук атаандаштыкка ж.б. байланыштуу ар кандай тобокелчиликтерге дуушар болушат. Стратегиялык эсеп бул тобокелдиктерди талдап, баалоого мүмкүндүк берүү менен бирге аларды азайтуу боюнча стратегияларды жана чараларды иштеп чыгууга шарт түзөт.

Стратегиялык эсеп негизделген стратегиялык чечимдерди кабыл алуу үчүн башкарууну керектүү маалымат менен камсыз кылат. Финансылык маалыматтарды, натыйжалуу индикаторлорду жана башка маалыматтарды талдоо бизнестин күчтүү жана алсыз жактарын, өсүү жана өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого жана максаттарына жетүү үчүн натыйжалуу стратегияларды иштеп чыгууга багытталган.

Стратегиялык эсепти натыйжалуу колдонуу кайра иштетүүчү ишканаларга базар шартында атаандаштыкка туруштук берүүгө мүмкүндүк берет. Өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу, өздүк наркты көзөмөлдөө, базар шартынын керектөөлөрүнө ылайык жаңы өнүмдөрдү жана кызматтарды иштеп чыгуу – мунун баары ишкананын позициясын бекемдөө жана кардарларды тартуу үчүн чоң мааниге ээ боло алат.

Базар экономикасынын шарттары тынымсыз өзгөрүп тургандыктан ишкананын башкаруу тармагы ийкемдүү болушу маанилүү. Стратегиялык эсеп тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө тез жооп берүүгө, ошондой эле жаңы шарттарга ылайык ишкананы өнүктүрүү стратегияларын ыңгайлаштырууга даяр болушу зарыл.

Жалпысынан алганда, стратегиялык башкаруу эсеби кайра иштетүүчү ишкананы ийгиликтүү башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анын стратегиялык максаттарына жетүүгө, базар экономикасынын шартындагы позициясын бекемдөөгө жана узак мөөнөттүү келечекте туруктуу өсүүнү жана өнүгүүнү камсыз кылууга көмөкчү болот.

Акыркы жылдары жергиликтүү илим жана өндүрүш ресурстарынын чыгымдарын эсепке алуунун тажрыйбасы экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн стратегиялык башкаруу чөйрөсүндөгү жетишкендиктерин жана жергиликтүү мыкты кайра иштетүүчү ишканалардын тажрыйбасын колдонуу менен олуттуу ийгиликтерге жетишти. Ошону менен бирге кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруу эсепти, талдоону жана чыгашага көзөмөлдүктү өркүндөтүү маселелери өтө жетишсиз изилденген.

Ушуга байланыштуу кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин, талдоо жана чыгымдарды көзөмөлдөө тармагын уюштурууну өнүктүрүү илимий көз караштан гана актуалдуу эмес, жергиликтүү кайра иштетүү ишканалары үчүн да чоң тажрыйбалык мааниге ээ болоору шексиз.

Стратегиялык башкаруу эсебинин өндүрүштүк чыгымдарды башкарууну маалыматтык камсыздоо көйгөйлөрү Б. Нидлз, Дж. Рис, Т. Стоун, П. Фридман, Дж. Фостер, Ч. Хорнгрен, С. Энтони, А. Яругова, Х. Андерсен, А. Апчер, Ш. Датар, К. Друри, Д. Колдуэлл, С. Манн, Э. Майер сыяктуу чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде изилденген.

Башкаруу, маалымат жана бухгалтердик эсептин өз ара айкалыштыруучу маселелери жакынкы чет мамлекеттердин М.С. Ержанов, К. Ш. Дюсембаев, Т. П. Карпова, Н. П. Кондратов, К.Т. Тайгашинова, Д. Ураков, О. Е. Николаева, С. Д. Жакипбеков, С. А. Николаева, В.Ф. Палий, Л.В. Попова, Г. В. Савицкая, Я. В. Соколов, В. И. Ткач., А. Д. Шеремет, Широбокова В. Г. ж.б. окумуштууларынын эмгектеринде да чагылдырылган.

Башкаруу эсебинин өз ара аракеттенишүүсүнүн жаңы тенденциялары, ошондой эле базар экономикасына өтүү шарттарында чыгымдардын эсебин түзүү маселелери М. И. Исраилов, О. К. Курманбеков, А. А. Арзыбаев, А.О. Осмоналиев, Д. К. Омуралиева, Ж. Т. Тургунбаев, Т. Ж. Суранаев, К. М. Назарматова, Э. У. Кулова, Ж. М. Байсалова, А. Б. Ботобеков. Ж. П. Пиримбаев, К. Ж. Чалова, У. С. Сулайманова, Р. А. Узенбаев, Г. К. Өмуркулова, ж.б. ата мекендик окумуштуулардын эмгектеринде изилденген.

Диссертацияда автордун илимий изилдөөлөрүнүн натыйжаларынын мазмуну келтирилген, автордун макалаларында, башка илимий эмгектеринде жарыяланып, кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоосун өнүктүрүү, башкаруу эсебин колдонуудагы ыкмаларын түзүү жана өркүндөтүү процессине кошкон салымы чагылдырылган.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациянын темасы Өкмөттүн токтому менен кабыл алынган 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына байланыштуу. Ошондой эле М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» кафедрасынын илимий изилдөө темасы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери:

Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты жана милдеттери – кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү, стратегиялык башкаруу эсебинин өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн шарттарды, өбөлгөлөрдү түзүү үчүн стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуу механизмин өркүндөтүү, ошондой эле башка өлкөлөрдүн тажрыйбаларын изилдеп, жыйынтыктарын ата мекендик ишканаларда колдонуу болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлган:

1. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилерин изилдөө;
2. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча эл аралык тажрыйбаны изилдөө;
3. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларына экономикалык талдоо жүргүзүү;

4. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмаларын аныктоо;

5. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөрдү аныктоо;

6. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Жалпысынан диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүүнүн жаңы ыкмаларын теориялык жактан негиздөөдө жана практикалык жактан колдонууну иштеп чыгууда турат.

Изилдөө процессинин жүрүшүндө биз төмөнкү илимий натыйжаларды алдык:

– кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилери изилденди;

– кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча эл аралык тажрыйба изилденди;

– Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын экономикалык абалына талдоо жүргүзүлдү;

– Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмалары аныкталды;

– кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр аныкталды;

– кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштар ишелип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси Кыргыз Республикасында кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча сунуштар кайра иштетүүчү ишканаларга, Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү министрлигине, Финансы министрлигине сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжалары кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча санариптик технологияларды киргизүүнү эске алуу менен натыйжалуу башкаруу эсебинин системасын түзүү ыкмаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Автор Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү министрлигинен, Финансы министрлигинен сунуштарды камтыган ишке ашыруу актысын алган.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча берилген сунуштар Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү жайы министрлигинин, Финансы министрлигинин, кайра иштетүүчү ишканалардын ченемдеринин негиздүүлүгүн жана объективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору: Диссертациялык иште автор тарабынан алынган төмөнкү илимий жыйынтыктар корголот:

- кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилерин тереңдетилген изилдөө жолу сунушталды;
- өнүккөн чет өлкөлөрдүн кайра иштетүүчү ишканаларындагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү жана калыптандыруу жолдору

боюнча эл аралык тажрыйбаны колдонуу менен иш алып баруу сунушу берилди;

– Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын экономикалык абалына талдоо жүргүзүлдү;

– Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмалары такталды;

– кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр такталып, сунуштар берилди;

– кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштар иштелип чыгып, тиешелүү мамлекеттик органдарга сунуштар берилди.

Издөнүүчүнүн жеке салымы.

Автор кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча «кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсеби» жана «кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин пайдалануучулар» түшүнүгүнүн теориялык негиздерин, ыкмаларын жалпылап, Экономика жана коммерция министрлигине, Финансы министрлигине сунуштайт.

Жыйынтыктарды апробациялоо. Илимий изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле практикалык семинарларда жана форумдарда баяндалган.

Диссертациянын толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары изилденип жаткан тема боюнча Кыргыз Республикасынын, Россиянын түрдүү илимий жана мезгилдүү басылмаларында 10 макала басылган, РИНЦ (Россиянын илимий цитаталар индекси) индекстөө системасына кирген басылмаларда (чет элдик басылмаларда) чагылдырылган, бардыгы 175 балл.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат, компьютердик терүүнүн негизги тексти 189 бетти түзөт, ошондой эле 35 сүрөт, 16 таблица жана 102 библиографиялык аталышты камтыйт.

I БӨЛҮМ. СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖАНА ТАЛДОО СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ишкананын эсеп саясатын түзүү принциптеринин теориялык негиздери

Эсеп-кысап адамзат өөрчүп-өнүгүшү менен бирге, мындан миндеген жыл мурун пайда болгон. Анын алгачкы кадамы тарых үчүн эбегейсиз таасирин тийгизген. Жашоо тиричилигинин керектөөлөрү эсеп-кысаптын өнүгүшүнө алып келип, анын таасири өз кезегинде адамзаттын цивилизациясынын ажырагыс бөлүктөрү болгон жазуу жана математика илимдеринин өсүшүнө түрткү болгону баарыбызга белгилүү [1].

«Бухгалтер» термини адамзаттын жашоосунда XV кылымда пайда болгон. Инсбруктагы эсеп-кысап палатасынын иш жүргүзүүчүсү Христофор Истехер бухгалтер деген наамды алган биринчи кызмат адамы болуп эсептелет. Германияда 1498-жылга чейин эсеп-кысап китептерин алып жүргөн адамдар катчы деп аталчу [87].

Ушул убакыттан тартып «бухгалтер», «бухгалтерия» деген терминдер эски аттарын сүрүп чыгарып, бара-бара бардык жерлерге тарала баштаган, ал эми XVIII кылымда Россияга да өткөн. Бул кылымдын башында Петр I-нин реформасынан кийин соода компаниялары кеңири таралып, фабрикалар менен заводдор пайда боло баштаган, аларга эсеп-кысапты сабаттуу жүргүзүү талап кылынган [87].

Эсеп-кысап ишине ал кездерде өзгөчө көңүл бурулганы менен бухгалтердик китептерди туура алып барууну билген квалификациялуу адамдар аз болгон. Ошондуктан Россияда бухгалтердин наамын биринчи алган адам чет өлкөлүк киши болгондугу бекеринен эмес. Ал киши голландиялык соодагер Тиммерман эле, ал 1732-жылы 11-сентябрда Коммерц-Коллегиянын буйругу боюнча Петербургдук бажыкананын башкы бухгалтери болуп дайындалган [87].

Кыргыз Республикасында илгертен эле «эсепчи» же «санакчы» деген термин тээ атам замандан, Манас-Ата менен бирге жаралган болсо да, «бухгалтер» термини көбүнесе советтик доорго, өнөр жай тармагынын калыптануу мезгилине таандык. Биринчи бухгалтерлерди даярдоо айыл чарба жана финансы техникумдарында уюштурулган.

Ишкананы башкарууда бухгалтердик эсепке өзгөчө орун берилет, анткени анын финансылык абалы, ишкердүүлүгү жөнүндө керектүү толук маалыматты көрүүгө болот.

Бүткүл бухгалтердик маалыматтар юридикалык ченемге ылайыкталышы зарыл. Бул жоопкерчилик материалдык жана акчалык каражаттардын сакталышына жоопкер тарапка — ишкана жетекчисине жана анын бухгалтерине жүктөлөт.

Ишканаларда, мекемелерде бухгалтердик эсепти бухгалтер деген белгилүү укуктары жана милдеттери бар кызматкер алып барат, ал эсеп-кысап иштеринин конкреттүү участогуна аткарат жана белгилүү чарбалык операцияларга текшерүү жүргүзөт. Аткарган милдетине жана ээлеген кызматына жараша бухгалтер же башкы бухгалтер болушу мүмкүн [87].

Ар бир ишкана өзү юридикалык тарап болуп саналат. Юридикалык тараптын атынан материалдык (ресурстарды) байлыктарды колдонууда ишкана жетекчилиги бөлүштүрүлгөн материалдык жоопкерчиликти алып жүрөт. Материалдык жоопкерчилик — мыйзам боюнча кызматкерлер тарабынан атайын же билбей келтирилген зыяндарды, чыгымдарды, жоготууларды, байлыктарды жана акчалай каражаттардын жетишпей калышын калыбына келтирүү милдеттерин камтыйт. Материалдык байлыктарды жана акча каражаттарын кабыл алуучу, жөнөтүүчү жана сактоочу кызматкерлерге толук материалдык жоопкерчилик жүктөлөт [87].

Жобого ылайык, эсеп саясаты-бул, бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн ыкмаларынын жыйындысы, башкача айтканда ишканадагы чарбалык амалдарга (операцияларга) баштапкы байкоо жүргүзүү, алардын наркын ченөө (баалоо), аларды утурумдук топтоо жана жалпылоо болуп саналат. Эл аралык

стандарттарда бул термин эсеп катары колдонулат, бирок ал бир кыйла кенири мааниде, себеби бухгалтердик эсеп, пландаштыруу, долборлоо, чарбалык ишмердүүлүктү анализдөө жана көзөмөлдөөнү, б.а. башкаруунун бардык негизги функцияларын камтыйт.

Эсеп саясатынын маселелерин изилдөөнүн эл аралык тажрыйбасына кайрылсак Р. Адамс, Э. Аренс, Дж. Лоббек, Ф. Л. Дефлиз, Г. Р. Дженник, Б. Нидлз, Д. Колдуэлл, Дж. Робертсон, Н. П. Кондраков, П. С. Безруких, А. С. Бакаев, Л. З. Шнейдман, Р. А. Алборов, С. А. Николаева, В. П. Астахов, В. И. Петрова, И. В. Барсукова ж.б. эмгектеринде кенири чагылдырылган. Ал эми ата-мекендик окумуштуулардан М. И. Исраилов, О. К. Курманбеков, Ж. П. Пиримбаев, К. Ж. Чалова, У. С. Сулайманова, Р. А. Узенбаев, Г. К. Өмуркулова ж.б. эмгектеринде ишкананын эсеп саясаты изилденген.

Алгач россиялык авторлордон бухгалтердик эсеп саясаты маселелерин А. С. Бакаев жана Л. З. Шнейдман караган жана алар эсеп саясатын ишкананын чарбалык ишмердүүлүгүнүн фактыларын алгачкы байкоо, нарктык өлчөө жана жалпылоо же бухгалтердик эсептин методдорун иш жүзүндө колдонуу тартиби катары аныкташкан.

Р. А. Алборов “Эсеп саясаты оперативдүү, толук, объективдүү жана туура финансылык жана башкаруу маалыматын максималдуу калыптандыруу максатында ишкананын бухгалтердик эсебинин методдорун уюштуруунун жана иш жүзүнө ашыруунун технологияларынын принциптери жана эрежелеринин жыйындысы” деп эсептеген.

С. А. Николаева “Эсеп саясаты-конкреттүү уюмда бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн системасы катары методикалык жана уюштуруучулук техникалык түзүүчүгө ээ уюмдун бухгалтердик эсебин жүргүзүүнүн жөндөмүнүн жыйындысы катары эсептелет” деген пикирин айткан. П. С. Безруких “Ишкананын эсеп саясаты, бухгалтердик эсепти жүргүзүү анын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү жана жалпы кабыл алынган эрежелерине ылайык конкреттүү методдордун жана формасынын жыйындысы” деп жазган.

В. П. Астахов “Эсеп саясаты- чарба жүргүзүүнүн жана мыйзамдардын шарттарына ылайык тиешелүү мүлк жана милдеттенмелерди эсепке алуунун конкреттүү методдорун (варианттарын) тандоо” деген бүтүмгө келген.

В. И. Петрова, И. В. Барсукова “Эсеп саясаты-биринчиден нормативдик актылар менен жөнгө салынуучу жана экинчиден, ишкананын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгүн эске алуучу бухгалтердик эсептин методдору жана жөндөмдөрү” деп жыйынтыктайт. Жогорудагы келтирилген эсеп саясаты боюнча түшүнүктөр анын маңызы боюнча окумуштуулардын жана адистердин көз карашынын эволюциясын чагылдырат. Бухгалтердик эсепти уюштуруу жана жүргүзүүнүн тандалган системасы уюмдун продукциясынын өздүк наркына, пайдасына, салыктарга, отчеттуулуктун статьясына жана финансылык абалынын көрсөткүчтөрүнө түздөн түз таасирин тийгизет.

Эсеп саясатынын финансылык жыйынтыкка тийгизген таасирин анализдөөнү алгачкылардан болуп 1995-жылы э.и.к. Д. Л. Луговской өзүнүн илимий эмгегинде караган жана ал төмөнкү элементтерге: негизги каражаттарды кайра баалоого жана амортизацияны жоюуда материалдык баалуулуктарды, запастарды баалоого, келечек мөөнөттөгү чыгымдарды жоюу тартибине, келечектеги чыгымдардын резервдерин түзүүгө жана өздүк наркты эсептөө методдоруна көңүл бурган. Алардын кээ бирлеринин финансылык көрсөткүчтөргө жана салык төлөмүнүн өлчөмүнө тийгизген таасирин анализдеген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 26-мартындагы токтомуна ылайык “Эсеп саясаты - бухгалтердик эсепти жүргүзүү (эсептин объектилерин баштапкы көзөмөлдөө, нарктык ченөө (өлчөө), күндөлүк маалыматты топтоо, чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларын жалпылоо жана финансылык отчеттуулукту сунуштоо үчүн ишканалардын (субъектилердин) жетекчилиги тарабынан кабыл алынган ыкмалардын, жол жоболордун, шарттардын, эрежелердин, негиздердин жана принциптердин жыйындысы” деп белгиленет [76].

Бухгалтердик эсепти жүргүзүү ыкмаларына чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларын топтоо жана баалоо, активдердин наркын жокко чыгаруу, документтерди жүгүртүүнү уюштуруу, тактоо, бухгалтердик эсептин счетторун колдонуу, бухгалтердик эсептин регистрлерин уюштуруу, маалыматтарды иштеп чыгуу кирет.

Экономика илиминин доктору М. Ж. Абдиев, өзүнүн илимий иштеринде “биздин көз караш боюнча, “эсеп саясаты” түшүнүгү бухгалтердик эсепти уюштуруу жана жүргүзүүнүн оптималдуу системасы катары ачылып берилиши зарыл. Эсеп саясаты - бухгалтердик эсепти жүргүзүү жана финансылык отчеттуулукту сунуштоого алып келүүчү принциптер, процедуралар жана ыкмалардын жыйындысы. Эсеп саясаты ишкананын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү жана жалпы кабыл алынган эрежелерине ылайык бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн конкреттүү ыкмалары жана жөндөмдөрү, ошондой эле формасы” деген пикирди айтат.

Кыргыз Республикасынын “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамынын (29-апрель 2002-ж. №76) 2-беренесине ылайык, бардык ишканалар бухгалтердик эсепти финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарынын (ФОЭАСтин) талаптарына ылайык жүргүзүүгө, эсеп саясатын кабыл алууга жана аны иреттүү аткарууга милдеттүү. [1]

Эсеп саясатын чечмелөө (ачып берүү) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, ишкананы түзүүчүлөрдүн документтерине же болбосо ишкананын өзүнүн каалоосуна ылайык өзүнүн бухгалтердик отчетун жарыялоочу ишканаларга таркатылат.

2009 - жылдын 1-январынан тартып ишке киргизилген Бухгалтердик эсептин санаттарынын (счетторунун) планын колдонуу боюнча методикалык сунуштардагы, финансылык отчеттуулуктун түзүү боюнча нускамадагы жана Кыргыз Республикасынын салык кодексиндеги көрсөтүлгөн көптөгөн жоболордо болбосун, ишкана эсеп -кысаптын альтернативдик варианттарынан бирөөнү тандап алуу укугуна ээ экендиги каралган. Бухгалтердик эсепти, ошондой эле салык эсебинин жүргүзүү тутумун бирдей эрежеде тескөө

(регламенттөө) үчүн тандап алынган вариант, ишкананын өзү иштеп чыккан эсеп саясаты менен бышыкталат. Жогоруда белгилеп кеткендей “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамдын талаптарына ылайык эсеп саясатын иштеп чыгуу үчүн методологиялык негиз болуп Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарты (ФОЭАС) эсептелинет.

Эсеп саясаты бухгалтердик эсепти уюштуруунун бүтүндүгүн талап кылат жана финансылык отчетуулукту түзүү үчүн ишкана кабыл алган принциптерди, негиздерди, эрежелерди жана тартиптерди өзүнө камтыйт. Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын жүргүзүүнүн эрежелеринин жыйындысы катары эсепти жүргүзүүдө максималдуу натыйжаны камсыз кылуусу зарыл. Ошондуктан финансылык жана башкаруу маалыматын өз убагында калыптандыруу, анын башкаруу чечимдери жана керектөөчүлөрдүн кеңири чөйрөсү үчүн тууралыгы, объективдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана пайдалуулугу менен тастыкталат. [1]

Эсеп саясаты-эсептин бир канча альтернативдүү варианттарынан бирөөнү тандоону тастыктоочу уюмдун ички документи гана болбостон, ошондой эле уюмду башкаруунун бир катар куралдары катары, б.а төмөнкүлөр катары каралат:

- чыгымдарды, финансылык жыйынтыктарды жана финансылык абалды башкаруу куралы;
- эсептелген салыктардын өлчөмүн башкаруу куралы;
- бухгалтердик эсеп боюнча нормативдик актылардын карама-каршылыгын практикалык чечүүнүн зарыл куралы;
- эсеп процедурасын унификациялоонун жана анын эмгек сыйымдуулугун кыскартуунун куралы;

Тилекке каршы көптөгөн ишканаларда бүгүнкү күнгө чейин эсеп саясатын түзүү мыйзамдуулук базасынын талабы боюнча жүргүзүлүп, бирок формалдуу мүнөзгө ээ болуп келүүдө. [23,24]

Мына ошондуктан эсеп саясатын эки түргө: формалдуу жана натыйжалуу (натыйжалуу) деп бөлсөк болот. Натыйжалуу эсеп саясаты-бул эсеп жүргүзүүнүн принциптери, ыкмалары жана эрежелеринин жыйындысы, мыйзам базасына ылайык эсеп системасынын иштөөсүнөн максималдуу натыйжа алууга багытталган ишкананын өнүгүү стратегиясына дал келүүсү керек. Бул учурда натыйжа катары эсеп саясатынын алдында коюлган максатарга жетүү жана белгилүү маселелерди чечүүнү түшүнүү керек. ФОЭАСтин концепциясы төмөнкүлөрдү эске алат:

Ишкана өзүнүн керектөөсү үчүн ишмердүүлүгүн башкарууга өтө эле ыңгайлуу түрдүү ыкмаларды колдонуу менен финансылык отчеттуулукту түзүшү мүмкүн. Качан финансылык отчеттуулук тышкы колдонуучулар (инвесторлор, акционерлер, кредиторлор, өкмөт жана өкмөттүк мекемелер ж.б.) үчүн түзүлсө, алар ФОЭАСтин жана Бухгалтердик эсептин мыйзамынын, жоболорунун бардык талаптарына туура келиши керек. Эгерде дайындуу талаптар болбосо, анда финансы отчеттуулугун колдонуучулар үчүн пайдалуу маалыматтарды камсыз кылуучу эсеп – кысап саясатын иштеп чыгуу максатында ишкананын жетекчилиги өз алдынча чечимдерди кабыл алат.

Кардарлар ишкананын ишмердүүлүгүнүн үзгүлтүксүздүгү жөнүндө маалыматтарга кызыкдар. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ишканалардын эсеп саясаты, алардын уюштуруучулук-укуктук формасына карабастан төмөндөгү бөлүктөрдөн турат:

1. Эсеп саясатын түзүүнүн негизи;
2. Активдерди жана милдеттенмелерди баалоонун методдорун жана ыкмаларын тандоо;
3. Бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн техникасын, формасын жана аны уюштуруу ыкмасын тандоо;
4. Эсеп саясатынын өзгөрүүлөрү;
5. Эсеп саясатын ачып берүү.

Эсеп саясаты ишкананын жетекчилиги тарабынан дайындалган тескөөчү документтин негизинде аныкталган күндөн баштап ишке кирет. Бул

документ бухгалтердик эсептин бирдиктүү методологиялык принциптерин камсыз кылуу максатында төмөндөгүдөй маалыматтарды өзүнө камтып турушу зарыл [68,58].

Ишкананын эсеп саясаты өзүнө сөзсүз боло турган бир канча элементтерди камтыйт. Алсак, эсеп саясатын камсыз кылып туруучу негизги элемент болуп бухгалтердик эсепти жүргүзүү үчүн керектүү синтетикалык жана аналитикалык счетторду (жана субсчетторду) камтыган бухгалтердик эсептин счетторунун жумушчу планы эсептелинет [76,79].

Эсеп саясатын кабыл алганда чарбалык операцияларды чагылдырууга колдонулуучу, бирок типтештирилген формада каралбаган документтер боюнча баштапкы эсеп документтеринин формасы бекитилет.

Бухгалтердик эсептин жана финансылык отчеттуулуктун маалыматтарынын тууралыгы жана аныктыгы активдерди жана милдеттенмелерди тегиндөөнүн (инвентаризациялоонун) жыйынтыгы менен бышыкталат.

Эсеп саясаты тегиндөөнү өткөзүү тартибин аныктайт. [29]

Эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын (алгачкы байкоо, нарктык өлчөө, учурдагы топтоо, жыйынтыктоо) жүргүзүүнүн куралы болуу менен ар түрдүү ишканаларда айырмаланышы мүмкүн.

Ишкананын эсеп саясаты башкы бухгалтер тарабынан иштелип чыгат жана жетекчилиги тарабынан буйрук менен бекитилет, ишкананын курамына кирген бардык түзүмдөр аткарууга милдеттүү болуп саналат. Ишкананын эсеп саясаты бир канча жылга колдонулат жана жыл сайын өзгөрбөшү керек. Чарбалык субъектилердин эсеп саясатынын өзгөрүүсүнө төмөнкү учурлар себеп болушу ыктымал:

- субъектинин кошулуусу, бөлүнүүсү, биригүүсү жана кайрадан түзүлүүсү;
- менчик ээлеринин алмашуусу;

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана бухгалтердик эсепти нормативдик жөнгө салуу системасынын өзгөрүүсү;
- бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн жаны ыкмаларын түзүү жана киргизүү.

Эсеп саясаты боюнча буйрукка счеттордун жумушчу планы, баштапкы документтердин жана бухгалтердик регистрлердин формасынын үлгүсү, документ жүгүртүүнүн графигин бекитүү жөнүндө буйрук, баштапкы документтерге кол тамга коюуга укугу бар кызмат адамдарынын тизмесин бекитүү жөнүндө буйрук жана башкалар киргизилет. [32,35]

Эсеп саясатын түзүүдө төмөнкүлөр бекитилет:

- бухгалтердик эсепти жүргүзүү үчүн керектүү өзүнө туруктуу жана убактылуу счетторду камтыган, финансылык отчеттуулук жана аудит стандарты боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик комиссия тарабынан сунушталган счеттордун планынын негизинде иштелип чыккан бухгалтердик эсептин счетторунун жумушчу планы;
- чарбалык амалдарды (операцияларды) чагылдырууда колдонулуучу, бирок типтештирилген формада каралбаган иш кагаздар боюнча баштапкы эсеп документтеринин формасы, ошондой эле ички бухгалтердик отчеттуулук үчүн иш кагаздардын формасы жана эсеп регистрлеринде колдонуучу формалар;
- активдерди, милдеттенмелерди инвентаризациялоону өткөзүүнүн тартиби жана мөөнөтү жана ошондой эле алардын жыйынтыктарын чагылдыруу;
- активдерди жана милдеттенмелерди баалоонун ыкмалары (методдору);
- иш кагаздарды жүгүртүүнүн тартиби жана эсеп маалыматтарын кайра иштеп чыгуу технологиясы;
- чарбалык операцияларды (амалдарды) көзөмөлдөө тартиби;
- бухгалтердик эсепти уюштуруу үчүн керектүү башка чечимдер.

Эсеп саясатын калыптандырууга таасир этүүчү факторлорго төмөнкүлөр кирет: [44]

- ишкананын юридикалык жана экономикалык статусу, менчиктин формасы (мамлекеттик, жеке, муниципалдык жана башка түрү), ишмердүүлүктүн масштабы (продукцияларды өндүрүүнүн жана сатуунун көлөмү, жумушчулардын саны, ишкананын активдеринин наркынын жалпы суммасы), иштеп жаткан филиалдар (эгерде болсо);
- чарбалык ишмердүүлүк, экспорттук мүмкүнчүлүгү;
- бухгалтердик эсепти жүргүзүү,
- салык салууну тескөөчү мыйзамдар.

Мындан сырткары эсеп саясатын негиздөөдө тармактык көз карандылык жана ишмердүүлүктүн түрү;

- башкаруунун уюштуруучулук түзүмү жана структуралык бөлүмдөрдүн болуусу;
- ишмердүүлүктүн көлөмү жана ишкананын өлчөмү;
- баа орнотууда, продукцияны жөнөтүүдө иш аракеттин эркиндиги;
- узак мөөнөттүү келечекте ишкананын экономикалык өнүгүүсүнүн максаты жана маселелери;
- инвестициялардын программалары жана алардын багытталышы;
- чыгымдарды актоосу;
- администрациянын жана бухгалтериянын кызматкерлеринин квалификациялык денгээли;
- чарбалык, салыктык жана бухгалтердик мыйзамдуулуктун абалы, аларды колдонуу мүмкүнчүлүгү.

Эсеп саясатынын негизги максаты- финансылык отчеттуулукту туура сунуштоону камсыз кылуу жана анын негизинде ишкананын ички көзөмөл системасы болгон бухгалтердик эсептин бирдиктүү системасын түзүү болуп саналат [48, 49].

Ишкананын эсеп саясаты төмөнкү негизги маселелердин аткарылышын камсыз кылуусу керек:

- сапаттык мүнөздөмөлөргө туура келген так финансылык отчеттуулукту түзүү;
- ФОЭАСке ылайык бухгалтердик эсепти түзүүдө ишкананын өз алдынчалуулук принцибин сактоо;
- мамлекет тарабынан бухгалтердик эсептин эрежелерин дайыма жөнгө салууну жок кылуу шартында ишкананын ичинде бухгалтердик эсеп системасын тартипке келтирүү;
- базар экономикасынын шартында ишкананын чарбалык ишмердүүлүгүн жүргүзүү боюнча кабыл алынган өз алдынча чечимдерди негиздөө;
- текшерүү органдарынын алдында чарбалык кыймылдарды бухгалтердик эсепте чагылдыруу боюнча кабыл алынган чечимдерди коргоо;
- салык салууда кирешелерди, о.э. аны алуу менен байланышкан чыгымдардын өлчөмүн ар тараптан негиздөө.

Ишкананын эсеп саясаты негизги принциптердин, эрежелердин жыйындысынын негизинде калыптанат жана аны колдонууну жаңылоо максатында тармактуу жолдорду талап кылат [57,58].

Ишкананын эсеп саясатын түзүү-бухгалтердик эсеп жөнүндөгү мыйзамдын, жоболордун жана башка тийиштүү документтердин талаптарынан турган бир нече негизги принциптеринен келип чыгат.

Эсеп саясатын түзүүнүн негизин бухгалтердик эсептин төмөнкү принциптери түзөт:

1) *үзгүлтүксүздүүлүк* - ишкана өзүнүн ишмердүүлүгүн дайыма үзгүлтүксүз алып баруусун, келечекте ошол ишин кеңейтип жүрүп отураарын түшүндүрөт. Эгерде ишкана ишмердүүлүгүнүн масштабын кыскарткысы келсе же болбосо жоюла турган болсо, анда милдеттенмелер мыйзам тарабынан аныкталган тартипте төлөнүшү керек. Мындай шартта ишкана сөзсүз түрдө финансылык отчеттуулук жылына карата түзүлүп жаткан эсеп

саясатын жарыя кылышы керек. Бул принцип айрыкча активдерди баалоодо белгилүү ролду ойнойт, анткени көптөгөн активдердин баалуулугу, аларды ишкана кандай колдонгондугуна байланыштуу болуп саналат. Эгерде ишкана жоюла турган болсо, анда алардын сатылуу наркы эсептеги наркынан бир канча төмөн болушу мүмкүн.

2) *туруктуулук* – ишке киргизилүүчү өзгөрүүлөр жөнүндө билдирүүлөр болгонго чейин, тандап алып, иштеп жаткан эсеп тартиби жана ыкмалары өзгөрүлбөсүн болжолдойт. Өзгөрүүлөр жана аларды негиздөө финансылык отчеттуулуктун түшүндүрмө катында ачып берилиши керек.

3) *эсептөө, тактоо* - бул принцип болжолдогон кирешелерди алуу, накталай же чегерүү төлөмдөр менен аларды төлөө милдеттенмелеринин укуктарынын ортосундагы айырманы аныктап берет, анткени алар тажрыйба жүзүндө юридикалык милдеттер болуп саналат.

Ишканада тиешелүү эсеп саясатын жүргүзүүдө, финансы отчеттуулугун түзүүдө төмөндөгүдөй принциптерге таянсак болот:

а) сактык талабы -мүмкүн болуучу кирешелердин жана активдердин эсебине караганда, чыгашалар менен пассивдердин эсебине аяр мамиле кылууну түшүндүрөт.

Кээ бир окуялардын жана жагдайлардын (шектүү карыздарды өндүрүү ыктымалдуулугу, имараттардын мүмкүн болушунча иштөө мөөнөтү ж. б.) айкынсыздык шарттарындагы чечим кабыл алуу жараянында жетишээрлик алдын алуу чараларын колдонуу зарылдыгын эске алуу керек [96].

Сактык талабынын ачык мисалы болуп батыш практикасында колдонулуп жаткан пайда менен зыяндын эсеби, башкача айтканда бухгалтердик эсепте түшкөн пайда амалдары болгондон кийин гана чагылдырылат, ал эми зыян, анын болору божомолдонгон учурдан тартып эле чагылдырыла баштайт.

б) *форманын алдында мазмундун артыкчылыгы талабы* бухгалтердик эсепте болуп өткөн чарбалык амалдарды жүргүзүүдө укуктук формасынын же экономикалык маңызынын туура келиши гана эмес, ошондой эле чарба

жүргүзүүнүн финансылык абалынын шарттары да эсепке алынат жана көрсөтүлөт дегенди түшүндүрөт. Мисалы, ишкананын жетекчиси ири суммадагы ссуданы берүүсү жетиштүү финансылык көрсөткүчтөр (таза пайда) менен шартталат, башкача айтканда мыйзамга туура келет десек болот. Бирок, бул ссуданы ишкананын финансылык абалы туруксуз болгон учурда, айрыкча жумушчуларга эмгек акы төлөөгө каражат жетпей жаткан учурда берсек, анда мындай жагдайда активдерди башка жакка берип жиберүү юридикалык формага туура келбей калат. Анткени менчиктин юридикалык укугу документалдуу берилет, бирок ишкана берилген активдеги келечекте боло турган экономикалык натыйжаны колдоно берет. Мындай чарбалык амалды мыйзамга туура келбейт деп түшүнсөк болот.

в) *олуттуулук талабы* деп кандайдыр бир маалыматтар кабыл алынган башкаруу чечимдерине таасирин тийгизгендигинин деңгээлин түшүнсөк болот.

Алсак, качан гана эске алынбай, маани берилбей, туура эмес баа берилген маалыматтар финансылык отчеттуулуктун негизинде алынган экономикалык чечимдерге таасирин тийгизген учурда гана маалымат олуттуу деп эсептелет [100, 102].

г) *коштоочулук талабын* – бардык экономикалык окуялардын эки аспектиси бар экендиги деп түшүнсөк болот. Бардык экономикалык окуялардын бири-бирин толуктап туруучу эки аспектиси бар, алар көбөйөт же азайат, чыгымдалат же киреше кирет, пайда болот же жок болуп кетет.

Ар бир чарбалык операция бирдей суммада эки жолу чагылдырылат – дебети боюнча бир счетто, ал эми кредити боюнча экинчи счетто (кош жазуу ыкмасы). Кош жазуу принциби баланстын шартынан келип чыгат:

актив = пассив, бул шартты иш жүзүндө колдонуунун натыйжасында, автоматтык түрдө туура баланстын түзүлүшүнө күбө болобуз. Кандай гана чарбалык амал болбосун сөзсүз түрдө ишкананын мүлктөрүнүн же алардын пайда болуу булактарынын көлөмүнүн, же болбосо бир эле мезгилде

мүлктөрдүн жана алардын пайда болуу булактарынын көлөмүнүн өзгөрүшүнө алып келет.

д) *нарктык өлчөм талабында* бухгалтер бөлүп жана өлчөп көрсөтүүчү маалыматтарга абсолюттук чек коюлат, ошону менен ишкана жөнүндө маалыматка да чек коюлат. Бухгалтердик эсептин объектиси болуп акчалай же натуралдык (кг, даана, м, тонна ж. б.) түрдө өлчөнүп көрсөтүлгөн чарбалык амалдар эсептелинет.

е) *обочолонуу талабын* ишкананын мүлктөрүн жана милдеттенмелерин, ошол эле ишкананын менчик ээлеринин жана башка ишканалардын мүлктөрүнөн жана милдеттенмелеринен бухгалтердик эсепте обочолонуп көрсөткөндүгү менен түшүнөбүз.

Ишканалар өздөрүнүн менчик ээлерине карата юридикалык жактан өз алдынчалыка ээ. Мэнчик ээсинин жана ишкананын банктагы эсеби өз алдынча жүргүзүлөт [18]

ж) *баалоо талабы* деп, бухгалтердик эсепте мүлктөрдү, милдеттенмелерди жана чарбалык амалдарды чагылдыруу үчүн, аларды акчалай түрдө туюндуруп баалоону түшүнөбүз.

Баалоодо:

- акчага сатып алынган мүлктөрдүн баасы, аларга иш жүзүндө сатып алууга чыгымдалган каражаттардын суммасынын негизинде аныкталат;
- алынган мүлктөрдүн баасы алынган күнгө карата рынок наркында бааланат; ал эми ишкана өзү курган же жасаган мүлктөрдүн баасы, аларды жасаганга иш жүзүндө кеткен чыгымдарга жараша, башкача айтканда өздүк наркы аркылуу аныкталат.

Активдердин наркы алган күндөн тартып эсепке алынат да өндүрүшкө керектегенге же болбосо сатканга чейин ошол деңгээлде сакталып турат.

з) *консерватизм талабы* деп активдерди мүмкүн болушунча төмөнкү наркта баалоону түшүнөбүз, башкача айтканда, эгерде активдердин рыноктук наркы өздүк наркынан жогору болсо, анда отчетко өздүк наркы боюнча

чагылдырабыз, ал эми эгерде рыноктук наркы өздүк наркынан төмөн болсо, анда отчетто базар наркы боюнча көрсөтүлөт. Демек, активдерди баалоодо да жана ошондой эле пайданы эсептеп чыгарууда да этияттуулук камсыз болот жана алардын эсеби так жүргүзүлөт.

и) *классификациялоо талабы* бухгалтердик эсептин счетторунун тутумунда чарбалык амалдарды жазууну шарттайт.

Иш жүзүндөгү бардык чыгымдар отчеттук мезгилдеги өздүк наркка кошулуучу утурумдук чыгымдарга жана узак мезгилдин ичинде өзүнүн наркын бөлүп, өндүрүштүк чыгымга кошкон жүгүртүүдөн тышкаркы активдерди сатып алууга кеткен капиталдык чыгымдарга бөлүнөт. Эгерде бул принципти сактабасак, анда көптөгөн ишканалар зыянга (банкротко) учурайт [22,55].

Базар экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө ишканалардын бухгалтердик эсебинин иш кагаздары башкаруунун маалымат тутумунун негизи болуп саналат. Финансылык отчеттуулуктун маңызында маалыматтар үчүн төрт негизги сапаттык мүнөздөмө бар, алар:

1) *түшүнүктүүлүк* - бул финансы отчеттуулугунда маалыматтардын негизги сапаты - аларды колдонуучулар тез аранын ичинде түшүнүүнү камсыз кылышы болуп саналат;

2) *маанилүүлүк* - бухгалтердик эсептин негизги категорияларынын бири.

Бул кабыл алынган чечимдердин жыйынтыгына таасирин тийгизүүчү мүмкүнчүлүктөр. Маалымат болжолдоно турган болсо, кайра байланышка негизделсе жана өз убагында болсо, кабыл алынган чечимдерге таасир бериши мүмкүн. Маалыматтардын болжолдонушу өндүрүштүк пландарды түзүүдө керек болот, алардын кайра байланыштыгы баштапкы болжолдоолор канчалык туура экендигин көрсөтөт жана ошондой эле маалыматтардын өз убагында берилиши аларды колдонуучуларга керектүү убагында болгондугун айтып турат. Эгерде маалымат өз убагында болбосо, анда анын мааниси жоголот [61].

3) *аныктыктыгы* (ишенимдүүлүгү), маалымат качан гана анда белгилүү бир деңгээлде каталар жок болгондо жана объективдүү берилгенде, ошондой эле аны текшерүүгө жеңил болгондо ишенимдүүлүк сапатына ээ болот.

Маалыматтын аныктыгын төмөнкү талаптар камсыз кылат:

а) *сунуштоонун толуктугу* – маалымат чарбалык ишмердүүлүктүн иш жүзүндө аткарылып жаткан иштерин толугу менен чагылдырышы керек. Алынган маалыматтардын толуктугуна болгон талап бардык бөлүмдөрдүн, объектилердин ишмердүүлүгү жана ишкананын бардык көрсөткүчтөрү боюнча чагылдырылган маалыматтардын болушун түшүндүрөт.

б) *нейтралдуулук-финансылык* отчеттулуктагы маалыматтар нейтралдуу, башкача айтканда объективдүү болушу керек. Бул принципти кармоо маалыматтарды колдонуучулардын кээ бир ыңгайсыз талаптарына карабастан, администрация өзүнө керектүү маалыматтарды ала алгандыгын түшүндүрөт.

в) *жыйынтыктоо* - финансылык отчеттулуктагы маалыматтар, маалыматтарды камсыздоонун чыгымдарын жана алардын олуттуулугун эске алуу менен толук болушу керек.

Маалыматтардын аныктыгы көзөмөлдөө, счетторду текшерүү, убак - убагы менен текшерүү (ревизиялоо, аудит) ыкмаларын колдонуу менен камсыз кылынат [75].

4) *салыштырмалуулук* - маалыматтарды алуу учурунда салыштырмалуулук белгилери колдонулгандыгын түшүндүрөт. Бул принцип маалыматтарды кайра иштетүүнү, аларды талдоону жана туура баалоону жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Салыштырмалуулук талабы, ишмердүүлүктүн учурдагы тенденциясын аныктоо үчүн отчеттук көрсөткүчтөрдүн салыштырмалуулугун камсыз кылуу максатында бухгалтердик эсептин методологиясынын биримдигин камсыздоону болжолдойт.

Эгерде ишкана финансылык отчеттуулугун түзүүдө жогоруда айтылган негизги принциптерди колго алса, анда аларды ачып берүүлөр (финансылык отчеттуулуктун тиркемелериндеги түшүндүрүүлөр) талап кылынбайт.

Ишкананын кабыл алынган эсеп саясаты бухгалтердик эсептин бирдиктүүлүгүн камсыз кылуусу керек. Ошондуктан ал эсептик процесстин бардык аспектилерин: методикалык, техникалык жана уюштуруучулукту камтуусу зарыл [20].

Башкаруу эсебин уюштуруу. Биринчиден, ишкананын жетекчилиги башкаруу эсебинин тармагын түзүү (же кайра уюштуруу) жөнүндө чечим кабыл алган өбөлгөлөр жөнүндө сөз кылуу керек. Башкаруу эсебинин зарылдыгын жактаган негизги жана талашсыз аргумент экономикалык чөйрө болуп саналат. Кыргызстандын тажрыйбасында, базар экономикасынын калыптанышы бир аз узакка созулган жана оош-кыйышы болсо да, буга чейин эле сезилерлик натыйжаларга, тактап айтканда, ишканалардын иши үчүн таптакыр башка шарттарга алып келди.

Укуктук жана экономикалык өз алдынчалык пайда болуп, өндүрүштүк программаны түзүүдө, керектөөчүлөрдү, ортомчуларды жана башка бизнес өнөктөштөрдү тандоодо, баа түзүүдө, продукцияны, ресурстарды, кирешелерди бөлүштүрүүдө ж.б.у.с. ишкананын стратегиялык жактан өнүгүү үчүн шарт түзүп берди [53].

Жетекчилер ишкананын ар түрдүү маселелери боюнча башкаруу чечимдерин кабыл алышы керек жана алардын ар биринин негиздөө үчүн тобокелдикти жана жоопкерчиликти тартышы керек. Мындан тышкары, ишкананын атаандаштары дайыма пайдалуу чечимдерди издеп, керектөөчүлөрдү натыйжалуу жол менен канааттандырууга аракет кылышат, ал эми керектөөчүлөр өз кезегинде билимдүү жана тандоочу болуп баратышат.

Эреже катары, стратегиялык башкаруу эсебинин зарылчылыгы ишканада башкаруу маданиятынын белгилүү бир деңгээли калыптанганда пайда болот жана ишкананын жетекчилиги башкаруунун учурдагы системасынын кемчиликтерин чындап сезе баштаганда, анын ичинде:

– ишкананын ишин максаттуу бюджеттөө механизминин, кабыл алынган чечимдерге алдын ала салыштырма талдоо жүргүзүүнүн, пландуу,

экономикалык жактан негизделген (ишкананын ички ченемдерине жана стандарттарына ылайык) өздүк наркынын көрсөткүчтөрүн эсептөөнүн, иштин натыйжаларын болжолдоо жана негиздөөнүн жоктугу;

– иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрдүн пландаштырылгандан четтөөлөрүн талдоо жана алардын себептерин аныктоо менен узак мөөнөттүү чечимдерди кабыл алуунун жоктугу;

– ишенимдүү наркын аныктоого гана эмес, ошондой эле алардын түрү, пайда болгон жери, жоопкерчилик борборлору жана ишти туура көзөмөлдөө үчүн зарыл болгон башка бөлүмдөр боюнча талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү «ачык» чыгымдарды эсепке алуунун жоктугу;

– ички отчеттуулук системасынын жеткилең эместиги (башкаруу маселелерин чечүү көз карашынан);

– иш чөйрөлөрүнүн жана айрым продукциялардын кирешелүүлүгүн баалоо механизминин жоктугу;

– өндүрүштүк программаны түзүүгө, баа түзүүгө, инвестициялык долбоорлорду баалоого ж.б. байланышкан талдоо жүргүзүү жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу жол-жобосунун жоктугу;

– чыгымдарды азайтуу жана өз бөлүмүнүн да, бүтүндөй ишкананын да натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн кызматкерлердин жоопкерчилигинин жана түрткү берүүнүн жетишсиз деңгээли;

– ишкананын бөлүмдөрүн башкаруунун так механизминин жоктугу.

Бирок бул саналып өткөн «типтүү» кемчиликтердин баары стратегиялык башкаруу эсебин тезинен ишке киргизүүнүн зарылдыгын көрсөтө элек. Башкаруучулук эсеп ар бир ишканада тигил же бул даражада бар экендиги чындык. Бул жерде адилеттүүлүктү калыбына келтирүү үчүн кыскача тарыхый экскурсия өткөрүү зарыл.

Чындыгында, стратегиялык башкаруу эсеби, адатта, ата мекендик тажрыйба үчүн таптакыр жаңы нерсе деп эсептелет.

Жалпысынан алганда, заманбап ишканаларда стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу нөлдөн баштоону талап кылбайт. Ишканада мурда орун алган пландаштыруу, чарбалык жана эсеп-кысап иштеринин позитивдүү тажрыйбасынан баш тартуу акылга сыйбас болоор [64,74].

Демек, башкаруунун эсеп-кысап тармагын түзүү (уюштуруу) жөнүндө эмес, кайра уюштуруу жөнүндө айтуу туура болот. Ал эми кайра уюштуруу мүмкүн болушунча натыйжалуу ишке ашырылышы үчүн, аны "инвентаризациядан" баштоо - башкаруу эсебинин тутумун анын учурдагы түрүндө талдоо зарыл.

Мындай талдоо үчүн атайын иш-чаралар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ишканада болгон финансылык жана операциялык (өндүрүштүк) эсепке алуу тутумдарына талдоо жүргүзүү;
- башкаруу чечимдерин кабыл алуу максатында маалыматты алуу үчүн ишкананын эсепке алуу саясатын жана тандалып алынган эсепке алуу ыкмаларынын тууралыгын талдоо;
- башкаруу отчетторун түзүүнүн жана баалоонун учурдагы тажрыйбасын, аларда камтылган маалыматтардын сапатын талдоо;
- ишкананын финансылык-чарбалык кызматтарынын түзүмүн жана иш ыкмаларын талдоо;
- бул кызматтардын жалпы башкаруу тармагындагы ролун жана ордун талдоо;
- пландоо (бюджеттөө) системасын талдоо;
- ишкананы өнүктүрүү стратегиясын (узак мөөнөткө ишкананын экономикалык өнүгүүсүнүн максаттарын жана милдеттерин, инвестициянын күтүлгөн багытын, узак мөөнөттүү маселелерди чечүүгө тактикалык ыкмаларды) талдоо;

Талдоолордун жыйынтыгы боюнча стратегиялык башкаруу эсебинин уюштуруу-методологиялык модели түзүлөт. Эң жалпы формада бул модель үч

компонентти - методологиялык, уюштуруучулук жана техникалык компоненттерди камтыйт.

Методологиялык элемент "эмне" (б.а. кандай объектилер) жана "кантип" (б.а. кандай принциптердин негизинде) башкарылышы керек экендигин аныктайт.

Уюштуруу элементи "кимди" башкаарын аныктайт, башкача айтканда, башкаруу субъектилеринин тизмесин түзөт жана башкаруу эсебинин системасындагы алардын ролун аныктайт [35].

Тажрыйбада, албетте, каралып жаткан компоненттер дайыма эле таза түрүндө боло бербейт жана стратегиялык башкаруу эсебин кайра уюштуруунун жүрүшүндө ар кандай маселелерди чечүү аларды айкалыштыруу менен байланыштуу болот.

Уюштуруу-методикалык моделди түзүү боюнча иш-чаралардын арасында:

- 1) ишкананы башкаруу үчүн көрсөткүчтөрдүн системасын түзүү;
- 2) ишкананын финансылык түзүмдөрүнө өтүү жана финансылык эсепке алуу (отчет берүү) борборлорун бөлүштүрүү;
- 3) башкаруу эсеби боюнча «эсеп саясатын» иштеп чыгуу. Бухгалтердик эсептин объектилерин аныктоо. Стратегиялык башкаруу эсебинин тизмелерин иштеп чыгуу.

Чарбалык операциялардын тизмесин түзүү, аларды таануу жана баалоо эрежелери. Ар бир операция боюнча бухгалтердик эсептин жоболорун иштеп чыгуу жана бекитүү;

- 4) финансылык жана башкаруучулук эсептин өз ара аракеттенүүсүнүн механизмдин түзүү;
- 5) эсептөө объектилерин, багытын тандоо;
- 6) башкаруу отчеттуулугунун негизги формаларын иштеп чыгуу;
- 7) башкаруу эсебин автоматташтыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана программаны тандоо;

8) башкаруу эсебинин маалыматынын негизинде талдоо, көзөмөлдөө, чечимдерди кабыл алуу жол-жоболорун иштеп чыгуу;

9) башкаруу эсебинин тутумунун алкагында бардык кызматтардын иш-аракеттери үчүн ченемдерди иштеп чыгуу жана тиешелүү талаптардын аткаруусун көзөмөлдөө болуп эсептелет.

Ишкананын абалын жана натыйжаларын ар тараптуу чагылдыруу үчүн көрсөткүчтөрдүн тармагын түзүү зарыл. Бул жерде стратегиялык башкаруу эсеби чоң ролду ойноору талашсыз.

1.2. Ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин түзүүнүн теориялык негиздери

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия, ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан стратегиялык башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта стратегиялык башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Стратегиялык башкаруу эсеби бухгалтердик жана башкаруу эсебинин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында стратегиялык башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде башкаруу эсеби тар жана кеңири мааниде чечмеленет деп айтууга болот.

Стратегиялык башкаруу эсеби тар мааниде маалыматты чогултуу, эсепке алуу жана жалпылоону камтыган бухгалтердик эсептин бир бөлүгү катары гана каралат. Көптөгөн авторлордун пикири боюнча (В. Э. Керимова,

В. Б. Ивашкевич, Е. А. Мизиковский), стратегиялык башкаруучулук эсеп – бардык башкаруу кызматтарынын элементтерин – пландоо, уюштуруу, эсепке алуу, талдоо, көзөмөлдөө жана жөнгө салуу элементтерин камтыган ишкана ичиндеги стратегиялык башкаруунун жалпылоо ыкмасы. Негизинен башкаруучулук эсеп келечекке багытталган, ал эми финансылык эсеп тарыхый мүнөзгө ээ.

Кайра иштетүү өнөр жай тармагынын өнүгүүсү ата мекендик экономиканын эл аралык мейкиндике чыгышы, биринчи кезекте маалымат каражаттарын ыкчам башкаруудан стратегиялык башкаруу тармагына орчундуу кызмат кылышы учурдун негизги талабы болуп саналат.

Кайра иштетүүчү ишканалардын туруктуу өнүгүшү үчүн алардын ишмердүүлүгүнө максатка ылайык мониторинг кылуу, болжолдоо, көйгөйлөрдү аныктоо, финансылык жана финансылык эмес көрсөткүчтөрүн айкалыштыруу аркылуу ыкчам жана стратегиялык башкаруу тармагынын максаттарына жетүүгө болот.

Башкаруу эсебинин теориялык жана практикалык өзгөрүүлөрү ишканаларды башкаруу саясатындагы жаңыдан пайда болгон талаптарга жооп бериши керек. Учурдагы ааламдашуу жана экономикабыздын эл аралык интеграциялык процесстерине катышуусу башкаруу эсебине тийиштүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү талап кылат. Өнөр жай, анын ичинде кайра иштетүү тармагынын азыркы базар экономикалык чакырыктарына туруштук бериши үчүн башкаруу эсебинин маалыматтары биринчи кезекте ага кызыкдар болгон тараптын керектөөсүнө жооп берүүсү керек. Мындай саясат көптөгөн улуттар аралык корпорациялардын күн тартибине кирип, колдонулуп келе жатат [37, 38].

Ошондуктан, башкаруу эсебинин алкагында стратегиялык башкаруу эсебин түзүү мезгилдин талабына ылайык келет. Кыргыз Республикасынын дээрлик өнөр жай (анын ичинде кайра иштелип чыгуу) тармагында стратегиялык башкаруу эсебине мамлекет жана ишканалар тарабынан көңүл

бурулбай жатканы көмүскө экономика менен коррупцияны күчөтүүгө алып келери шексиз.

Башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясын, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсепти жана башкарууну (жоопкерчилик борборлорун түзүү, бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык (башкаруучулук анализдин методологиясы) айырмалоо жана интеграциялоо (стратегиялык эсепке алуу жана тармагын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын камсыз кылуу керек.

Эсеп саясаты - бул ишкана тарабынан кабыл алынган эсепке алуу ыкмаларынын жыйындысы. Эсепке алуу саясаты башкы бухгалтер тарабынан түзүлөт. "Ишкананын эсепке алуу саясаты" Кыргыз Республикасынын салык кодексинин талаптарына ылайык ишкананын жетекчиси тарабынан бекитилет.

Эсеп саясатын түзүү төмөнкүлөрдү камтыйт:

1). Мүлктү обочолонтуу менен мүнөздөлөт, тактап айтканда, ишкананын активдери жана милдеттенмелери, ишкананын ээсинин активдеринен, милдеттенмелеринен жана башка ишканалардын активдеринен жана милдеттенмелеринен бөлүнөт;

2). Ишкананын ишинин үзгүлтүксүздүгү болжолдоо, башкача айтканда, ишкана келечекте иштөөнү пландаштырат жана анын ишин жоюу зарылдыгы жок, ошондуктан милдеттенмелер өз убагында төлөнөт;

3). Эсеп саясатынын ырааттуулугу мүнөздүү, ишкана эсеп саясатын кабыл алат жана ишканада узак убакыт бою колдонулат.

4). Экономикалык иш-аракеттин далилдеринин убакыт алкагы, акча каражаттарынын же төлөмдүн иш жүзүндөгү убактысына карабастан, чарбалык операцияларды тиешелүү мезгилге байланыштырат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин саясатынын түзүмү негизинен үч бөлүмдөн турат:

– уюштуруучулук;

- техникалык;
- методикалык.

Биринчи уюштуруу бөлүмү үч негизги бөлүмдү камтыйт:

- башкаруучулук эсепке алуу негиз боло турган эсеп саясатынын негизги аспектилерин түзүүгө, колдонулган терминдердеги мисалдарды келтирүүгө жана зарыл болгон учурда эсеп саясатын иштеп чыгууда пайдалана турган жана эсеп саясатын жөнгө салуучу ченемдик иш кагаздарды белгилөө;
- ар бир бөлүмдүн милдеттерин аныктоо, башкача айтканда, ишкананын уюштуруу түзүмүнө көңүл буруу, милдеттерди бөлүштүрүү, эсеп саясатын түзүү жана башкаруу эсебин жүргүзүү үчүн жооптуу адамды дайындоо;
- ишкананын ишин каржылык жактан колдоо тармагын түзүү.

Экинчи, техникалык бөлүмдүн жардамы менен ишканаларда техникалык пландын аспектилери түзүлүшү керек. Бул бөлүмдүн негизги максаты башкаруу иш кагаздарынын айлануусун, агым структурасын, ошондой эле бухгалтердик эсептердин жумушчу планын түзүү жана башкаруу, отчеттуулуктун негизги аспектилерин бөлүп көрсөтүү болуп саналат.

Үчүнчү, методологиялык бөлүм эң көлөмдүү. Ал ишканада башкаруу эсебин жүргүзүүнүн методологиялык негиздерин ачып көрсөтүүнү жана зарыл болгон отчеттуулукту түзүүнү билдирет [48].

Методологиялык бөлүм милдеттенмелерди жана активдерди баалоо ыкмаларын ачып берет;

- ишкананын чыгаша топтору;
- чыгымдарды бөлүштүрүү жана эсептен чыгаруу методологиясы;
- нарктарды эсептөө ыкмасы;
- трансферттик бааларды колдонуунун максатка ылайыктуулугу;
- буюмдун баасы кантип түзүлөрү жана даяр продукциянын баасында пайданын пайызынын көлөмү;
- башкарууга талдоо жүргүзүүнүн ыкмалары.

Башкаруу эсебинин аспектилери ишкана тарабынан эсеп саясаты бекитилген жылдын башынан тартып колдонулат. Эсеп саясаты ишканада каттоодон өткөндөн кийин түзүлөт жана бекитилет. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана тармактык-мамлекеттик талаптарды жетекчиликке алуу менен, ишкана өз алдынча эсеп саясатын түзөт. Бухгалтердик эсептин ыкмаларынын негизинде туура эсепке алуу объектисине карата эсеп саясаты түзүлөт [65].

Ишкананын эсеп саясаты Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүлөт, башкаруу эсебин жүргүзүү ишкананын жетекчисинин макулдугу менен башкы бухгалтердин же башка адамдын жоопкерчилигинде болот жана бардык бөлүмдөр тарабынан колдонулат.

Ошондой эле төмөнкүлөр бекитилет:

- бухгалтердик эсептин жумушчу планынын түзүмү;
- бухгалтердик эсепке алуу үчүн бардык зарыл иш кагаздардын формалары;
- мүлктү инвентаризациялоону жүргүзүү;
- мүлктү баалоодо колдонулуучу ыкмалар;
- иш кагаздардын агымы жана маалыматты иштеп чыгуу ыкмалары;
- бухгалтердик эсептин туура жүргүзүлүшүнө көзөмөлдүк кылуу.

Эсеп саясаты ишканаларда дайым колдонулат, айрым учурлардан тышкары, жылдын ортосунда эсеп саясатына өзгөртүүлөрдү киргизүүгө тыюу салынат. Ал учурлар төмөнкүлөр болуп саналат:

- мыйзамга, бухгалтердик эсептин эрежелерине же ушул маселеге тиешелүү башка аспектилерге өзгөртүүлөр киргизилсе;
- бухгалтердик эсептин алкагында алынган маалыматтын сапатын жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү жаңы бухгалтердик эсеп методу иштелип чыкса;
- ишкананын ишмердүүлүгүнүн шарттары кескин өзгөргөндө.

Финансылык отчеттуулукту жарыялоонун алдында жаңыдан түзүлгөн ишканалар өздөрүнүн тандаган эсепке алуу саясатын тариздөөгө милдеттүү жана муну мамлекеттик каттоодон өткөн күндөн тартып 90 күндөн кем эмес мезгилде жүргүзүшөт [72].

Финансылык отчеттуулукка түшүндүрмө кат ишкананын колдонулган эсепке алуу саясатын камтыйт. Эгерде өткөн жылга салыштырмалуу эсеп саясатында эч кандай өзгөрүүлөр болбосо, анда ишкананын эсепке алуу саясаты түшүндүрмө эсептик жазууда көрсөтүлбөйт.

Ишкана өзүнүн эсеп саясатын иштеп чыгууда жана калыптандырууда негизги божомолдорду бекем карманган учурларды көрсөтпөй коюуга болот. Бирок, ишкана өзгөчө кырдаалдарда негизги божомолдорго баш ийбеген болсо, анда бул далил себептерин түшүндүрүү менен иш кагаздары аркылуу такталышы керек.

Эсеп саясатын алдын ала аныктоо бухгалтердик эсептин көптөгөн түрлөрүнүн, мисалы: статистикалык, финансылык, салыктык, бухгалтердик башкаруу ж.б. болушун мүнөздөйт.

Бухгалтердик эсептин бул түрлөрү маалыматтын жана керектүү маалыматтардын толук спектрин камсыз кылуу менен бухгалтердик эсептин маалыматын колдонуучулардын көптөгөн топторунун кызыкчылыктарын канааттандырууга багытталган. [81,82]

Ошондой эле, отчеттуулукту пайдалануучулардын кызыкчылыктары гана эмес, анын түзүүчүлөрү да маанилүү далил болуп саналат. Салык салууларды азайтуу, салыктык эсепке карата эсеп саясатынын негизги максаттарынын бири деп эсептесек, ал эми финансылык эсепте ликвиддүүлүк, кирешелүүлүк жана туруктуулук сыяктуу финансылык мүнөздөмөлөрдү көзөмөлдөө ишкананын банктар, инвесторлор, контрагенттер үчүн жагымдуулугун жогорулатат. Демек, ишкананы натыйжалуу башкарууга жетишүү үчүн финансылык компетенттүү пландаштыруу зарыл, өндүрүштүк, маркетингдик жана албетте, эсеп саясаты, ишкананы башкаруунун бирдиктүү түзүлүшү катары каралат [89, 86].

Бул саясаттар бир максаттын астында биригишкен, бул максат ишкананын эң натыйжалуу жана таза пайда табуу ишмердиги менен тыгыз байланышта болот.

Эсеп саясатын түзүү эки негизги аспектиге: методологиялык жана уюштуруучулук аспектилерге жүктөлөт. Методологиялык аспект ишкананын өндүрүштүк-чарбалык жана финансылык ишмердиги сыяктуу бухгалтердик эсептеги маалыматтардын классификациясына таасирин тийгизет. Иш жүзүндө чарбалык иште бир эле далилди ар кандай бухгалтердик жазуулар менен чагылдыруу жана ар кандай баа берүү түрүндө көрүнөт.

Бухгалтердик эсепти жүргүзүү жана уюштуруу жагы ишкананын уюштуруучулук аспекти тарабынан көзөмөлдөнөт [47,49].

Эсеп саясатынын ар кандай түрлөрү методологиялык денгээлде чыгымдарды бөлүштүрүүнүн жана баалоонун ар кандай варианттары менен мүнөздөлөт. Ишканадагы эсептин жүргүзүлүшүн баалоого келсек, жалпы кабыл алынган аныктама боюнча наркты топтоого байланыштуу же кайра бөлүштүрүүдөн келип чыккан баа катары, башкача айтканда, “экинчи даражадагы баалоо” катары да айырмаланууга тийиш.

Ыкманы тандоо баланстык активдеги запастардын наркына таасирин тийгизет; негизги каражаттардын амортизациялоо ыкмасы, негизги каражаттардын калдык наркына да колдонулган ыкмалар таасир этет.

Ишкана түзүлгөндө, ал эсеп саясатын түзүмдөштүрүү учурунда кабыл алынган чечимдерди ачыкка чыгаруу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алат, анын ичинде эсепке алуу; эсеп саясатын түзүү кызыкдар пайдалануучу тарабынан чечимдерди кабыл алууга жана эсепке алуу маалыматына баа берүүгө олуттуу таасир этет.

Бухгалтердик эсеп ыкмалары ар кандай иш-чаралар, активдердин наркын төмөндөтүү, иш кагаздарын жүгүртүүнү калыптандыруу, бухгалтердик эсепти колдонуу ыкмалары, инвентаризациялоо, бухгалтердик эсептин регистрлерин системалаштыруу ж.б. экономикалык далилдерди топтоо жана баалоо ыкмаларынан турат.

Заманбап аталышында башкаруу эсебин эске алуу менен, бул бир ишкананын ичиндеги иштин белгилүү бир түрү, же ал маалымат менен камсыз кылуу жагынан ишкананын башкаруу ишин кепилдикке алат деп айта алабыз. Ал ишкананын ишин башкаруу, көзөмөлдөө жана пландаштыруу үчүн колдонулат. Мындай процесс башкаруу аппаратынын натыйжалуу иштеши үчүн зарыл болгон маалыматты даярдоо, өлчөө, чогултуу, талдоо, чечмелөө, кабыл алуу жана чогултулган маалыматтарды тиешелүү колдонуучуларга өз убагында жеткирүүдөн турат.

Бухгалтердик эсеп ишкананын башкаруу тармагында абдан маанилүү элементи болуп саналат. Ишкананы башкаруу менен бухгалтердик эсептин айлануусунун бириктирүүчү элементи башкаруу эсеби болуп саналат [67].

Башкаруу эсебинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, ал төмөнкүлөр үчүн арналган деген тыянак чыгарууга болот:

- ишкананы башкаруу жана узак мөөнөттүү чечимдерди кабыл алууда жетекчилик үчүн зарыл болгон белгилүү бир маалыматтарды берүү;
- кызмат көрсөтүү иштеринин же продукциянын иш жүзүндөгү өздүк наркынын эсептөөлөрү, ошондой эле ченемдерден, сметалардан жана талаптардан четтөөлөр;
- жаңы технологиялык чечимдер, жоопкерчилик борборлору же сатылган продукциялар жана алардын топтору боюнча, ошондой эле чыгым башка статьялары боюнча финансылык натыйжаларды эсептөө.

Мисалы, бул өндүрүштүк чыгымдардын эсебин, оперативдүү эсепке алууну, эсептелген чыгымдарды же экономикалык талдоону пландык максаттарыдын аткарылышын баалоону же чечимдерди негиздөөнү камтыйт.

Ишкананын өндүрүштүк иши башкаруу эсебинин предмети болуп саналат, алар бүтүндөй ишкананын жана анын конкреттүү түзүмдүк бөлүмдөрүндөгү ишин билдирет. Мүлктү сатуу же сатып алуу, туунду компанияларга инвестициялоо, баалуу кагаздар менен операциялар же лизинг,

финансылык операциялар сыяктуу чарбалык операциялар башкаруу эсебинин предметине кирбейт.

Башкаруу эсебинин объектилери ишкананын чыгашалары, чарба жүргүзүүчү субъекттин финансылык абалы, бааны аныктоо, ишкананын отчеттуулугу, бюджетти түзүү болуп саналат. Башкаруу эсебинин милдети ички отчетторду түзүү жана ишкананын ээлери үчүн зарыл болгон маалыматтарды даярдап берүү болуп эсептелет. Бул отчеттор өндүрүштүк аймакка түздөн-түз тиешелүү иштердин абалы жана ишкананын жалпы финансылык абалы жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Отчеттордун мазмунуна өзгөртүүлөрдү киргизүү кызматкердин максатына жана кызмат ордуна жараша болот. Башкаруу ишин жөнгө салуу боюнча чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалымат менеджерлер үчүн даярдалат.

Мындай маалымат өндүрүштүк чыгымдарды, товардын рентабелдүүлүгүн, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү, суроо-талапты жана өндүрүштүк чыгымдарды камтыйт деп айтсак болот [14].

Бухгалтердик эсепте көптөгөн ыкмалар колдонулат:

- финансылык эсеп ыкмасы;
- индекс ыкмасы;
- экономикалык анализ;
- математикалык метод.

Бул ыкмаларды бир системага бириктирип, ишкананы башкаруу үчүн колдонсо болот. Мындан башкаруу эсебинин методу системалуу оперативдүү талдоо экени келип чыгат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин максаттары:

- жетекчилерди башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтар менен камсыз кылуу;
- стратегиялык пландоо;
- башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалымат базасын түзүү.

Объект жөнүндө толук жана ачык далилдер, окуялар, процесстер, кубулуштар ж.б. баары маалымат болуп саналат.

Мурда белгиленгендей, стратегиялык башкаруу эсебинин негизги максаты ишкананын ички колдонуучусуна, ишкананын иш-аракетине мониторинг жүргүзүү жана бул иштин натыйжалары боюнча чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтарды берүү менен аныкталат.

Мындай маалымат өндүрүлгөн товарлардын өздүк наркы, рентабелдүүлүк, өндүрүштүк чыгымдар, аткарылган жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү, өндүрүү жана сатуу жөнүндө маалыматтарды камтыйт.

Башкаруу эсебинде маалыматтын эки түрү: сандык жана сандык эмес түрү колдонулат, биринчи түрү бухгалтердик жана бухгалтердик эмес маалыматтарды билдирет, экинчи түрү - социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары болуп саналат.

Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук экономикалык активдерди жана чарбалык операцияларды көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишээрлик объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу жетишилет.

Маалыматтын маанилүү булагы болуп, массалык кубулуштардын жана айлануусунун ортосундагы байланышты чагылдырган, аларды сандык жактан сапаттык жагы менен бирге кароого белгилүү бир экономикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана байланыштарды аныктоого мүмкүндүк берүүчү бул статистикалык эсеп болуп саналат.

Маалыматтын жигердүү агымы статикалык жана бухгалтердик отчеттуулукка салыштырмалуу ишкананын чарбалык ишинин айрым багыттарында колдонулган ыкчам эсепке алууну жана отчеттуулукту камсыз кылат. Бул маалымат ишкананы туруктуу башкаруу үчүн абдан керек болот.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан.

Ыкчам башкаруу чечимдерин кабыл алууда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат болуп саналат[16].

1.3. Чет өлкөлөрдөгү стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу тажрыйбалары

Батыш өлкөлөрүндө башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты. 1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк кеңеш АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топторун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу тарабынан изилденген маселелер боюнча тийиштүү баяндамалар жасалган.

1950-жылы Улуу Британияда «Башкаруу эсеби» деген ат менен китеп басылып чыккан, бирок бул термин кийинчерээк орус тилине которулган китептин аталышында да, ага кириш сөздө да, тексттерде да табылган эмес.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү баяндаманы түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти уюштурууга басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон.

Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн

комплексүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

«Башкаруучулук эсеп» тармагын түзүү бухгалтердин квалификациялык деңгээлин олуттуу жогорулатуу, аны башкаруунун курамына киргизүү, бухгалтердик эсептин деңгээлин жана мазмунун жогорулатуу зарылчылыгына алып келген. Буга байланыштуу көптөгөн компаниялардын жетекчилери мурда бухгалтер болуп иштегенин эске сала кетпесек болбос.

Бухгалтердик эсеп тажрыйбасы негизги ролду ойногон, анткени бул адамдар ишкананын бардык кызматтарын камтыган бухгалтердик эсептин аркасында оперативдүү пландаштыруу жана көзөмөлдөө менен тыгыз байланышта болгон.

Башкаруу эсебин колдонуунун мыйзам ченемдүүлүгү жөнүндө басма сөздөрдө дайым талкуулар жүрүп жаткан учурда батыш өлкөлөрүндө анын өнүгүшү тездетилгендигин белгилей кетүү керек.

Мунун далили катары бүткүл дүйнө жүзү боюнча компаниялар тарабынан киргизилген жаңы башкаруу эсебинин тажрыйбасын, анын ичинде продуктунун жашоо циклин эске алуу менен продукциянын наркын эсептөөнү кеңири чагылдырган башкаруучулук эсептин “өнүккөн” үчүнчү басылышынын пайда болушу (Kaplan R. S., Atkinson A. A. Advanced Management Accounting - Upper Raddle River, New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1998г) өндүрүштүк максаттарды жана компаниянын ишмердүүлүгүн бирдиктүү финансылык баалоонун жаңы ыкмалары экендиги талашсыз. Эл

аралык тажрыйбада бухгалтердик эсеп тармагынын башкаруу эсебин уюштуруунун төрт багыты бар.

Биринчи эки багытта башкаруу жана финансылык эсеп өзүнчө иш алып барууну талап кылат. Финансылык эсепте иштин түрлөрү боюнча экономикалык элементтердин кирешелерин жана чыгымдарын эсепке алуу жүргүзүлөт, продукциянын (жумуштун, кызмат көрсөтүүнүн) түрлөрү боюнча саноо, эсептөө статьяларынын жана кирешелери менен чыгымдарын эсепке алуу – башкаруу эсеби аркылуу көзөмөл болуусу керек.

Бул максатта ишканалар бухгалтердик эсептин үч түрүн колдонушат: финансылык - бухгалтердик эсеп, башкаруу эсеби, баланстан тышкаркы эсептер.

Ошол эле учурда финансылык жана башкаруучулук эсепте чыгашаларды жана кирешелерди эсепке алуу «чыгаша» ыкмасы менен жүргүзүлөт жана белгиленген ченемдердин чегинде чыгымдарды жана алардан четтөөлөрдү чагылдыруу үчүн атайын эсептерди колдонууну талап кылат.

Биринчи багытта финансылык жана башкаруучулук эсептин ортосундагы байланышты ишке ашыруу үчүн атайын бириктирүүчү эсептер колдонулат.

Экинчи багытта финансылык эсепке карата башкаруу эсеби толугу менен алардын ортосундагы мамилелер б.а., эсеп-кысап тармагынан тышкары ыкчам түрдө ишке ашырылат.

Үчүнчү багытта экономикалык элементтердин жана кирешелердин контекстинде чыгымдарды эсепке алуу финансылык, бухгалтердик эсептин түрлөрү боюнча жүргүзүлөт. Башкаруу эсеби оперативдик эсеп менен айкалышкан жана бухгалтердик эсептин тармагын колдонбостон ишке ашырылат.

Төртүнчү багытта башкаруу жана финансылык эсеп бирдиктүү бухгалтердик эсептин планын колдонуу менен жалпы бухгалтерияда

жүргүзүлөт. Бул багыт чыгашалардын жана кирешелердин эсебин бирдиктүү бухгалтердик эсепке толук жаңылоого негизделген.

Башкаруу эсебин уюштуруунун кайсы багыты максатка ылайыктуу?

Бул суроонун жообу негизинен кайсы эсептөө планына артыкчылык берүүдөн көз каранды. Учурда бул көйгөй экономикалык адабияттарда кеңири талкууланууда. Экономисттердин бир тобу учурдагы бухгалтердик эсептин эсептөө планын кеңейтүүнү, аны финансылык жана башкаруучулук эсептин талаптарына ылайыкташтырууну сунуш кылышат. Экономисттердин дагы бир тобу жаңы эсептөө планын кабыл алууну тандашат, ага ылайык бардык синтетикалык эсеп үч бөлүккө бөлүнөт.

Башкаруу эсеби ишканалар тандап алган эсеп саясатынын негизинде уюштурулушу мүмкүн:

- кош жазууну колдонуу менен бухгалтердик эсептерде башкаруучу бухгалтердик операцияларды атайын чагылдырбастан (б.а. синтетикалык эсепке таасир этпейт);
- синтетикалык бухгалтердик эсептерде башкаруучулук эсеп операцияларын өзүнчө чагылдыруу менен (анын ичинде эсеп корреспонденциясынын ар кандай багыттарын колдонуу менен).

Албетте, эң жөнөкөй багыт – бул операциялар үчүн өзүнчө катталган эсептерди обочолонбостон, синтетикалык бухгалтердик эсептин жалпы тармагында башкаруучулук бухгалтердик операцияларды чагылдыруу болуп саналат.

Башкача айтканда, башкаруучулук эсеп операциялары тиешелүү бухгалтердик эсептерде чагылдырылат жана бул бухгалтердик эсептер башкаруучулук бухгалтердик эсептер болуп эсептелет. Албетте, бул багыт менен белгилүү бир салыштырмалуулукка жол берилет, анткени бухгалтердик эсепти финансылык жана башкарууга бөлүү шарттуу түрдө чоң өлчөмдө ишке ашырылат.

Синтетикалык эсеп системасында финансылык жана башкаруучулук эсептин жүгүртүүсү өзүнчө бөлүнбөйт, айырмачылык негизинен аналитикалык эсептин деңгээлинде болот.

Башкаруу жана финансылык эсептин бөлүмчөлөрүндө өзүнчө корреспонденттик эсептерди киргизгенден кийин гана ишке ашырылат. Бул багыттар менен эсептер финансылык жана башкаруучулук эсептерге бөлүнөт, бул бөлүмчөлөрдүн ар биринин негизги жүгүртүүсүн чагылдырат.

Тажрыйбада эсептердин корреспонденциясынын ар кандай багыттары жана ошого жараша финансылык жана башкаруучулук эсептин өз ара байланышы колдонулушу мүмкүн. Алардын ар бири өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар жана белгилүү бир конкреттүү шарттарда колдонулат.

Биринчи багыт. Финансылык жана башкаруучулук эсептин ортосундагы байланыш көзөмөлдүк эсептерди колдонуу менен ишке ашырылат. Аларга кирешелердин жана чыгашалардын эсептери же финансылык эсептин чыгаша элементтери кирет. Алардан жүгүртүүлөр башкаруу эсебинин тиешелүү счетторунун кредитине киргизилет.

Башкаруу эсеби менен финансылык эсептин көзөмөлдүк эсептеринин ортосунда тике корреспонденция болгон учурда, уюмда интегралдык, бир айлампалуу эсепке алуу тармагы каралган, бирок финансылык жана башкаруучулук эсептин бөлүмдөрүн бөлүп кароо менен такталган.

Экинчи багыт. Бир эле аталыштагы жупташтырылган башкаруу эсептери колдонулат. Бул эсептер аркылуу финансылык жана башкаруучулук эсептин жүгүртүүсүө алгач чек коюлат.

Үчүнчү багыт. Атайын которуу эсептери колдонулат, алар аркылуу бир подсистемадан экинчисине өткөрүлүп берилет же экинчи бөлүмчөгө өтөт.

Бухгалтердик эсептин эсептөө пландарында башкаруу операциялары төмөнкүдөй чагылдырылышы керек:

– эл аралык деңгээлге чыгуу мүмкүнчүлүгү бар ири ишканалар үчүн - эсептердин өзүнчө корреспонденциясы менен жана жогоруда келтирилген үч

варианттын бирине ылайык синтетикалык эсепке алууда башкаруучулук эсепти финансылык эсептен бөлүү менен;

– катардагы коммерциялык ишканалар үчүн муну ишке ашыруу эртелик кылат жана бухгалтердик эсептин учурдагы тартиби бухгалтердик эсептин өзүнчө корреспонденциясы менен синтетикалык эсепке бөлүнбөй калтырылышы керек.

XIX кылымда Улуу Британиянын экономикалык экспансиясы табигый түрдө англис тилдүү өлкөлөрдө британ бухгалтердик мектеп салтын жайылтууга салым кошкон.

Саясий жана экономикалык көз карандысыздык аныкталгандыктан, оригиналдуу улуттук бухгалтердик мектептер көптөгөн мурдагы англис колонияларында калыптана баштаган. Бул жерде биринчи кезекте америкалык мектепти белгилей кетүү керек. Анын негизги жетишкендиктери катары биз башкаруу эсебинин методологиясын жана тажрыйбасын, эсептөө ыкмаларын, запастарды баалоонун жаңы ыкмаларын, эсеп саясатынын идеяларын жана кесиптик этиканын жоболорун иштеп чыгууну белгилейбиз.

Башкаруу эсеби – бул бухгалтердик эсептин салыштырмалуу жаңы чөйрөсү, ал Х. Эмерсон, Г. К. Харрисон, Р. Каплан, Ч. Хорнгрен сыяктуу көрүнүктүү америкалык адистердин ысымдары менен тыгыз байланышкан.

Улуу Британияда бухгалтердик эсеп системасы мамлекеттен көз карандысыз, бизнестин кызыкчылыктарына жана талаптарына негизделип өнүккөн. Бухгалтердик эсептин улуттук тармагынын калыптанышына өлкөдөгү экономикалык абал, улуттук өзгөчөлүктөр жана чарба жүргүзүү салттары, укуктук чөйрө, салык мыйзамдары, башка өлкөлөр менен байланыштар жана бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук тармагы сыяктуу далилдер таасир эткен.

Ал эми Россиянын экономикасында башкаруу эсебин адаптациялоодо башкаруу эсеби өлкөнүн чарбалык турмушуна, базар шартында багытталган ишканалардын пайда болушу жана өсүшү менен бирге кирди.

Атаандаштык чөйрөсүндө бизнестин гүлдөп өнүгүшү гана эмес, анын бар болушу да көп учурда ушул чөйрөгө шайкеш туура башкаруу чечимдеринен көз каранды.

Жаңы технологиялар, мамлекеттик жөнгө салуу жана ишканалардын өсүшү менен шартталган ар кандай объективдүү далилдердин таасири астында, бизнестин түзүмү татаалдашып, аны көптөгөн юридикалык жактарга бөлүү, бир эле учурда ишмердүүлүктүн көптөгөн чөйрөлөрүн өнүктүрүү, жеке юридикалык жактардын деңгээлинде да, ишкананын деңгээлинде да олуттуу сандагы түзүмдүк бөлүмдөрдүн (бөлүмдөрдүн, кызматтардын) түзүлүшүндө колдонулат.

Башкаруу эсебинин көйгөйлөрүнө кызыгуу ачык экендигине карабастан, анын маңызы, ролу, бухгалтердик эсеп теорияларынын максаты жана ишкананы башкаруу системасындагы орду жөнүндө адистердин ортосунда бир чечимге байкоо жүргүзүү дайыма эле мүмкүн боло бербейт.

Азыркы учурда бухгалтердик эсепти ченемдик жөнгө салуу системасын түзүү мезгилинде, базар экономикасынын мамилелеринин өнүгүшүнүн шартында пайда болгон талаптарына, өзгөчө маанилүү жана башкаруучулук эсептин маңызын түшүнүү үчүн актуалдуу болуп саналат.

Башкаруу эсебинин эң маанилүү, негиздүү маселелери боюнча бирдиктүү мамиленин, жалпы көз караштын жоктугу аны тажрыйбада колдонуунун натыйжалуулугуна жана бухгалтердик эсептин теориясын үйрөнүүнүн интенсивдүүлүгүнө терс таасирин тийгизет.

Бир жагынан батыштык башкаруу эсебин - пайда болуу далилдерин жана себептерин, тарыхый жана улуттук өзгөчөлүктөрүн, динамикасын, маңызын, түзүлүшүн жана негизги элементтерин, өнүгүү перспективаларын, чечилбеген көйгөйлөрүн изилдөө зарыл.

Экинчи жагынан, Россияда эсеп жүргүзүүдөгү чыныгы жолун талдоо талап кылынат:

- жергиликтүү бухгалтердик жана аналитикалык мектептин тажрыйбасы, экономиканын жана башкаруунун теориясы жана тажрыйбасы;
- базар мамилелеринин калыптануу шарттарында бухгалтердик эсептин алдында турган муктаждыктар жана милдеттер;
- базар мамилелеринин негизги субъектиси катары өлкөнүн экономикасынын өнүгүү тенденциялары, ишканалар, мекемелер ж.б.

Россияда жана көптөгөн башка өлкөлөрдө, учурда бухгалтердик эсептин активдүү толуктоолору (өзгөртүүлөрү) жүрүп жатат. Бул жагынан алганда, эки негизги милдеттерди аныктоого болот:

а) бүгүнкү күндө базар экономикасынын шартында бухгалтердик эсепти кантип жүргүзүү керек;

б) бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун чет өлкөлүк принциптерин жана ыкмаларын кантип түшүнүүгө болот, аларды чечүү учурдагы бухгалтердик тармакты оңдоону жана аны батыштык аналогдор менен алмаштырууну таптакыр камтыбайт.

Кеп бухгалтердик эсептин объектилеринин түрлөрүн табигый кеңейүү, колдонуудагы эсеп саясатын колдонууга ийкемдүүлүк берүү жана бухгалтердик эсептин принципалдуу жаңы ыкмаларын киргизүү, бизнес айланууларын башкарууда бухгалтердин ордун өзгөртүү менен байланышкан олуттуу өзгөрүүлөр жөнүндө болуп жатат. Базар экономикасы ишканаланын башкаруунун сапатына өзгөчө талаптарды коет. Биринчиден, бул чыгымдарды азайтуу керектигин, чыгымдарды азайтуу жолдорун изилдөөгө тийиштүү.

Ишканаланын натыйжалуу иштеши үчүн ар кандай маалыматтарды тез жана өз убагында алуу зарыл. Бүгүнкү күндүн шартында ар бир ишканаланын туруктуу иш алып баруусу жана жетишкендиктери көбүнчө бүгүнкү күндө абдан актуалдуу болгон башкаруучулук эсептин өнүгүү даражасы менен аныкталат.

Батыштын бухгалтердик эсепке (ишканаланын негизги ишмердүүлүгүнүн акыркы көрсөткүчтөрүн башкаруу тармагы) караганда алда канча кеңири

тармак экендигине карабастан, Россияда аны башкаруу эсебин уюштуруу жана түзүү призмасы аркылуу кароо керек, бул жерде негизги маалымат түзүлөт, анткени ал биринчи кезекте бухгалтердик эсептин башкаруу эсебинде (чыгашалар жана натыйжалар жөнүндө) колдонулат.

Россиянын ишканаларында башкаруу эсебин толуктап, кошумчалап иштеп чыгууну азыркы күндө ишке ашыруу боюнча күч-аракеттер жумшалууда.

Россиянын экономикасынын өнүгүүсүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн да, дүйнөлүк коомчулуктун өнүккөн өлкөлөрүнүн тажрыйбасын да унутпашыбыз керек. Акыркы жылдарда башкаруучулук эсептин теориялык негиздерин чет мамлекеттердин мисалында түшүндүрүүгө аракет кылдык.

Мындай абалда базар мамилелерине өтүү, бухгалтердик эсепти уюштуруудагы өзгөртүүлөр бул маселени тез арада чечүүнү талап кылат, айрыкча Россияда продукциянын (аткарылган иштердин, кызмат көрсөтүүлөрдүн) өздүк наркына кирген чыгымдардын курамы, ошондой эле амортизациялык чегерүүлөрдүн жана салык тармагы да тез-тез өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Башкаруу эсебинин көйгөйлөрүнө Россиянын өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүн жана экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн категориясына которууга багытталган реформаларды ишке ашырууга туура келген, калктын менталитетинин улуттук өзгөчөлүктөрүн түшүнүү аркылуу мамиле жасоо керек. Окумуштуулар тарабынан финансылык отчеттуулукка талдоо көрсөткөндөй, бир катар ишканалардын корпоративдик башкаруусунда да оң өзгөрүүлөр бар. Эң негизгиси - финансылык отчеттуулуктун сапатын жогорулатуу. Россиянын ири компаниялары эл аралык талаптарга ылайык түзүлгөн отчетторду бере башташты, айрымдары жыл үчүн гана эмес, жарым жылдык, ал тургай квартал үчүн да отчетторду түзүп өз убагында тиешелүү мекемелерге тапшырып турушат. Дагы бир жагдай - финансылык отчеттуулуктун талаптарын кеңейтүү жана тактоо.

Россиядагы башкаруу эсебинин тармагын учурдагы абалына талдоо көрсөткөндөй, чарба жүргүзүүчү субъектилердин олуттуу бөлүгү башкаруу эсебинин айрым элементтерин колдонушат, бирок бул башкаруучулук эсеп экенин билишпейт. Бул, биринчи кезекте, «жаңы» ишканаларга жана холдингдерге, Россиянын ири ишканаларына жаш, Батышка багытталган башкаруу командасы келген кырдаалга тиешелүү.

Бул системанын айрым элементтери Россиянын экономикасынын өткөөл стадиясынын конкреттүү шарттарында колдонулушу мүмкүн.

Директ-костингдин эки артыкчылыгы бар:

– эмгек сыйымдуулугун азайтуу, эсепти жөнөкөйлөтүү жана эсептөөгө башкача мамиле кылуу аркылуу кошумча аналитикалык мүмкүнчүлүктөр. Чакан ишканаларда бухгалтердик эсепти уюштурууда биринчи өзгөчөлүк реалдуу.

– экинчи өзгөчөлүк, чындыгында, “директ-костинг” системасын практикалык ишке ашырууда биринчисин жокко чыгаргандай болуп көрүнгөн, ички жана татаал ички түзүмү менен орто жана ири базар экономикалык шарттарында зарыл болгон көз карандысыз башкаруу эсебин түзүү болуп саналат.

Масштабдуу жана массалык типтеги өндүрүш ишканалары, башкача айтканда, ички чыгымдарды башкаруу тармагын түзүү бир топ кымбат жана кубаттуу, бул ишти финансылык жактан туруктуу ишканалар гана аткара алат.

Буга чейин баса белгиленгендей, башкаруу эсебинин бөлүмчөлөрүнүн бири болуп чыгашаларды алып жүрүүчүлөр боюнча эсепке алуу же калькуляциялоо болуп саналат. Борборлоштурулган башкарылуучу экономиканын таламдарына кызмат кылган ички чарбалык эсеп негизинен чыгашаларды эсепке алуу болуп келген. Мында тактык, эреже катары, эсепке отчеттук мезгилдин бардык чыгымдарынын толуктугу менен аныкталат.

Өндүрүштүк чыгымдардын эсебин уюштуруу, ишкананын ишинин уюштуруучулук-укуктук формаларына көз каранды эмес, бирок өндүрүлгөн

продукцияны даярдоо технологиясына, өндүрүштү уюштурууга жана өндүрүлгөн продукциянын мүнөзүнө көз каранды.

Кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнө жана түрлөрүнө жараша өндүрүштүн үч түрү бөлүнөт: жеке, сериялык жана массалык.

Жеке – продукциянын айрым түрлөрүн же бир тектүү продукциянын чакан партияларын өндүрүү.

Сериялуу – продукциянын белгилүү бир партияларын мезгил-мезгили менен чыгаруу менен мүнөздөлөт (станок өнөр жайы, инструмент өндүрүшү).

Массалык өндүрүш - өндүрүштү уюштуруунун эң алдыңкы түрү, мында эсептик айлануулар жана автоматташтыруу жүрөт. Салыштырмалуу чектелген ассортиментте (автомобиль, трактор, тамак-аш, ж.б.) бир тектүү продукция чыгарылат.

Өлчөмү боюнча ишканалар ири, орто жана чакан болуп бөлүнөт. Мындан тышкары ишканалар цехтерге, бөлүмдөргө жана башка түзүмдүк бөлүмдөргө бөлүнгөн.

Цех – административдик жана көбүнчө аймактык жактан обочолонгон өнөр жай ишканасынын негизги түзүмдүк бирдиги. Ишканада негизги жана көмөкчү болуп эки топ түзүлөт.

Негизги өндүрүш ишканада продукцияны өндүрүү, кайра иштетүүгө багытталган. Бул продуктылар товардын курамына кирет жана аларды тиешелүү ишканаларга жеткирүү келишимдери боюнча сатылат. Негизги өндүрүштүк цехтер даярдоо, кайра иштетүү, жыйноо ж.б. топторго бөлүнөт.

Так эсептерди даярдоого карата. 100% тактык менен өндүрүштүн бирдигине кеткен чыгымды аныктоого мүмкүндүк бере турган калькуляция системасы жок. Чыгымдарды продукцияга кыйыр түрдө берүү канчалык негиздүү болсо да, чыныгы өздүк наркын бурмалап, калькуляциянын тактыгын төмөндөтөт. Эгерде бул позициялардан карасак, анда эң так эсептөө "директ-костинг" тутумун колдонуу менен эсептөөдө алынган тике (өзгөрмө) чыгымдар болуп саналат. Бул учурда чыгымдардын сметасына бул

продукцияны өндүрүүгө түздөн-түз байланыштуу чыгымдар кирет. Демек, продукциянын өздүк наркын эсептөөнүн тактыгынын критерийи болуп чыгашаларды өздүк наркка кошуунун толуктугу эмес, аларды тигил же бул продукцияга таандык кылуу ыкмасы болууга тийиш.

Ошондой эле белгилей кетүүчү нерсе, негизги чыгымдар, чындыгында конкреттүү продуктуу өндүрүү менен эмес, эреже катары, мезгилдүү жана ишкананын өндүрүшүнүн бардык көлөмүн өндүрүү менен байланышкан. Ошондуктан продукциянын өзүнүн турган наркынын калькуляциясына бул чыгымдар да кошулушу керек деген тыянакты сынга алууга болот. Так, ишенимдүү эсептөөлөрдү түзүүнүн зарылдыгы советтик бухгалтерияда мамлекеттик борборлоштурулган баа түзүүнүн тармагы тарабынан аныкталган.

Базардык мамилелердин өнүгүшү менен ишканалардын өз алдынчалыгы, анын ичинде базар экономикасынын шартында өнүгүп жаткан суроо-талапты жана сунушту эсепке алуу менен алардын продукциясына бааларды белгилөө маселелери бара-бара кеңейүүдө.

Натыйжада, бухгалтердик эсептин жана анын бөлүмдөрүнүн алдында турган милдеттери өзгөрөт. Бул шарттарда калькуляциялоонун милдети продукциянын иш жүзүндөгү өздүк наркын жөн эле камсыз кылуу эмес, базар экономикасынын шартында ишкананын иштөөсүнүн азыркы шарттарында аны белгилүү бир пайда менен камсыз кыла ала тургандай наркты эсептөө болуп саналат.

Эсептөө деңгээлдин негизинде, өзүнө турган нарктын алгылыктуу деңгээлин жана аны дайыма төмөндөтүү мүмкүнчүлүгүн иш жүзүндө камсыз кыла тургандай кылып өндүрүштү уюштуруу зарыл. Ошондуктан, азыркы учурда наркты калькуляциялоо ишинде кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү, өздүк наркты аныктоо үчүн эмгекти көп талап кылуучу эсептерден чыгашаларды болжолдоого, өндүрүш процесси негиздүү стандарттык калькуляцияларды түзүүгө жана алардын талаптарга ылайык келишине көзөмөлдү уюштурууга акырындык менен өтүшү керек.

Мындан тышкары, базар экономикасынын шарттарында түз (өзгөрмө) чыгымдардын деңгээлинде наркты эсептөө, жогоруда айтылгандай, төмөнкү баанын чегин белгилөө менен жүргүзүлөт, башкача айтканда, ишкана мурдагыдай эле бааны төмөндөтө ала турган чек менен байланышкан, анын продукциясына суроо-талаптын төмөндөшү же белгилүү бир базар шартында өзүнүн ордун табуу үчүн колдонулат.

Учурда иштелип жаткан бухгалтердик эсептин улуттук стандарттарында – бухгалтердик эсептин ченемдеринде – негизги принциптерди, чыгымдарды эсепке алууну уюштуруунун тигил же бул багытын тандоодо кайсы ишканалар жетекчиликке алынышы керектигин аныктоо талап кылынат, ошондой эле чыгымдардын калькуляциясына байланышкан маселелерди чечүүдө ишканаларда мүмкүн болушунча финансы жагынан эркиндикти камсыз кылуу зарыл.

Кандай наркты эсептөө керек, бардык продуктылар үчүн кошумча чыгымдарды тигил же бул базага теңдештирип бөлүштүрүү, аларды жетекчиликке алуу - бул маселелер ишкананын коммерциялык сырын түзүүгө, ишкананын өзү тарабынан чечилүүгө тийиш. Бул базар мамилелеринин калыптанышынын алгачкы этабынын өзгөчөлүктөрү.

Чыныгы базар мамилелериндеги механизмдер иштей баштаганда жана конкреттүү базар мамилелеринде реалдуу атаандаштык пайда болгондон кийин, ишкананын жетекчилерине продукциянын түрлөрүнүн жана ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн наркы жөнүндө маалымат сөзсүз керек болот.

Чыгымдарды түз жана кыйыр деп бөлүү, башкаруу операцияларынын рентабелдүүлүгүн эсептөө ж.б. мүмкүнчүлүгү жана зарылчылыгы келип чыгат. Бул жагдай кантип эсептөө керек, эмне кылуу керек, эмне кылууга болбойт, кошумча чыгымдарды кантип бөлүштүрүү керек деген суроолор жаралат дегенди билдирет.

Бул маселелердин баарын чечүү укугу ишканаларга, балким, дароо эмес, акырындык менен, этап-этабы менен берилиши керек, бирок бул багыттагы тенденциянын өзгөрүүсү дайым байкалып турат.

Жогоруда айтылгандай, россиялык ишканаларда башкаруу эсебин уюштурууга ата мекендик бизнестин өзгөчөлүктөрү олуттуу таасирин тийгизген.

Көпчүлүк ата мекендик компаниялар формалдуу эмес холдингдер, башкача айтканда, юридикалык жактан бири-биринен толук көз карандысыз, бирок иш жүзүндө бир менчик ээсине таандык жана жалпы башкаруу тарабынан башкарылуучу ишканалардын жыйындысы болуп саналат.

Тобокелдиктерди азайтуу үчүн мындай холдингдерге кирген ишканалар, адатта, үч шарттуу топко бөлүнөт:

- ишканалар балансында кыймылсыз мүлктү жана эң баалуу негизги каражаттарды камтыган актив ээлери болуп саналат;
- активдик-холдингдик компаниялардан жеңилдетилген шарттарда негизги каражаттарды ижарага алуу менен өндүрүштүк ишмердүүлүктү жүзөгө ашырган эксплуатациялоочу компаниялар;
- акча агымын башкаруу жана салыкты оптималдаштыруу үчүн колдонулган техникалык фирмалар.

Мындай ишканаларда бухгалтердик, салыктык эсеп, эреже катары, тартипке келтирилген жана салык инспекциясы үчүн абдан ыңгайлуу, бирок ишкананын жетекчилиги үчүн керек болгон маанилүү маалыматтарды алууга мүмкүн эмес.

Эреже катары, бүгүнкү күндө эсепке алуу акча каражаттарынын кыймылынын маалыматтарынын негизинде гана жүргүзүлөт. Бирок, реалдуу каржылык натыйжалар жөнүндө маалымат компетенттүү башкаруу чечимдерди кабыл алуу үчүн маанилүү болуп саналат. Башкаруу эсебине мындай мамиле ар кандай компания үчүн: ири расмий холдингдерден тартып, холдингдик түзүмү жок өтө кичинекей компанияларга чейин жарактуу экенин белгилей кетүү керек.

Башкаруу эсеби коммерциялык эмес же мамлекеттик ишкана үчүн да, продуктыларды коммерциялык өндүрүүчүлөр же кызмат көрсөтүүчү

ишканалар үчүн да зарыл. Эгерде кандайдыр бир кайрымдуулук мекемелери келечекти натыйжалуу пландаштырууга жана анын ресурстарынан максималдуу киреше алууга ниеттенсе, анда бул максаттарга жетүү үчүн анын жетекчилерине жардам берүү үчүн, ал ар кандай пайда издеген компанияга керек болгондой эле сапаттуу башкаруу бухгалтердик маалыматка муктаж.

Россияда башкаруучулук эсепке алуу, биринчи кезекте, батыш жана ири россиялык компаниялардын филиалдарында барган сайын кеңири жайылууда. Башкаруу эсеби менен мамилелердин эки түрү бар. Мамилелердин биринчи түрү чет өлкөлүк компаниялардын өкүлчүлүктөрү жана филиалдары үчүн мүнөздүү. Мындай кардарлар корпоративдик масштабдагы башкаруу маалыматына карата талаптарды жакшы билишет жана түзүшөт. Бул жагдай маалыматтарды кылдаттык менен чогултууну талап кылат, алар андан кийин башкы компаниянын деңгээлинде иштетилет.

Мында кыска мөөнөттүү пландаштыруу жана ыкчам башкаруу максаттары үчүн арналган оперативдүү маалыматтардын ролу жоголот. Бул мамиле бир жактуу, башкаруу эсебинин стратегиялык аспектилерине гана багытталгандай көрүнөт.

Башкаруу эсебине болгон мамиленин дагы бир түрү Россиянын ири ишканаларына мүнөздүү. Башкаруу эсебиндеги мындай корпорациялар биринчи кезекте чыгымдарды эсепке алууга жана продукциянын өздүк наркын баалоого басым жасайт. Бул башкаруучулук эсепти колдонуудагы башка зыяндуу чеги болуп эсептелет.

Мындан тышкары, жогоруда айтылган ишканаларда, ишке ашыруу долбоорлорунда башкаруу эсебин ишке ашыруу үчүн негизги эрежелер, кызматтык нускамалар, башка тиешелүү иш кагаздар мыйзамдын негизинде түзүлөт.

Натыйжада, башкаруунун автоматташтырылган системаларынын модулдары көбүнчө салыктык максаттар үчүн финансылык эсепти жүргүзүү боюнча нускамаларды жана жоболорду кайталаган функцияларды ишке ашырат. Мындай мамиле башкаруу эсебинин системасынын маңызын

алмаштырат жана жок кылат. Бирок, жакында эле башкаруу эсебинин дүйнөлүк тажрыйбасын колдонууну кеңейтүүгө жана аны Россиянын шарттарына ылайыкташтырууга аракет кылган ишканалар пайда болду. Бул, эреже катары, катуу атаандаштыктын шарттарында өнүккөн секторлорунда иштеген жаш жана агрессивдүү өнүгүп келе жаткан компаниялар болуп саналат.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат.

Мисалы, бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жөнүндө жобо продукцияны сатууда эсептөө ыкмасын колдонууга жол берет.

Бирок, көптөгөн сатып алуучулардын төлөөгө жөндөмдүүлүгү жетишсиз болгондуктан, продуктуларды берүүчүлөр бул ыкмага өтүү тобокелдигин салышпайт жана сатууну эсепке алуунун накталай ыкмасын колдонууну улантууда.

Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү олуттуу, ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу татаалдатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджет түзүү. Россия практикасында башкаруу эсебин жана бюджет түзүүдө каржылык иш-аракеттердин эки салыштырмалуу көз карандысыз түрү болуп саналат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болорун аныктоо абдан маанилүү.

Аныктоочу ролду ишкананын базар экономикасынын шарттарындагы мүнөздөмөлөрү жана бизнестин башкаруунун өзгөчөлүктөрү ойнойт. Бюджетти түзүүнүн маанилүү элементи болуп жоопкерчилик борборлорун аныктоо саналат.

Пландаштыруунун жана эсепке алуунун негизги элементтери (ишкердик чөйрөлөр жана жоопкерчилик борборлору) аныкталгандан кийин бюджеттин статьяларынын номенклатурасы иштелип чыгат. Ошону менен бирге, чыгашалардын статьялары өзгөрүлмө жана туруктуу, түз жана кыйыр болуп классификацияланат (бул жерде кандайдыр бир маалыматты алууга кеткен чыгымдар, маалыматтан алынган пайдадан ашпашы керек болгон олуттуулуктун аталган принциптери өзгөчө мааниге ээ). Жогорудагы жол-жоболордун негизинде бюджеттик процесс жүргүзүлөт.

Бирок, бюджетти түзүү иштин жарымы гана болуп саналат. Анын аткарылышын көзөмөлдөө, иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрдү пландаштырылган көрсөткүчтөр менен салыштыруу жана аныкталган четтөөлөрдү кайрадан талдоо дагы маанилүү. Бул бюджеттин иш жүзүндөгү аткарылышы жөнүндө маалыматты алууга мүмкүндүк берүүчү бухгалтердик эсептин регистрлери болуп эсептелет.

Ошондуктан, башкаруу эсеби бюджеттик процесс сыяктуу эле принциптерге негизделиши керек:

– кирешелердин жана чыгашалардын статьяларынын бирдиктүү номенклатурасы,

– аларды белгилүү бир жоопкерчилик борборуна жана иштин түрүнө бекитүү мүмкүнчүлүгүнүн негизи.

Бухгалтердик эсеп менен бюджеттик процесстер бир убакта түзүлгөндөн кийин гана башкаруу эсебинин тутуму толук иштеши мүмкүн:

– ар кандай аналитикалык бөлүмдөр (жеткизүүчүлөр, нарк коддору, продукциянын түрлөрү, терминдер ж.б), башкаруу чечимдерин кабыл алат.

Россияда жергиликтүү ишканалардын башкаруу эсебинин практикасына кайрылсак, көптөгөн жергиликтүү ишканалардын эң маанилүү милдеттери болуп, бир жагынан, менеджерлер үчүн зарыл болгон башкаруу маалыматын алууга мүмкүндүк берүүчү башкаруу эсебинин системасын түзүү саналат, жана экинчи жагынан, батыштын стандарттарына ылайык отчеттуулук чет элдик инвесторлорду тартууда эң керектүү шарт болуп эсептелет.

Фаберлик (Faberlic) бул көйгөйлөрдү чечүүнү АКШнын GAAP негизинде башкаруу эсебинин системасын түзүү менен бириктирди. Фаберликте башкаруу эсебин орнотуу боюнча долбоорду ишке ашыруу 2003-жылдын январында башталган. Компания тездик менен өнүгүп, башкаруу кеңейтилген бизнести башкарууда чечимдерди кабыл алуу үчүн кыйла натыйжалуу куралдарга муктаж болгон. Ошол кездеги компаниянын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты чогултуу жана иштеп чыгуу көйгөйлөрү өнүгүп келе жаткан компаниялар үчүн мүнөздүү болгон кемчиликтер - маалыматтардын толук эмес ишенимдүүлүгү, туунду ишканалардан алынган маалыматтын кечигүүлөрү, так башкаруу эсебинин жана бюджеттик системанын жоктугу менен байланыштуу болгон.

Башында жетекчилик пландоо, бюджетти түзүү жана бюджеттин аткарылышын көзөмөлдөө тармагын иштеп чыгууну түзүү милдетин койгон, кийин бул милдет кеңейтилип, башкаруу отчетун үзгүлтүксүз даярдоону

жолго коюу зарыл болгон. Келечекте компания эл аралык инвесторлордун каражаттарын тартуу зарылдыгына туш болот деп болжолдонгон, ошондуктан чыгымдарды минималдаштыруу үчүн башкаруу эсебинин системасын ушундай жол менен куруу чечими кабыл алынды, анын негизинде батыш стандарттары боюнча отчетту түзүүгө болот.

АКШнын GAAP стандарттарына артыкчылык берилди, анткени компанияны башкаруу максатында МСФОну ыңгайлаштыруу кыйыныраак болуп чыкты. Ошентип, Faberlic АКШнын GAAPта белгиленген запастарды, негизги каражаттарды кайра баалоо жана айрым материалдык эмес активдердин амортизациясын эсептөө ыкмаларына көбүрөөк ылайыктуу болгон.

Фаберликтин башкаруу эсеби АКШнын GAAPтын төмөнкү негизги принциптерине негизделген:

1. *Нарк принциби* (бардык активдер алардын сатып алуу баасы боюнча эсепке алынат, милдеттенмелер жана капиталдын компоненттери алар пайда болгон учурда эсепке алынган сумма боюнча чагылдырылат).

2. *Киреше менен чыгашанын дал келүү принциби*. Кирешелер товарлар сатылган мезгилге, кызмат көрсөтүүлөр эсептик мезгилге, ал эми чыгашалар бул кирешелерди алуу үчүн жумшалган мезгилге тиешелүү (эсептөө эсеби) болору белгиленген.

3. *Үзгүлтүксүздүк принциби* (компания өз ишмердүүлүгүн дайым улантууга ниеттенүү). Мындан тышкары, активдерди ликвиддүүлүктүн азаюу тартибинде топтоо, дебеттик жана кредиттик калдыктарды өзүнчө чагылдыруу үчүн АКШнын GAAP тарабынан каралган эрежелерди колдонуу чечими кабыл алынган.

Башкаруу отчеттуулук системасынын отчеттуулук формалары АКШ GAAP тарабынан сунушталган активдер менен пассивдерди жайгаштыруунун негизинде: активдер - ликвиддүүлүктүн азаюу тартибинде, милдеттенмелер - төлөө мөөнөтүнүн азаюу тартибинде түзүлгөн.

Ошону менен бирге америкалык стандарттардын айрым жоболорун башкаруунун колдонулуп жаткан системасында ишке ашыруунун татаалдыгына байланыштуу сактабоо чечими чыккан.

Запастардын наркы, адатта, базар баасына абдан жакын болгон сатып алуу баасы боюнча эсепке алынат. Бул жагдай даяр продукцияга да тиешелүү, анткени аларды сатуу мөөнөтү үч айдан ашпайт.

Товардык-материалдык запастардын төмөндөшү үчүн резервдерди түзбөө чечими кабыл алынды. Иштин өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай запастарды ай сайын кайра баалоого туура келет, бул болсо эмгектин көбөйүшүн пайда кылат. Бүгүнкү күндө эсептен чыгаруу инвентаризациясы катары классификацияланышы мүмкүн болгон чийки заттар, кийинки мезгилде өндүрүш технологиясынын же продукциянын аралашмасынын өзгөрүшүнө байланыштуу инвентаризация болуп калышы мүмкүн. Бул учурда резервдерди топтоонун, резервдердин көлөмү боюнча пайданы кыскартуунун эч кандай мааниси жок. Демек, эсептен чыгаруу иш жүзүндө гана жүргүзүлөт.

Россиянын эсептер планында эсеп “Бөлүштүрүү чыгымдары” деп аталган бир гана өлчөмгө ээ. Бул маалымат башкаруучулук эсепке жетишсиз, анткени башкаруучулук эсептин чыгашаларынын топтору бухгалтердик эсептин чыгашаларынын топторуна (мисалы, жарнамалык чыгашалардын айрым түрлөрү, иш сапарлар, оюн-зоок чыгымдары, чийки заттарды эсептен чыгаруу) туура келбейт.

Башкаруу эсебинин өз алдынча бухгалтердик эсепке бөлүнүшү бул сырды камсыз кылууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бирок бул негизги нерсе эмес. Кеп бул бухгалтердик эсептин мазмуну, анын максаттуу багыты жөнүндө болуп жаткандыгын баса белгилөө керек. Бул жагдайды Америка Кошмо Штаттарындагы бухгалтердик эсепти уюштуруунун мисалы менен көрсөтүүгө болот. 1950-жылдардын аягына чейин бухгалтердик эсеп эки бөлүккө: финансылык эсеп жана чыгымдардын эсебине бөлүнгөн. Бирок башкаруу илиминин өнүгүшү бухгалтерлердин алдына жаңы милдеттерди койду.

Продукциянын өзүнө турган наркын эсепке алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана өндүрүштү башкарууну тийиштүү маалыматтар менен камсыз кылуу зарыл. Бул багытка байланыштуу аталыштын өзгөрүшү пайда болду - "чыгашаларды эсепке алуу" аталышынын ордуна, бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иш-аракеттин бул бөлүмү "башкаруу эсеби" деп атала баштады. Илимий адабияттагы бул олуттуу өзгөрүүлөр "бухгалтердик революция" деп аталат.

Бул жараянды мүнөздөш үчүн, адистердин сөздөрүн келтирүүгө болот: бухгалтер-калькулятор эки альтернативаны тандап алуусу керек болгон:

- биринчиси - башкаруу командасынан орун алуу жана жетекчиликти зарыл маалыматтар менен камсыздоо;
- экинчиси - баш ийген кызмат ордуна отуруу, жөн гана болгон окуяны жазуучу катары иштөө, башкача айтканда, финансылык отчеттуулуктун маалыматтарын берүүнү улантуу.

Ал биринчи альтернативаны тандап алды – жетекчиликке кошулду. Бирок, өз милдетин аткаруу үчүн, иштөө ыкмаларын таза эсепке алынбаган көйгөйлөргө шайкештикте өзгөртүүгө туура келди. Ал көздөгөн максат экономика, математика, статистика, психология, рынок операциялары, технология ж.б. менен тыгыз байланышта болушу керек эле. Натыйжада башкаруучулук эсептин жаңы тармагы пайда болду. Башкаруучу эсептин бул өзгөчөлүгү абдан маанилүү, биз аны эске алып, ишканаларыбыздын тажрыйбасына киргизүүгө аракет кылышыбыз керек. Бул жагдай өтө орчундуу, анткени өлкөдө экономикалык кризистин жылдарында бухгалтердик эсептин деңгээли, айрыкча продукциянын өзүнө турган наркын эсепке алуу жана калькуляциялоо бир кыйла кыскарды. Мындай көрүнүштүн негизги себеби базар мамилелеринин азыркы абалы болуп саналат - ишканалар рентабелдүүлүккө чыгашаларды азайтуу жолу менен эмес, бааларды жогорулатуу жолу менен жетишүүгө аракет кылып жатышат.

Отуз жыл мурун Стэнфорд университетинин профессору Чарльз Хорнгрен аныктаган өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу жана продукциянын өздүк наркын эсептөө үч негизги максатта башкаруучулук эсеп менен ишке ашырылат. Ал үчүн оперативдүү пландаштыруу жана көзөмөлдөө, атайын чечимдерди кабыл алуу жана продукциянын өздүк наркын аныктоо керек.

Эгерде башкаруу эсебин уюштурууда аталган максаттардын айрымдарына гана басым жасалса, бул тиешелүү компаниянын ишине терс таасирин тийгизет. Буга ишкананын тажрыйбасында продукциянын өзүнө турган наркынын көрсөткүчтөрү гана эмес, анын тийиштүү түрлөрү колдонула тургандыгын кошуу керек. Гарвард университетинин белгилүү профессору Роберт Энтони продукциянын өздүк наркынын ар кандай түрлөрүнүн максатын төмөнкүчө аныктаган:

“Көпчүлүк компаниялар үчүн продукциянын өзүнө турган наркынын үч түрү аныкталышы керек:

- жооптуу аткаруучулардын ишин пландаштыруу жана көзөмөлдөө үчүн пайдаланылган жоопкерчилик борборлору боюнча өздүк наркы;
- кадимки шарттарда бааларды жана башка оперативдүү чечимдерди аныктоо үчүн кызмат кылган өндүрүштүн толук өздүк наркы;
- конкреттүү шарттарда бааларды жана башка оперативдүү чечимдерди аныктоо үчүн, мисалы, кошумча кубаттуулук керек болгондо колдонулган түздөн-түз өндүрүштүк наркы”.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулукк принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун да айта кетүү зарыл.

Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы

пандаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу рыноктук экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбабызда бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Заманбап бухгалтердик адабияттарды талдоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана продукциянын өздүк наркын калькуляциялоону бөлүштүрүү советтик доордун мазмунун сактоо менен салттуу түрдө жеткиликтүү өнүкпөгөн бойдон калып жатканын көрсөтүп турат.

Тиешелүү бөлүмдөрдүн көлөмүн эске алганда да, маселелердин бардык спектрин көрсөтүү мүмкүн эмес. Ушундай эле жагдай Россиянын бухгалтердик адабиятында да бар. Мисал катары П. И. Камышановдун практикалык колдонмосун келтирүүгө болот. Анда башкаруучулук эсептин бардык көйгөйлөрү ондогон барактан турат. Башкаруу эсебин өнүктүрүү, анын өз алдынча дисциплина катары бөлүнүшү маселеси да бар жана ал тездетилген чечүүнү талап кылат. Бирок бул чечим аны окуу пландарына тезирээк киргизүүдөн эмес, биринчи кезекте методикалык жана окуу адабияттарын иштеп чыгуу экендиги тажрыйбада далилденген.

Биринчи бөлүм боюнча тыянактар

Эсеп-кысап адамзат өөрчүп-өнүгүшү менен бирге мындан миндеген жыл мурун пайда болгон. Анын алгачкы кадамы тарых үчүн эбегейсиз таасирин тийгизди. Жашоо тиричилигинин керектөөлөрү эсеп-кысаптын өнүгүшүнө алып келип, анын таасири өз кезегинде адамзаттын цивилизациясынын ажырагыс бөлүктөрү болгон жазуу жана математика илимдеринин өсүшүнө түрткү болгону баарыбызга белгилүү.

«Бухгалтер» термини адамзаттын жашоосунда XV кылымда пайда болгон. Инсбруктагы эсеп-кысап палатасынын иш жүргүзүүчүсү Христофор Истехер бухгалтер деген наамды алган биринчи кызмат адамы болуп эсептелет. Германияда 1498-жылга чейин эсеп-кысап китептерин алып жүргөн адамдар катчы деп аталчу.

Ушул убакыттан тартып «бухгалтер», «бухгалтерия» деген терминдер эски аттарын сүрүп чыгарып, бара-бара бардык жерлерге тарала баштаган, ал эми XVIII кылымда Россияга да өткөн. Бул кылымдын башында Петр I нин реформасынан кийин соода компаниялары кеңири таралып, фабрикалар менен заводдор пайда боло баштаган, аларга эсеп-кысапты сабаттуу жүргүзүү талап кылынган.

Эсеп-кысап ишине ал кездерде белгилүү көңүл бурулганы менен бухгалтердик китептерди туура алып барууну билген квалификациялуу адамдар аз болгон. Ошондуктан Россияда бухгалтердин наамын биринчи алган адам чет өлкөлүк киши болгондугу бекеринен эмес. Ал киши голландиялык соодагер Тиммерман эле, ал 1732- жылы 11-сентябрда Коммерц-Коллегиянын буйругу боюнча Петербургдук бажыкананын башкы бухгалтери болуп дайындалган.

Кыргыз республикасында илгертен эле «эсепчи» же «санакчы» деген термин тээ атам замандан, Манас-Ата менен бирге жаралган болсо да, «бухгалтер» термини көбүнесе советтик доорго, өнөр жай тармагынын калыптануу мезгилине таандык. Биринчи бухгалтерлерди даярдоо айыл чарба жана финансы техникумдарында уюштурулган.

Ишкананы башкарууда бухгалтердик эсепке өзгөчө орун берилет, анткени анын финансылык абалы, ишкердүүлүгү жөнүндө керектүү толук маалымат анда көргөзүлөт.

Бүткүл бухгалтердик маалыматтар юридикалык ченемге ылайыкталышы зарыл. Бул милдет материалдык жана акчалык каражаттардын сакталышына жоопкер тарапка — ишкана жетекчисине жана анын бухгалтерине жүктөлөт.

Эсеп саясаты бухгалтердик эсепти уюштуруунун бүтүндүгүн талап кылат жана финансылык отчеттуулукту түзүү үчүн ишкана кабыл алган принциптерди, негиздерди, эрежелерди жана тартиптерди өзүнө камтыйт. Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын жүргүзүүнүн эрежелеринин жыйындысы катары эсепти жүргүзүүдөн максималдуу натыйжаны камсыз кылуусу зарыл. Ошондуктан финансылык жана башкаруу маалыматын өз убагында калыптандыруу, анын башкаруу чечимдери жана керектөөчүлөрдүн кенири чөйрөсү үчүн тууралыгы, объективдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана пайдалуулугу талап кылынат.

Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик отчеттуулуктун ички жана сырткы керектөөчүлөрү үчүн ачык-айкын болушу керек. Бул максатта эсеп саясатын ачып көрсөтүүдө керектөөчүлөр үчүн экономикалык кызыкчылыкка көңүл бурулуп, аларга бухгалтердик эсепти жүргүзүү жолдорун түшүүнүгө жардамы тийиши зарыл. Ишкананын башкаруу, керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын канаттандыруу жана чечимдерди кабыл алуу максатында аларга туура жана объективдүү маалыматты бере ала турган эсеп саясатын түзүшөт.

Биринчи этапта эсеп саясатынын объектилери аныкталат, себеби конкреттүү ишкана өзүнө тешелүү бухгалтердик эсептин объектилеринин жыйындысына ээ болуп саналат.

Экинчи этапта биринчи этаптын жыйынтыктарына көз каранды эсеп саясатын түзүүгө таасирин тийгизген конкреттүү шарттар, кубулуштар жана процесстер аныкталат, б.а. эсеп жүргүзүүнүн ыкмаларына таасир этүүчү факторлорду аныктоо зарыл.

Үчүнчү этап-экинчи этапта аныкталган факторлордун жыйындысынын негизинде эсеп саясатын түзүүнүн талаптарын, принциптерин талдоо менен байланышта болот.

Ишкананын эсеп саясатынын талаптарын биз жогоруда караганбыз. Конкреттүү ишкананын эсеп саясатында принцип жана эрежелерди иш жүзүнө ашырууда болжолдорго (мүлктүк өзгөчөлүк, ишмердүүлүктүн

үзгүлтүксүздүгү, эсеп саясатын колдонуунун ыраттуулугу, чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларынын убакыттык аныктуулугу) таяныш керек.

Төртүнчү этап ишкана тарабынан колдонууга боло турган бухгалтердик эсептин ыкмаларын иликтөө менен байланышкан.

Бешинчи этапта конкреттүү ишкана үчүн эсепти жүргүзүү ыкмаларын түздөн-түз тандоо жүргүзүлөт.

Алтынчы этапта тандалган эсеп саясатын кабыл алуу жана колдонууну туура жүргүзүү керектиги аныкталат.

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия, ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде башкаруу эсеби тар жана кеңири мааниде чечмеленет деп айтууга болот.

Башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясы, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсеп жана башкаруу (жоопкерчилик борборлорун түзүү, бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык (башкаруучулук анализдин методологиясы) айырмалоо керек) ошондой эле интеграциялоо (стратегиялык эсепке алуу жана тармагын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын камсыз кылуу зарыл.

Эсеп саясаты - бул ишкана тарабынан кабыл алынган эсепке алуу ыкмаларынын жыйындысы. Эсепке алуу саясаты башкы бухгалтер тарабынан

түзүлөт. "Ишкананын эсепке алуу саясаты" Кыргыз Республикасынын салык кодексинин талаптарына ылайык ишкананын жетекчиси тарабынан бекитилет.

Башкаруу эсебинде маалыматтын эки түрү: сандык жана сандык эмес түрү колдонулат, биринчи түрү бухгалтердик жана бухгалтердик эмес маалыматтарды, экинчи түрү - социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжаларын билдирет.

Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук ишкананын экономикалык активдерин жана чарбалык операцияларын көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишээрлик объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу камсыз кылынат.

Маалыматтын маанилүү булагы болуп, массалык кубулуштардын жана айлануусунун ортосундагы байланышты чагылдырган, аларды сандык жактан сапаттык жагы менен бирге кароого белгилүү бир экономикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана байланыштарды аныктоого мүмкүндүк берген статистикалык эсеп болуп саналат.

Маалыматтын активдүү агымы статикалык жана бухгалтердик отчеттуулукка салыштырмалуу ишкананын чарбалык ишинин айрым багыттарында колдонулган оперативдүү эсепке алууну жана отчеттуулукту камсыз кылат. Бул маалымат ишкананы туруктуу башкаруу үчүн зарыл болуп саналат.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан.

Оперативдүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу айлануусунда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат катары саналат.

Батыш өлкөлөрүндө башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты. 1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк кеңеш АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топторун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу болгон, изилденген маселелер боюнча тийиштүү баяндамалар жасалган.

1950-жылы Улуу Британияда «Башкаруу эсеби» деген ат менен китеп басылып чыккан, бирок бул термин кийинчерээк орус тилине которулган китептин аталышында да, ага кириш сөздө да, тексттерде да табылган эмес.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү баяндаманы түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти уюштурууга басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон.

Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн комплекстүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

«Башкаруучулук эсеп» тармагын түзүү бухгалтердин квалификациялык деңгээлин олуттуу жогорулатуу, аны башкаруунун курамына киргизүү, бухгалтердик эсептин деңгээлин жана мазмунун жогорулатуу зарылчылыгына алып келген. Буга байланыштуу көптөгөн компаниялардын (General Motors, Pepsi Co) жетекчилери мурда бухгалтер болуп иштегенин эске сала кетишибиз керек.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат.

Мисалы, бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жөнүндө жобо продукцияны сатууда эсептөө ыкмасын колдонууга жол берет.

Бирок, көптөгөн сатып алуучулардын төлөөгө жөндөмдүүлүгү жетишсиз болгондуктан, продуктуларды берүүчүлөр бул ыкмага өтүү тобокелдигин кабылдабайт жана сатууну эсепке алуунун накталай ыкмасын колдонууну улантууда.

Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү олуттуу, ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу татаалдатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджет түзүү. Россия практикасында башкаруу эсеби жана бюджет түзүүдө, каржылык иш-аракеттердин эки салыштырмалуу көз карандысыз түрү болуп саналат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн аларды бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болоорун аныктоо абдан маанилүү.

Аныктоочу ролду ишкана базар экономикасынын шарттарындагы мүнөздөмөлөрү жана бизнестин башкаруунун өзгөчөлүктөрү ойнойт. Бюджетти түзүүнүн маанилүү элементи болуп жоопкерчилик борборлорун аныктоо саналат.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулук принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун да айта кетүү керек.

Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы пландаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу базар экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбаагы бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн алгач чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Ал эми заманбап бухгалтердик адабияттарды талдоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана продукциянын өздүк наркын

калькуляциялоону бөлүштүрүү советтик доордун мазмунун сактоо менен салттуу түрдө жетишсиз бойдон калып жатканын көрсөтүп турат».

Тиешелүү бөлүмдөрдүн көлөмүн эске алганда да, маселелердин бардык спектрин көрсөтүү мүмкүн эмес. Ушундай эле жагдай Россиянын бухгалтердик адабиятында да бар. Мисал катары П. И. Камышановдун практикалык колдонмосун келтирүүгө болот. Анда башкаруучулук эсептин бардык көйгөйлөрү ондогон барактан турат. Башкаруу эсебин өнүктүрүү маселеси, анын өз алдынча дисциплина катары бөлүнүшү да бар жана ал тездетилген чечүүнү талап кылат.

II БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨГҮ ТАЛДООЛОР

2.1. Кайра иштетүү ишканаларынын бүгүнкү күндөгү экономикалык абалы

Ар бир иштин жыйынтыгында өнөр жай ишканалары өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс жактарын аныктоо, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн издеп табуу менен байланыштуу.

Экономикалык талдоо акыркы натыйжалардын шарттарын белгилөө, изилдөө менен байланышкан өзгөчөлүккө ээ. Экономикалык талдоонун объектиси болуп экономикалык иш-аракет: өндүрүш, сатуу, чыгымдарды түзүү, финансылык натыйжалар саналат.

Талдоонун бул түрү ишканаланы башкарууда маанилүү роль ойнойт, анткени ал ишканаланы башкаруу тармагынын ажырагыс бөлүгү, анын кызматтарынын бири болуп саналат, маалымат чогултуу менен башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун ортосунда тиешелүү мааниге ээ болот.

Экономикадагы кырдаалга объективдүү баа берүү, ошого жараша башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу талдоонун канчалык өз убагында жана сапаттуу жүргүзүлүшүнө жараша болот.

Экономикалык талдоонун предмети болуп ишканалардын мүлктүк-финансылык абалы, чарбалык иштери, натыйжалуулугу, объективдүү жана субъективдүү далилдердин таасири астында өнүгүп жаткан чарбалык иштин акыркы көрсөткүчтөрү, чарбалык иштердин натыйжалуулугун жогорулатуучу пайдаланылбай жаткан резервдерди аныктоо болуп саналат.

Талдоонун мазмуну болуп, өз кезегинде, талдоо жүргүзүүдөгү милдеттер менен аныкталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- пландарды, көрсөткүчтөрдү, стандарттарды иштеп чыгуу;
- пландаштыруунун илимий негиздүүлүгүн жогорулатуу;
- пландардын, сметалардын, нормативдердин аткарылышын көзөмөлдөөнү уюштуруу;
- план менен фактыларды салыштырууга, четтөөлөрдү аныктоого негизделет, бул байланыш принциби пландаштыруунун сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет;
- экономикалык натыйжалуулуктун деңгээлин көзөмөлдөө жана баалоо;
- иштеп чыгуу, башкаруу чечимдерин негиздөө.
- Экономикалык талдоо белгилүү бир принциптерге таянат, мисалы:
- илимий мүнөздөгү - экономикалык мыйзамдардын, илим менен техниканын жетишкендиктеринин талаптарын сактоо;
- тармактуу мамиле - тармактын өнүгүүсүнүн бардык мыйзам ченемдүүлүктөрүн эсепке алуу, кубулуштардын өз ара байланышын жана өз ара аракеттенүүсүн эске алуу;
- комплекстик мүнөз - ишкананын ишине көптөгөн факторлордун таасирин эске алуу;
- динамикалык изилдөө - өнүгүүдөгү кубулуштарды кароо, өзгөрүүлөрдүн себептерин аныктоо;
- негизги максатты бөлүп көрсөтүү - максатка жетүү үчүн тоскоолдук кылган эң маанилүү себептерди аныктоо милдетин коюу;
- конкреттүүлүк жана тажрыйбанын маанилүүлүгү - натыйжалар сандык туюнтмага ээ болушу, көрсөткүчтөрдүн өзгөрүү себептери так болушу керек.

Ошентип, экономикалык талдоонун негизин аныктоо, баалоо жана экономикалык ишмердүүлүккө айрым далилдердин таасирин болжолдоо түзөт, б.а. далилдик талдоо, анын жүрүшүндө экономикалык кубулуштардын ортосундагы байланыш изилденет.

Чарбалык иштин акыркы натыйжаларына айрым далилдердин таасирин тармактуу, жалпылап изилдөө, өлчөө, жалпылоо үчүн пландын, отчеттуулуктун жана башка маалымат булактарынын экономикалык көрсөткүчтөр тармагында чагылдырууга байланышкан белгилүү бир ыкмалар колдонулат. Сандык өлчөөлөрдүн сапаттык өлчөөлөргө өтүү мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен өнүгүүдөгү экономикалык айланууларды изилдөөгө болот.

Экономикалык талдоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ.

Биринчиден, бул өндүрүштүк жана экономикалык далилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары натыйжаларды баалоодо көрүнгөн экономикалык ишмердүүлүктү изилдөөнүн тармактуу мамилеси, ишмердүүлүктүн өзү динамикалык өнүгүүдөгү тармак катары каралат, ал айрым баш ийүүчү элементтерден турат.

Экинчиден, эске алынган бардык далилдер акыркы натыйжага таасир этет.

Үчүнчүдөн, бардык көрсөткүчтөр системаны чагылдырышы керек, б.а. иреттелген жыйынды, ар бир көрсөткүч өзүнүн экономикалык мазмунуна ээ, башка көрсөткүчтөр менен өз ара байланышта болуп, кыскартуу жана бөлүнүү касиеттери менен айырмаланат.

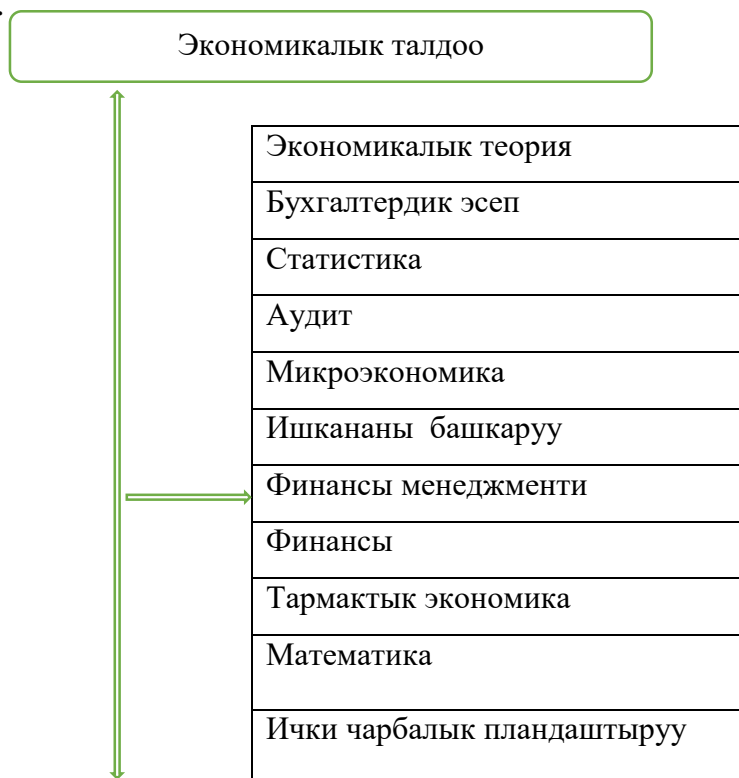
Экономикалык талдоонун түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу айырмаланат.

Финансылык талдоо тышкы, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, инвесторлор тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын өзү жүргүзгөн талдоолорго бөлүнөт, аларга каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү кирет.

Тышкы көзөмөлдүн негизги милдети - ишкананын финансылык абалына, төлөө жөндөмдүүлүгүнө жана ликвиддүүлүгүнө баа берүү, ички көзөмөл - кирешенин көрсөткүчтөрүн, рентабелдүүлүгүн, каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жана аларды пайдалануунун жолдорун аныктоо, башкаруу чечимдерин иштеп чыгууга багытталган, бул ишканаларда уюштуруу иштерин чыңдоого жардам берет.

Башкаруу талдоосу, эреже катары, ички мүнөзгө ээ, ишкананын кызматкерлери тарабынан жүзөгө ашырылат жана ички ресурстардын ар кандай түрлөрүн колдонууга байланышкан маселелер изилденет.

Экономикалык талдоо жалпысынан илимдин ар кандай тармактары менен, жана экономикалык илимдердин бир-бири менен тыгыз байланышта болот (2.1-сүрөт).

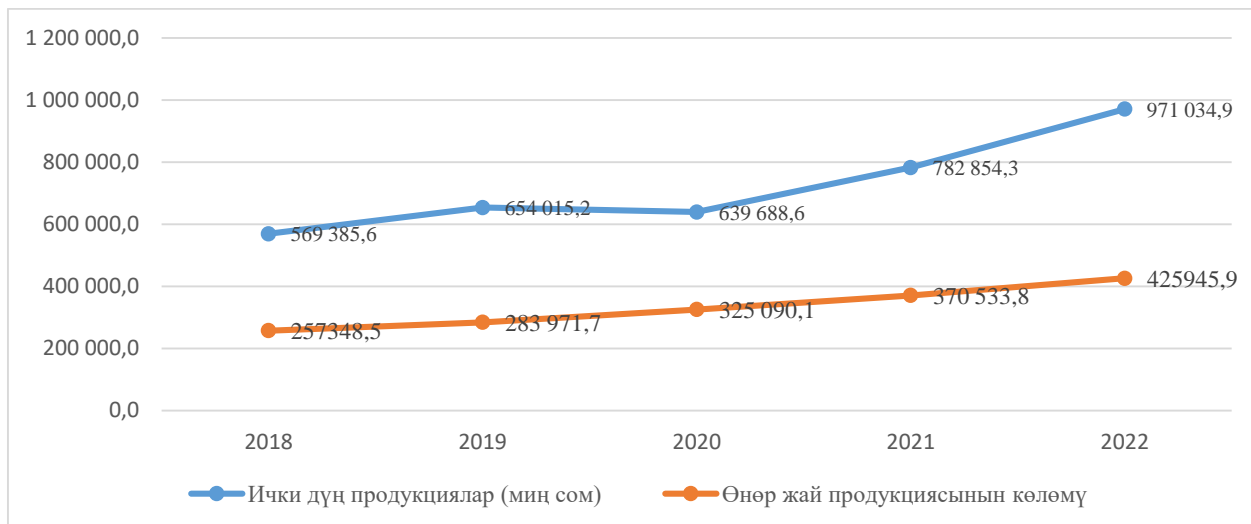

2.1-сүрөт. Экономикалык талдоодогу экономика тармагынын бир-бири менен тыгыз байланышы

Булак: автор тарабынан түзүлдү.

Экономикалык талдоо максаты, милдеттери, объектиси жана изилдөө предмети болгон татаал илим экендиги баарыбызга маалым. Ал экономикалык өнүгүүнү, айрым объектилерди изилдеп, экономикалык абалга баа берип, болжолдоочу кызматты аткарат. Жогоруда аталган талдоолордун негизинде, Кыргызстандагы кайра иштетүүчү ишканалардын экономикалык абалынын талдоосу төмөндөгү жыйынтыктарды берди.

Республикадагы ички дүң продукциялардын жана өнөр жай продукциясынын көлөмү боюнча биздин талдообузда акыркы беш жылда өсүштөрдү байкоого болот (2.2-сүрөт).

2.2-сүрөт. Ички дүң продукциялардын жана өнөр жай продукциясынын көлөмү.

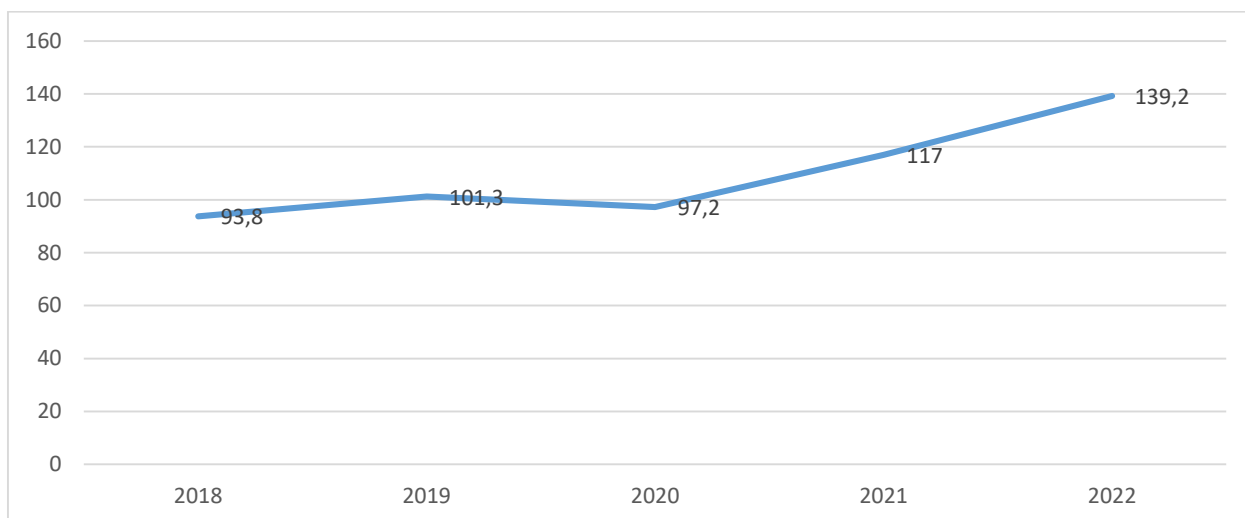
Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими : www.stat.kg. - баш.экрандан.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде көрсөтүлгөндөй, ички дүң продукциялардын өсүү пайыздары 2019-жылы 2018-жылга салыштырганда 115% пайызды түзүп, 84629,6 миң сомго өскөн.

2020-жыл менен 2019-жылды салыштырууда дүйнөлүк “COVID-2019” таажы вирусунун пандемиясы ички дүң продукциябызга таасирин тийгизип, ал 2019-жылы 98% пайызды түзгөн, башкача айтканда (-)14326,6 миң сомго азайган.

Акырындык менен өлкөнүн экономикасы турукташып, 2021-жыл менен 2020-жылды салыштырууда 122% пайызга жогорулап, 143165,7 миң сомго өскөндүгүн байкоого болот.

Улуттук статистика комитетинин 2022-жылдагы маалыматтары менен 2021-жылдын маалыматтарын салыштырууда 124% пайызды түзүп, 188180,6 миң сомго өскөн.

2.3-сүрөт. Ички дүң продукциянын калктын жан башына туура келүүсү (миң сом).

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Экономикалык көрсөткүчтөрдүн маалыматы боюнча ички дүң продукциянын калктын жан башына туура келүүдөгү өсүш акыркы беш жылда орточо 111% пайызды түзгөн (2.3-сүрөт).

$$2019/2018=108\%;$$

$$2020/2019=96\%;$$

$$2021/2020=120\%;$$

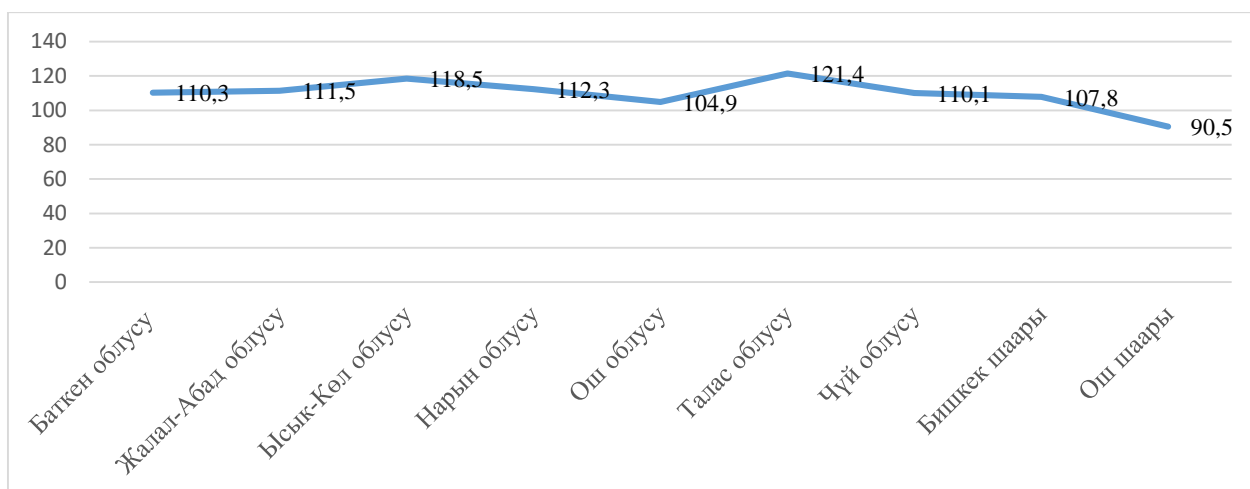
$$2022/2021=119\%;$$

$$108+96+120+119=443:4=111\%$$

Ар бир экономикалык көрсөткүчтөрдү талдоодо региондорго, областтарга жана аймактарга бөлүп кароо да салттуу көрүнүштөрдүн бири (2.4-сүрөт).

Өнөр жай продукциясынын көлөмүн облус, шаарларга бөлүп кароодо эң жогорку көрсөткүч Талас облусуна – 121,4%, Ысык-Көл облусуна – 118,5%,

Нарын облусуна- 112,3%, эң төмөнкү көрсөткүч Ош шаарына – 90,5% тиешелүү болгон.

2.4-сүрөт. Өнөр жай продукциясынын көлөмү (2022-жыл, 2021-жылга карата пайыз менен).

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Азыркы учурда өнөр жай ишканалары Кыргыз Республикасынын экономикасында маанилүү орунду ээлегендиги улуттук статистикалык комитетинин 2018-2022 жылдардагы маалыматында далилденди.

Өлкөнүн экономикасынын өнүгүшү көбүнесе алардын финансылык-чарбалык ишинин абалына көз каранды.

2021-жылы таажы вирустук эпидемиядан улам кырдаалдын токтошу жана турукташтырылышынан кийин экономиканын калыбына келүүсү акырындык менен ордуна келди десек болот.

Кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык статистикасы, финансылык-чарбалык ишинин натыйжаларын, төлөө жөндөмдүүлүгүн жана ишканалардагы эсептешүүлөрдүн абалын чагылдырган көрсөткүчтөрдү камтыйт. Маалыматтарды чогултуу расмий статистикалык отчеттуулуктун формаларынын негизинде жүргүзүлөт.

Ар бир ишкана финансылык жылдын жыйынтыгы менен финансылык жана каржылык эсебинин негизинде баланс түзүшөт. Ар бир ишканада

статистикалык маалыматтардын негизинде статистикалык баланс түзүлөт жана талдоолордо маалыматтарды колдонууга толук мүмкүн.

Балансталган финансылык натыйжа (пайда минус чыгым) - бул ишканалардын бардык чарбалык операцияларын эсепке алуунун негизинде аныкталган акыркы финансылык натыйжа. Мында продукцияны (жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) сатуудан түшкөн пайданын (зыяндын) жана бул операцияларга чыгашалардын суммасына азайтылган операциялык эмес кирешенин суммасы көрсөтүлөт.

2.1-таблица. Экономикалык иштин түрү боюнча продукциялар (өткөн жылга карата пайыз менен)

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Өнөр жай - бардыгы	105,4	106,9	93,4	109,0	111,4
Өндүрүш тармактары	105,0	108,3	92,8	107,0	116,4
Тамак-аш азыктарын (анын ичинде ичимдиктерди) жана тамеки өндүрүү	104,7	103,9	93,4	113,3	111,1
Текстиль өндүрүшү; кийим, бут кийим жана башка булгаары буюмдары	115,8	118,2	78,5	94,2	107,2
Жыгач жана кагаз буюмдары; басып чыгаруу	111,0	67,3	86,8	126,2	127,0
Тазаланган мунай продуктулары	108,9	60,0	40,7	167,0	112,3
Химия продукциясын чыгаруу	91,5	96,2	139,6	68,9	76,6
Фармацевтикалык продуктулар	76,7	97,8	203,4	64,2	83,0
Резина жана пластмасса буюмдарын өндүрүү, башка металл эмес минералдык продуктулар	111,3	106,7	93,0	129,5	97,5

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

2.1 - таблицада көрүнүп тургандай, 2018 –жылдан 2022 жылга чейинки талдоодо, жыл сайын өсүш байкалууда. Ал эми 2020-жылы таажы вирустук

эпидемиядан улам фармацевтик продуктылар 2019-жылга салыштырганда эки эсе өскөн, же 203,4 пайызды түзөт. Ушундай эле көрсөткүч химия продукциясын чыгарууда да байкалат, 2020-жылы 2019-жылга салыштырганда 139,6 пайызды түзгөн.

Жалпы өнөр жай тармагы боюнча 2022-жылдагы көрсөткүчтөрдү айта турган болсок, 2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу 106%, 2019-жылга 104%, 2020-жылга - 119%, 2021-жылга – 102% түзгөн.

Ар бир өндүрүш тармактары боюнча талдоолор да 2022-жылы 2018 - жылга салыштырмалуу 111%, 2019-жылга 107%, 2020-жылга - 125%, 2021 жылга – 109% түзгөн.

2.2-таблица. Өнөр жай өндүрүшүнүн структурасы 2022-жылда менчик формалары боюнча (пайыз менен)

Көрсөткүчтөр	Салыштырма салмагы		
	ишканалардын жалпы саны боюнча	өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча	кызматкерлердин жалпы саны боюнча
Өнөр жай - Бардыгы	100	100	100
анын ичинде менчиктин түрү боюнча:			
- мамлекеттик	2,2	0,6	3,3
- муниципалдык	7,6	0,8	7,7
- менчик	90,2	98,6	89,0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Өнөр жай өндүрүшүнүн структурасы 2022-жылда ишканалардын менчик формаларынын жалпы саны боюнча мамлекеттик ишканалар 2,2%, муниципалдык ишканалар 7,6%, менчик ишканалар 90,2%. Өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча мамлекеттик ишканалар 0,6%, муниципалдык ишканалар 0,8%, менчик ишканалар 98,6%. Кызматкерлердин жалпы саны боюнча мамлекеттик ишканалар 3,3%, муниципалдык

ишканалар 7,7%, менчик ишканалар 89,0% түзгөн, 2.2 – таблицанын маалыматы.

2.3-таблица. Кайра иштетүүдөгү иштеп жаткан өндүрүштүк тармактар

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	1 201	1 165	1 172	1 173	1 190
Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү, миллион сом	199 898,1	224 527,0	266 091,9	281 243,7	330 763,1
Иштегендердин саны, миң адам	99,9	99,1	86,8	84,2	77,2
Калдыктардын финансылык жыйынтыгы (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	14 983,8	20 607,1	28 456,3	46 125,2	104 117,0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Кайра иштетүүдөгү иштеп жаткан өндүрүштүк тармактарга талдоолор боюнча ишканалардын саны 2018-жылы 1201 ишкана болсо, 2022-жылы 1190 ишкана болгон, маалыматтардын негизинде ишканалардын саны жылдан жылга азайган же пайыздык салыштырууда 99% түздү, 2.3 – таблицанын маалыматы.

Иштеген кызматкерлердин саны боюнча талдоодо 2018-жылы 99,9 миң адам болсо, 2022-жылдын аягында 77,2 миң адамды түзгөн. Талдоолордун негизинде 2018-жылга салыштырганда иштеген кызматкерлердин саны 2022-жылдын аягында 22,7 миң адамга азайган.

Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүндө 2018-жылга салыштырмалуу 2022-жылы өсүштөр байкалат. Акыркы маалыматтарга караганда 2023 жылдын 1-январына карата 130865,0 млн. сомду же 165,4 % түзгөн.

Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү боюнча акыркы беш жылдагы талдоолордун маалыматында 2022-жылы 2018-жылдагы көрсөткүчтөргө караганда ишканалардын саны 3 % азайган, өнөр жай продукциясынын өндүрүү көлөмү 2018-жылдагы көрсөткүчтөргө караганда 2022-жылы 95%

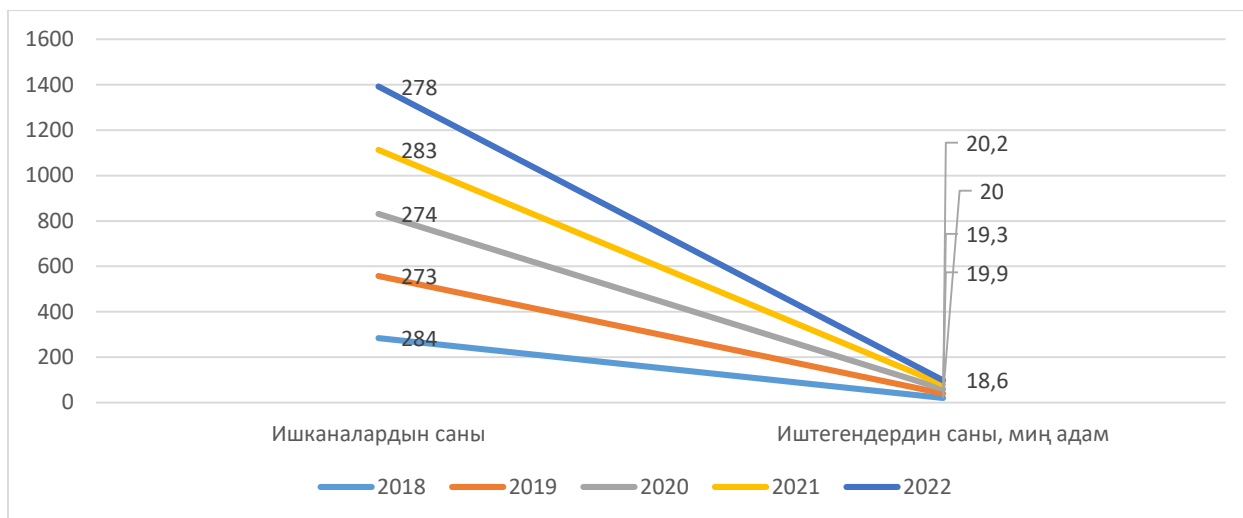
өскөн, иштегендердин саны боюнча 2018-жылдагы көрсөткүчтөргө караганда 2022-жылы 1,6 миң адамга азайган.

2.4- таблицада көрсөтүлгөн башка көрсөткүчтөр боюнча да негизинен өсүүлөрдү байкаса болот.

2.4-таблица. Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	284	273	274	283	278
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	31 826,4	33 743,3	35 330,0	45 559,7	61 986,4
Иштегендердин саны, миң адам	20,2	20,0	19,3	19,9	18,6
Калдыктардын финансылык жыйынтыгы (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	2 459,4	1 933,1	2 291,2	5 466,3	6 963,5
Өндүрүш: эт жана тамак-аш кошумча продуктылар, т	13 336	14 011	14 040	13 728	13 029
Колбасалар, т	5 595	7 475	8 957	10 729	11 838
Бардык түрдөгү май, т	4 422	5 621	8 174	8 274	8 699
Кайра иштетилген суюк сүт, т	38 352	40 471	66 376	63 912	56 961
Коюлантылбаган же таттуу кошулбаган каймак, т	1 157	2 148	3 298	2 870	5104
Бардык түрдөгү сырлар, т	4 105	3 629	7 443	6 639	7242
Кумшекер, миң, т	122,5	99,7	51,3	64,9	107,4

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

2.5-сүрөт. Тамак-аш азыктарын, тамекини өндүрүүдөгү ишканалардын жана иштегендердин саны.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүдөгү ишканалардын жана иштегендердин саны азайгандыгын көрүүгө болот (2.5-сүрөт).

2.5-таблица. Тазаланган мунайзат продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	10	10	8	9	9
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	13 169,9	5 218,7	1 200,0	3 771,6	6 264,0
Иштегендердин саны, миң адам	1,4	1,4	1,2	1,2	1,0
Теңдемделген финансылык жыйынтык пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	-3 300,1	-5 007,1	-11 920,6	-4 754,0	3 886,3
Өндүрүш: мотор майы (бензин), мин тонна	218,8	103,0	13,0	20,7	24,1
Дизель майы, миң т	79,3	83,0	57,9	96,9	114,9
Мунай отун (мазут), миң т	156,5	115,4	84,3	151,3	159,0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими :www.stat.kg. - баш.экрандан.

Тазаланган мунайзат продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн талдоодо 2018-жылга салыштырмалуу 2022-жылы өнөр жай продукциясынын көлөмү 47 % түзгөн же 6905,9 млн. сомго азайган, мотор майы (бензин) 11 % түзгөн же 194,7 мин тоннага азайган, дизель майы 44% же 35,6 миң тоннага көбөйгөн. Ошондой эле мунай отун (мазут) көрсөткүчтөрүндө анча көп эмес өзгөрүүлөрдү 2.5- таблицада көрүүгө болот.

2.6-таблица. Резина жана пластмасса буюмдар, башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	330	320	321	312	312
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	21 469,0	21 530,7	19 517,7	29 890,7	33 821,1
Иштегендердин саны, миң адам	12,1	11,9	11,3	11,4	10,5
Калдыктардын финансылык жыйынтыгы (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	2 530,5	2 097,9	1 400,2	6 715,5	7 615,2
Күлбото (цемент), мин тонна	1 930	2 008	1 872	3 491	2 667
Курулуш акиташы, миң тонна	8,5	5,2	5,4	6,9	11,6
Бетондон жасалган курама курулуш конструкциялары, миң т	199,3	140,2	106,5	154,8	132,0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Жогорудагы 2.6-таблицадагы маалыматтарга көз чаптырсак, резина жана пластмасса буюмдар, башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн талдоодо өнөр жай продукциясынын көлөмү боюнча 2022-жылы 2018-жыл менен салыштырганда негизинен өсүштөрдү байкоого болот.

2.2. Ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануусуна

талдоо

Азыркы мезгилде кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү экономикалык түзүмдөрүнүн өзгөрүшү жана көп түзүмдүү экономиканын калыптанышы, өндүрүш каражаттарына жеке менчикке негизделген чарба жүргүзүүнүн формаларынын, экономиканы башкаруунун базар мамилелеринин принциптеринин калыптанышы менен мүнөздөлөт.

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөр: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактарын түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп саналат.

Бул мыйзам ченемдүүлүктөр кайра иштетүүчү ишканалардын уюштуруу-укуктук түзүмдөрү өзгөртүп, кайра куруудагы биринчи этап болуп эсептелет. Экономиканын реалдуу секторундагы кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү биздин талдообузда эң негизги көрсөткүчтөрдүн бири болуп саналат.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп эсептелет.

Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө бардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого шарт түзөт. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдар, коромжулар, ысырапкорчулук, жетишсиздик жана уурдоо, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласалар, материалдык балуулуктардын бузулуп калуусунан болгон жоготуулар жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Экономиканын стабилдүү өнүгүшү үчүн өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүү жана айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатуу менен бирге аларды кайра иштетүүнү түзүү жана өнүктүрүү зарылдыгы азыркы мезгилдин талабы экендиги баарыбызга белгилүү.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү Республикабыздын бардык аймактары үчүн негизги милдет болуп саналат, аны чечүү калктын иш менен камсыз кылуу жана жашоо деңгээлин жогорулатууну, калктын кирешелерин, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн жогорулатууну камсыз кылары талашсыз.

Мамлекеттин экономикасына республикабыздагы өндүрүштүк жана кайра иштетүү ишканалардын салымы чоң. Жергебизде республика боюнча 2018-жылы 19431 ишкана болсо 2022-жылы ишканалардын саны 24391ге жеткен.

2.7-таблица. Аткарган иштин түрлөрү боюнча ишканалардын саны

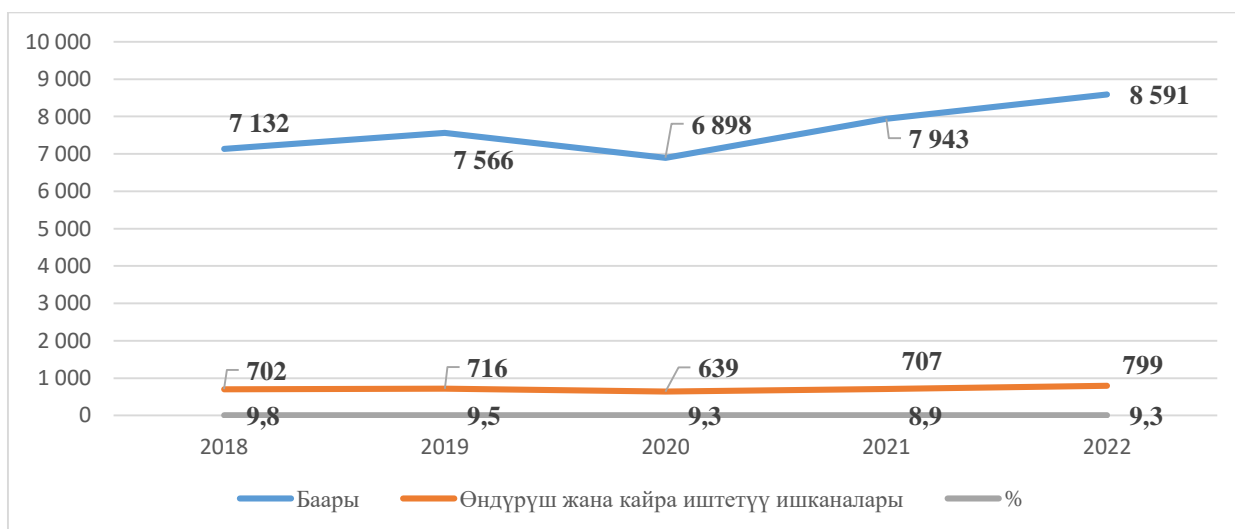
Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Бардыгы	19 431	21 547	22 358	22 317	24 391
Өндүрүш тармактары	1 996	2 116	2 131	2 042	2 149
Тамак-аш өндүрүшү, анын ичинде суусундуктар	475	503	498	489	501
Тамеки буюмдарын чыгаруу	6	11	10	7	8
Текстиль өндүрүшү; кийим чыгаруу жана бут кийим, булгаары жана башка булгаары буюмдары	217	224	235	237	282

Жыгач жана кагаз буюмдарын өндүрүү; басып чыгаруу иш-чаралары	229	229	229	194	193
Коксту жана тазаланган нефть продуктуларын чыгаруу	14	16	15	18	18
Химиялык өндүрүш	59	67	67	68	83
Фармацевтикалык өндүрүш	47	45	47	43	42
Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруу	154	161	162	142	141
Металл эмес минералдык продуктуларды чыгаруу	327	351	357	343	357

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

2.7-таблицада көрсөтүлгөндөй, өндүрүш жана кайра иштетүү ишканалары республикадагы жалпы ишканалардын санына салыштырганда 2018-жылы - 10,3%, 2019-жылы - 9,8%, 2020-жылы - 9,5%, 2021 жылы – 9,1%, 2022 – жылы 8,8% түзгөн. Изилдөө мезгилинде 2018-жылдан 2022-жылга чейин орточо 153 ишканага көбөйгөн.

Акыркы мезгилде экономикада рентабелдүү ишканалардын өскөнүн да байкоого болот.

2.6-сүрөт. Рентабелдүү ишканалардын саны.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Рентабелдүү ишканалардын саны талдоо убагында Бардык ишканалардын орточо саны 7626 болсо, өндүрүш жана кайра иштетүү

ишканаларынын орточо саны 713 же жалпы ишканалардын 9,3% пайызын түздү. Бул жерден да 2020-жылдан башка жылдары өсүү жолунда экендиги тастыкталды (2.6-сүрөт).

Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрүн карай турган болсок, төмөнкүчө болду.

2.8-таблица. Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү (млн. сом)

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше) продуктылар (иштер, кызматтар)	184 634,0	219 905,2	265 422,2	310 444,3	373 340,5
Операциялык эмес кирешелер жана чыгашалар (-)	-4 468,5	-6 241,4	-16 807,5	-8 874,5	27 070,8
Калдык каржылык натыйжасы (пайда минус жоготуу)	14 983,8	20 607,1	28 456,3	46 125,2	104 117,0
Пайда	20 228,9	27 794,1	44 360,7	53 371,0	110 082,4
Жоготуулар (Убыткы)	5 245,1	7 187,0	15 904,4	7 245,8	5 965,5
Өндүрүш жана сатуу чыгымдары, продуктылар (иштер, кызматтар)	165 181,7	193 034,0	220 158,4	255 442,6	296 294,4
Финансылык активдер	53 162,4	76 939,8	128 656,2	102 881,0	132 568,4

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрүн карап көрсөк, сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше) продуктыларды салыштырууда 2019-жылы 2018-жылга карата 119% түздү же 35271,2 млн. сомго өскөн. 2020-жылы 2019-жыл менен салыштырууда 45517,0

млн. сомго же 121% түздү. 2021-жылы 2020-жылга салыштырганда 45022,1 млн. сомго же 117% пайызды түздү. 2022-жылы 2021-жылга карата 62896,2 млн.сомго өскөн же 120 % түзгөн. Талдоо көрсөткөндөй акыркы беш жылда финансылык көрсөткүчтөр боюнча өсүүлөр бар экендигин байкоого болот, 2.8 – таблицанын маалыматы.

Калдык каржылык натыйжалардын көрсөткүчтөрү боюнча талдоолор көрсөткөндөй өсүштөр бар экендигин байкоого болот. Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын пайда боюнча талдоосунда 2019-жылы 2018-жылга салыштырганда 137% же 7565,2 млн. сомго көп болгон. Ушундай эле көрсөткүчтөрдү 2019-жыл менен салыштырууда 2020-жылы 160% түздү, же 16566,6 млн. сомго өскөн. 2020-жылдагы түшкөн пайданы салыштырганда 2021-жылдагы пайда 9011,0 млн. сомго же 120% көп болгон. 2021-жылга карата 2022-жылдагы көрсөткүчтөр эки эсе же 56711,4 млн. сомго өскөн.

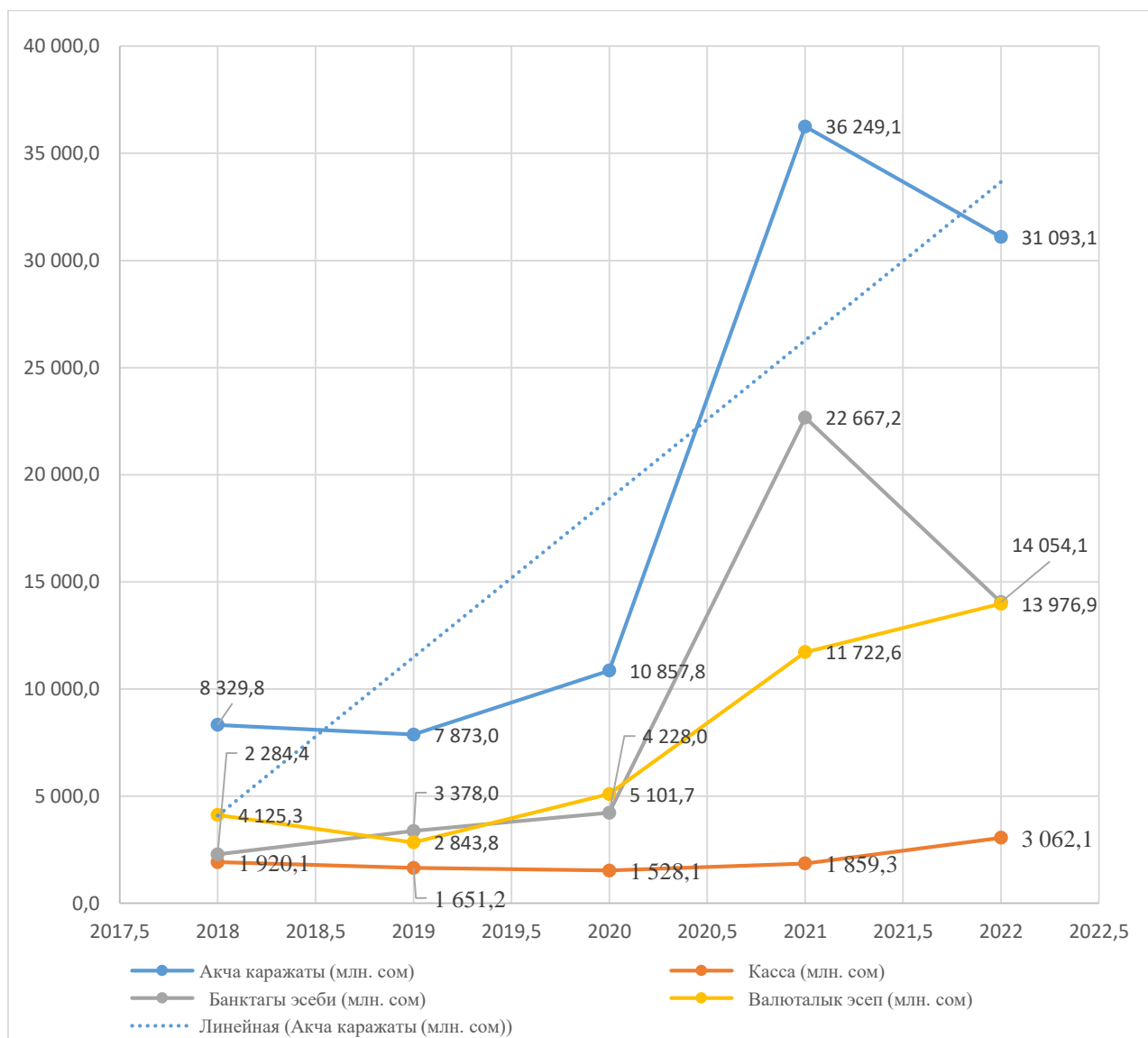
Жоготуулар боюнча алып карасак, 2018-жылга салыштырганда 2019-жылы 137% же 1941,9 млн. сомго көп болгон. Ушундай эле көрсөткүчтөрдү 2019-жыл менен салыштырууда 2020-жылы эки эсе көбөйгөн же 8717,4 млн. сомго өскөн. 2020-жылга карата салыштырганда 2021-жылдагы жоготуулар 8658,6 млн. сомго азайган же 45% түзгөн. 2021 – жылга карата 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 82% же 1280,3 млн. сомго азайган.

Өндүрүш жана сатуу чыгымдары, продуктылар боюнча өсүүлөрдү байкоого болот. 2018-жылга салыштырганда 2019-жылдын көрсөткүчтөрү 117% көп болгон. 2019-жыл менен салыштырууда 2020-жылдагы көрсөткүчтөр 114% түзгөн. 2020-жыл менен салыштырганда 2021-жылдын көрсөткүчү 116% көп болгон. 2021-жылга карата 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 116% өскөн.

Финансылык активдер боюнча талдообузда 2018-жылга салыштырууда 2019-жылдагы финансылык активдер 145% же 23777,4 млн. сомго көп болгон.

2019-жылга карата 2020-жылы 167% же 51716,4 млн.сомду түзгөн. 2020-жылга салыштырганда 2021-жылы 25775,2 млн. сомго азайган же 80% түзгөн.

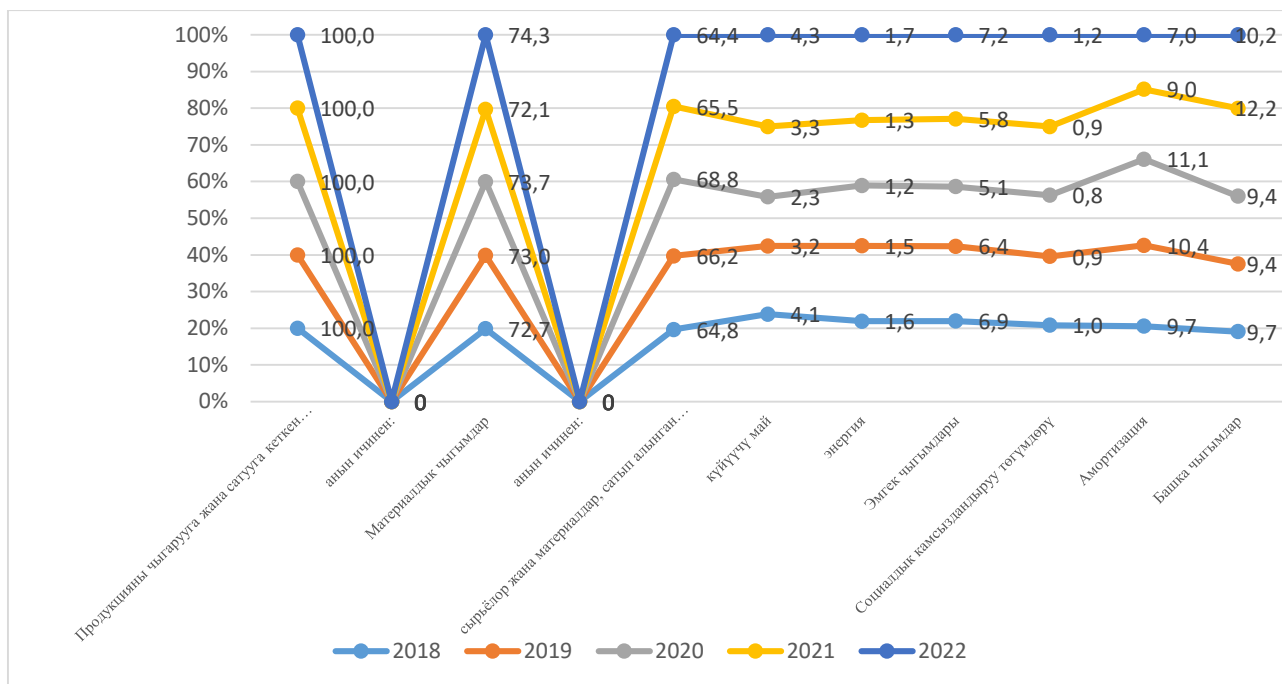
Акыркы жылдардагы көрсөткүчтөрдү салыштырып карасак 2021-жылга карата 2022-жылы катышы 129% же 29687,4 млн. сомго көбөйгөн (2.7-сүрөт).

2.7-сүрөт. Акча каражатынын талдоосу.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Акча каражаттарын келип түшүүсүн талдоодо 2018-жылдан 2022-жылга салыштырганда 2019-жылы 456,8 млн.сомго азайган. Кийинки жылдары акча каражаттарынын талдоосунда өсүш бар экендиги байкалат.

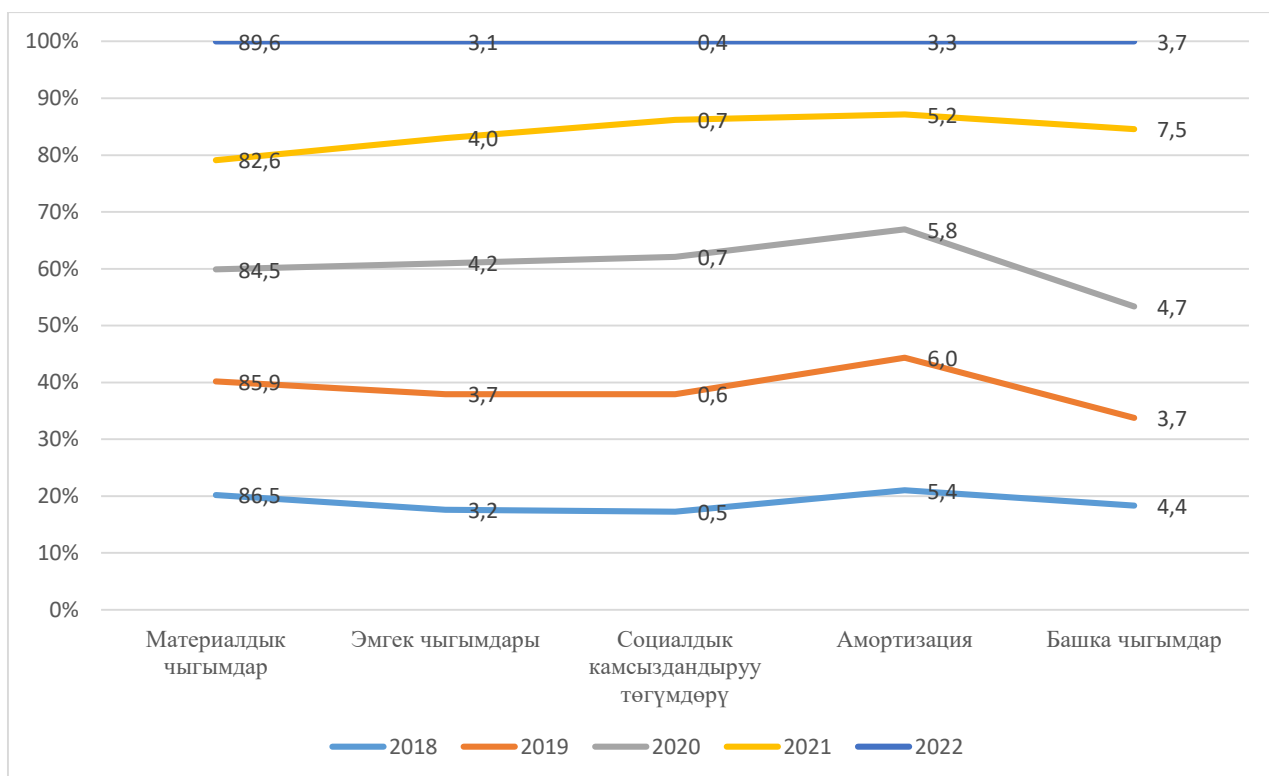
2.8-сүрөт. Өндүрүш ишканаларынын өздүк наркынын структурасы (жалпысынан пайыз менен).

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Продукцияны чыгарууга жана сатууга кеткен чыгымдардын пайызын жүз пайыз деп ала турган болсок, изилдөө мезгилинде материалдык чыгымдардын пайызы 73-74% пайызды түзсө, сырьёлор жана материалдар, сатып алынган комплектөөчү буюмдар, жарым фабрикаттардын орточо пайызы 65% пайызды түзгөн. Күйүүчү май боюнча орточо 34%, электр энергия боюнча 1,5% пайыздан турат. Эмгек чыгымдары, социалдык камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча орточо пайызы 32,3 % (31,4+0,9) түзгөн (2.8-сүрөт).

Негизги каражаттардын амортизациясы жалпы чыгымдардын пайызы боюнча алганда орточо пайызы 9,4% түзгөн. Башка чыгымдар боюнча талдоолорубуздун пайызы орточо 10% болгон.

Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруучу ишканалардын наркынын түзүмүнө да талдообуздун жыйынтыгынын көрсөткүчтөрү төмөнкүчө болду (2.9-сүрөт).

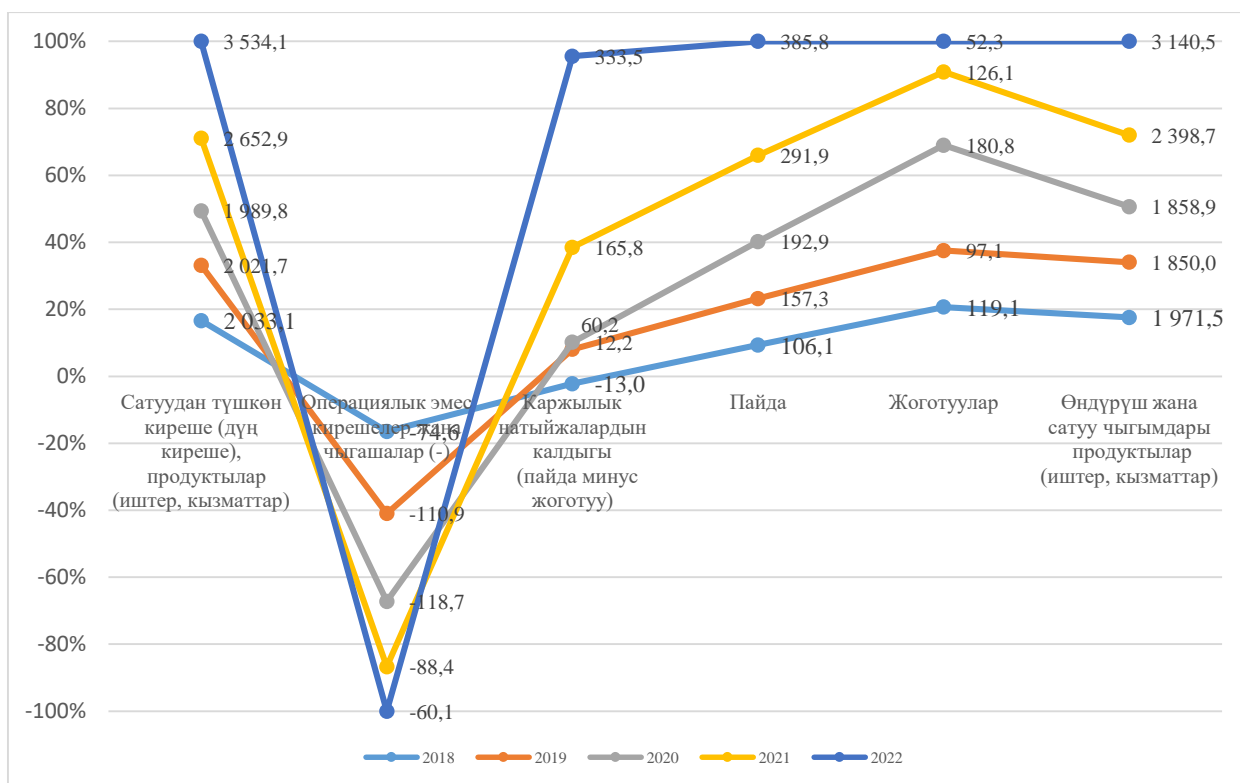

2.9-сүрөт. Продукцияны өндүрүүгө жана сатууга кеткен чыгымдар.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруучу ишканалардын продукцияны өндүрүүдө жана сатууда кеткен чыгымдарын талдоодо мурунку жылга салыштырмалуу материалдык чыгымдардын көрсөткүчтөрү 2018-жылы 86% түзгөн. 2019-2021-жылдары 2018-жылга караганда орточо 84%, ал эми 2022-жылы 90% көтөрүлгөн. Эмгек акы чыгымдары 2018-2022-жылдары жалпы чыгымдардын орточо көрсөткүчтөрү 2,9% болгон. Социалдык камсыздандыруу төгүмдөрү да 2018-2022-жылдары жалпы чыгымдардын орточо көрсөткүчтөрү 0,6% түзгөн. Амортизациялык чыгымдардын орточо көрсөткүчтөрү талдоо мезгилдерине караганда 4,0% айланасында, башка чыгымдардын көрсөткүчтөрү орточо 4,4%-4,9 % болгон .

Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу жана кайра иштетүүчү ишканалардын көрсөткүчтөрүндө да өзгөрүүлөрдү байкоого болот.

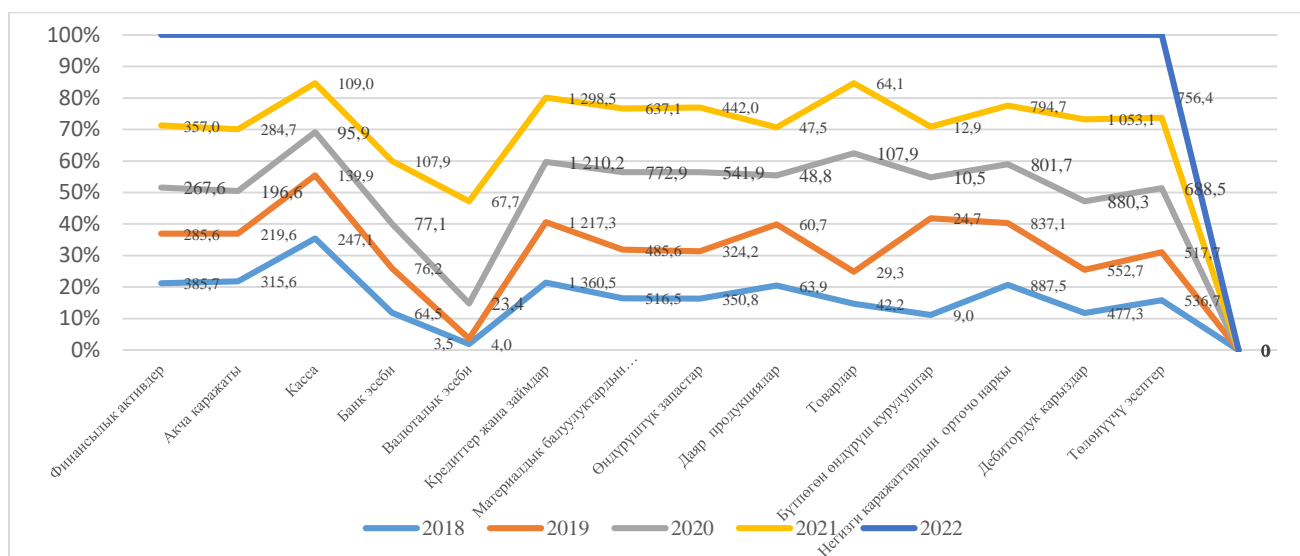
2.10-сүрөт. Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү жана аларды басып чыгаруу ишканаларын талдоодо, сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше), продуктулар (иштер, кызматтар) 2018-жылга салыштырганда 2022-жылы 1,73 эсеге же 1501,0 миң сомго өскөн (2.10-сүрөт).

Каржылык натыйжалардын калдыгы 2018-жылдагы статистикалык көрсөткүчтөргө таянсак, - 13,0 млн.сомго жоготуулар болсо, 2022-жылы ишканалардагы пайданын көлөмү 333,5 млн.сомго өскөн. Алынган пайда боюнча 2022-жылы 279,7 млн. сомго же үч эсе өскөндүгүн байкоого болот. Жалпы жоготуулар боюнча 2018-жылы 229,1 млн. сом болсо, 2020-жылы 180,8 млн. сомго өскөн. 2022-жылы башка жылдарга караганда жалпы жоготуулар 52,3 млн. сомду түзгөн, башкача айтканда 2018-жылга салыштырганда 22,8 пайызды түзгөн. Андан сырткары өндүрүш жана сатуу чыгымдары 2018-жылы 1971,5 млн. сомду түзсө, 2022-жылы 3140,5 млн. сомду түзгөн. Талдоодо

белгилүү болгондой, 2022-жылдагы өндүрүш жана сатуу чыгымдары 159% же 1169,0 млн. сомго өскөндүгү байкалууда.

2.11-сүрөт. Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык активдеринин көрсөткүчтөрү.

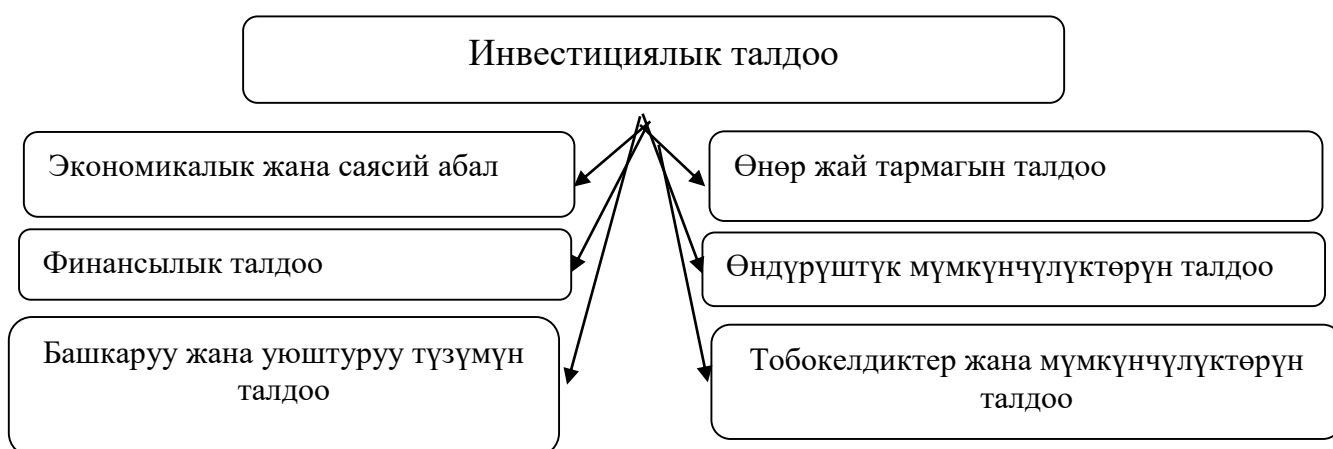
Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык активдеринин көрсөткүчтөрү боюнча караганыбызда, финансылык активдери 385,7 млн. сом болсо 2022-жылга салыштырууда 36% пайызга же 137,2 млн. сомго өскөн (2.11-сүрөт).

Финансылык көрсөткүчтөр 2018-жылга карата 2019-жылы 26% азайган, ал эми 2020-жылы 2018-жылга караганда 31% же 118,1 сомго азайгандыгы талдообузда байкалды. 2018-жылдагы көрсөткүч менен салыштырууда 2021-жылы 93% түзүп, 29,0 млн. сомго азайган. 2022-жылы финансылык каржынын көрсөткүчү 137,2 млн. сомго өскөн же 36% көбөйгөндүгүн байкоого болот.

Жалпылап алганда кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануунун талдоосунда көрсөтүлгөндөй, тармакта өсүштөрдү байкоого болот.

Инвестиция чөйрөсүндөгү, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат жана потенциалдуу инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек. Төмөндө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларын талдоодо көңүл буруу керек болгон негизги кадамдарды жана аспектилер карап көрөлү (2.12-сүрөт).

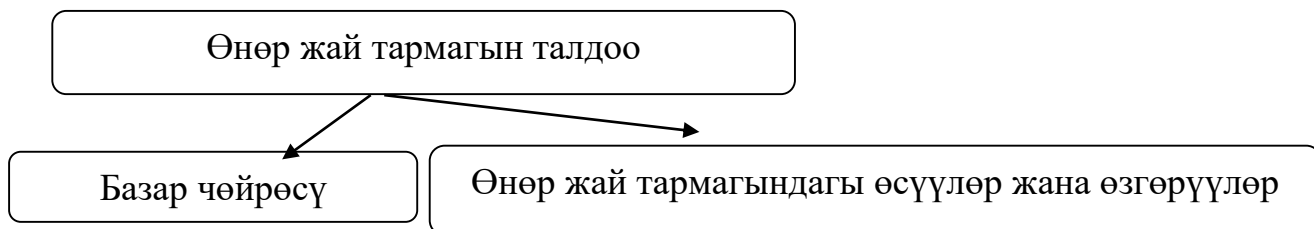
2.12-сүрөт. Инвестициялык талдоодогу негизги кадамдар.
Булак: Автор тарабынан түзүлдү.

Экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Жогоруда айтылган кадамдарды бөлүп карай турган болсок:

- Экономикалык туруктуулук - өлкөнүн макроэкономикалык туруктуулугун, анын ичинде инфляцияны, валюта курсун жана өкмөттүн өнөр жай саясатын талдоо.
- Саясий кырдаал - саясий туруктуулукту, мыйзамдардагы жана мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөргө байланыштуу тобокелдиктерди баалоо.

Кийинки инвестицияны тартуудагы кадамдарыбыздын бири өнөр жай тармагын талдоо болуп саналат. Бүгүнкү күндөгү кайра иштетүүчү

ишканаларга инвестицияларды тартуудагы негизги кадамдарыбыз же базар мамилеринин талаптарына жооп берүүчү өнөр жай тармагына инвестицияларды тартуудагы суроо талаптарга токтоло турган болсок:

2.13-сүрөт. Өнөр жай тармагын талдоо.

Булак: Автор тарабынан түзүлдү.

Базар чөйрөсү – базардагы суроо-талаптар менен сунуштарды изилдөө, негизги атаандаштарды жана алардын базардагы үлүшүн талдоо, негизги кадамдарыбыздын бири болуп саналат. Өнөр жай тармагындагы өсүүлөр жана өзгөрүүлөр – жаңы технологиялар, экологиялык стандарттар жана керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү сыяктуу учурдагы тармактык өсүүлөрдү, өзгөрүүлөрдү баалоо, талдоо болуп эсептелет (2.13-сүрөт).

Финансылык талдоо кадамдарында негизинен отчеттук жана каржылык абал - балансты, кирешелер жана акча каражаттарынын кыймылы жөнүндө отчетту камтыган бизнестин финансылык отчетунун бардык көрсөткүчтөрүн талдоо.

Ал эми финансылык көрсөткүчтөргө - кирешелүүлүк, ликвиддүүлүк, карыздын коэффициенти сыяктуу негизги финансылык көрсөткүчтөрдү эсептөө жана талдоо кирет.

Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдү карай турган болсок:

- Технологиялар жана жабдуулар - өндүрүштүк кубаттуулуктардын, технологиялардын жана жабдуулардын жаңылануу деңгээлине баа берүү;
- Өндүрүштүн натыйжалуулугу - өндүрүш процесстеринин натыйжалуулугун жана оптималдаштыруу потенциалын талдоо.

Башкаруу жана уюштуруу түзүмдөрүн талдай турган болсок, башкаруу командасын жана корпоративдик башкарууга көңүл буруубуз керек.

- Башкаруу командасы - башкаруу командасынын квалификациясын жана тажрыйбасын баалоо;
- Корпоративдик башкаруу - ишкананы башкаруу түзүмүн талдоо, корпоративдик башкаруунун так жол-жоболорунун жана айкындуулугун баалоо.

Ар бир ишканада тобокелдиктер жана мүмкүнчүлүктөр болот. Ишканалардын ишин алдыга жылдырууда, инвестицияларды тартууда тобокелдиктерди жана мүмкүнчүлүктөрдү да талдап туруу абзел.

- Тобокелдиктерди баалоо - финансылык, операциялык жана базар шартындагы тобокелдиктерди камтыган бизнеске инвестициялоо менен байланышкан потенциалдуу тобокелдиктерди талдоо;
- Инвестициялык мүмкүнчүлүктөр - өсүү жана кеңейүү үчүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдү аныктоо.

Бул көп багыттуу мамиле Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларын, алардын учурдагы абалын, потенциалын жана тобокелдиктерин толук жана объективдүү түшүнүүнү камсыз кылат, бул негиздүү инвестициялык чечимдерди кабыл алуу үчүн маанилүү болуп саналат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, 2015-жылдын 12-августунан тартып Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге кирүү келишими күчүнө кирген. Ошондон бери биринчи кезекте энергетика, транспорт жана айыл чарба тармагындагы маселелердин бүтүндөй комплексин чечүүгө аракеттер көрүлдү. Мүчө-өлкөлөрдүн экономикаларынын интеграциясынын деңгээли ар түрдүү болгондуктан, оң жыйынтык дароо эле байкалган жок.

Интеграциянын ар кандай темптери Кыргызстанга акырындап жалпы талаптарга ыңгайлашууга мүмкүндүк берет. Учурдагы россиялык өнөктөш тарабынан 200 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү каржылык колдоо бажы

постторун, өткөрүү пункттарын жана лабораторияларды керектүү жабдуулар менен жабдуу боюнча зарыл чараларды көрүүгө мүмкүндүк берди.

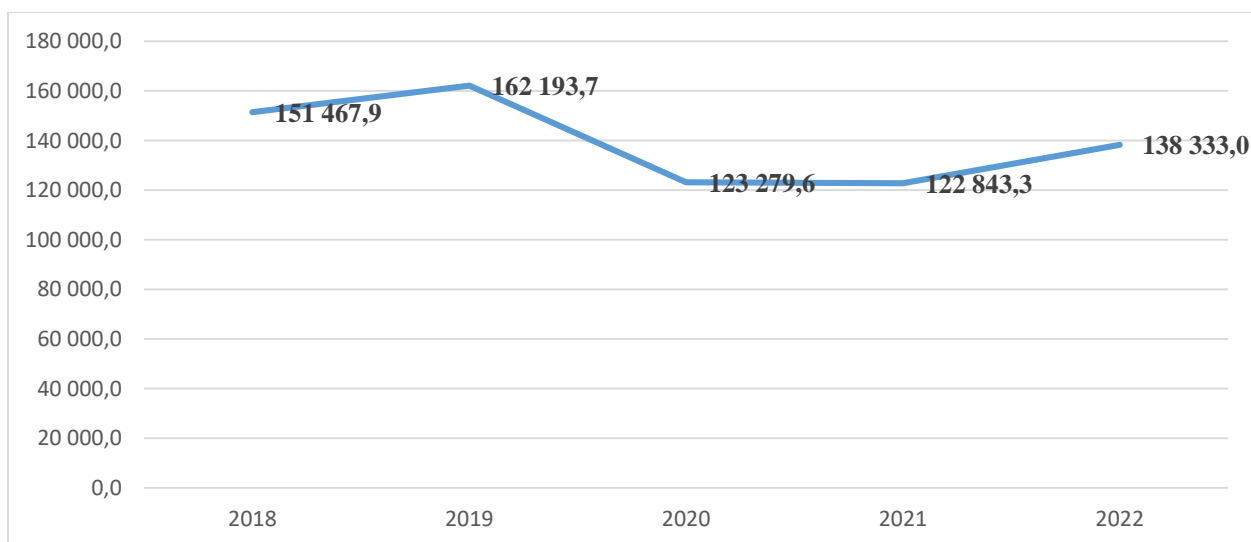
Инвестициялык климатты чет элдик компаниялар үчүн башка жылдарга караганда жагымдуу кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар жана көмүскө экономиканын калыптанышы кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда.

Кыргыз Республикасындагы кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгон жана инвестицияларды коргоого багытталган.

Кайра иштетүүчү ишканалардын инвестиция менен иш алып баруусун Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматына таянып, негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн (2018-2022-жылдар) негизги капиталга тартылган инвестицияларын талдоодо төмөнкүдөй жыйынтык алууга болот (2.14-сүрөт).

Кайра иштетүүчү ишканалардын негизги капиталга тартылган инвестицияларына жүргүзгөн талдоолорубуз боюнча алып караганда келип түшкөн инвестицияны 2018-жыл менен салыштырууда 2019-жылы 107% же 10725,8 млн. сомго көп түшкөн. 2019-жылга салыштырмалуу 2020-жылы 76% же 38914,1 млн. сомго аз түшкөн. 2021-жылы 2020-жылга караганда 436,3 млн. сомго азайган же 99,6% түзгөн. Ал эми 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 15489,7 млн. сомго өскөн же 2021-жылга салыштырмалуу 113% түзгөн.

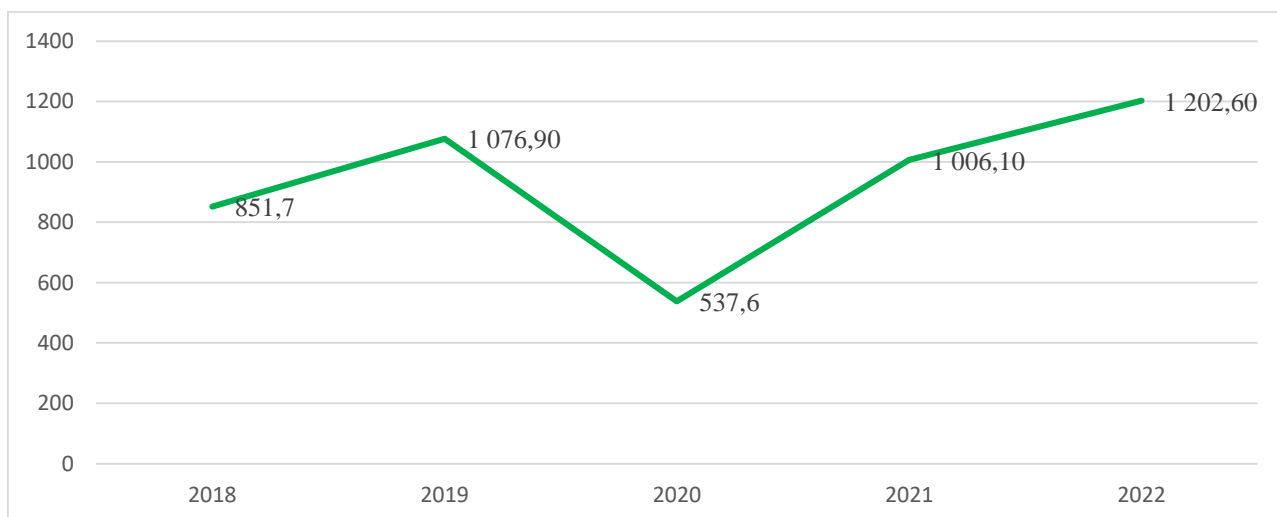

2.14-сүрөт. Республика боюнча негизги капиталга тартылган инвестициялар (млн.сом).

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Кайра иштетүүчү ишканаларга сырттан тартылган инвестицияларына жүргүзгөн талдоолорубуз боюнча, акыркы беш жылда дайым өзгөрүүлөрдү байкоого болот.

Чет элдик инвестициялардын көлөмү (млн. АКШ доллары менен)

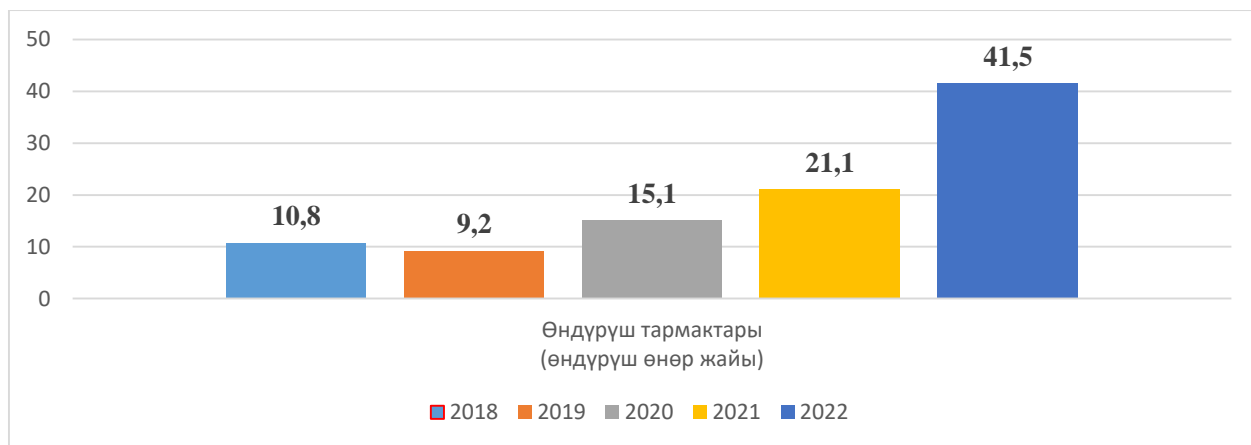
2.15-сүрөт. Чет элдик инвестициялардын көлөмү.

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Чет элдик инвестициялар боюнча маалыматтарды алсак, 2018-жылга салыштырмалуу 2019-жылы 225,2 млн. АКШ долларына же 26% көбөйгөн. 2019-жылга салыштырмалуу 2020-жылы 50% же 539,3 млн. долларга азайган. Мындай азаюнун себеби, баарыбызга маалым болгондой, дүйнөдөгү болгон COVID-2019 таажы вирус апаатынын тийгизген таасири экендиги маалым. 2021 – жылдагы көрсөткүчтөр 2020-жылга салыштырмалуу 87% түзгөн же 468,5 млн. долларга көбөйгөн. 2021-жылга салыштырмалуу 2022-жылы 196,5 млн. долларга өскөн же 2021-жылдагы көрсөткүчтөрдөн 20% көбөйгөн (2.15-сүрөт).

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарында бөлүнгөн чет элдик инвестициялардын талдоосунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрүүгө болот (2.16-сүрөт).

2.16-сүрөт. Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген инвестициялар (% менен).

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Кыргызстанга сырттан келген инвестициянын жалпы суммасын 100% (пайыз) деп алсак, өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген

инвестициялардын келүүсү 2018 –жылы 10,9% түзгөн болсо, 2019 – жылы 9,2% түзгөн же 1,6% азайган. 2020-жылы 15,1%, 2021 – жылы 21,1%, 2022 – жылы 41,5% чейин өскөндүгүн көрүүгө болот.

2.3. Кайра иштетүүчү ишканалардын бухгалтердик балансына талдоо

Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү тармагында бухгалтердик эсепти жүргүзүүдө жана аларды салыштырып кароо үчүн биз эки тармакты: сүт азыктарын иштетүүчү үч ишкананы жана спирт чыгаруучу заводду алып карадык. Алар: «Ат-Башы сүт», «Ак-Жалга», «Май-Булак» жана Кара Балтадагы мамлекеттик спирт чыгаруучу ишкана. Алгач, сүт азыктарын иштетүүчү ишканаларга жүргүзүлгөн талдоону карап 2.9- таблицада карап көрөлү.

2.9-таблица. Сүт азыктарынын 2019-жылдагы бухгалтердик балансын талдоо (миң сом)

Көрсөткүчтөр	Ак Жалга	Ат-Башы сүт	Май-Булак
1-бөлүм боюнча жалпы «Жүгүртүү активдери» (1100,1300,1400,1500,1600,1700,1800)	230,7	15,4	11,8
2-бөлүм боюнча жалпы сумма «Айлантуудан тышкаркы активдер» (2100,2200,2300,2800,2900)	111,3	47,0	15,1
Жалпы активдер (1-бөлүм + 2-бөлүм)	342	62,4	26,9
3. «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы сумма (3100,3300,3400,3500,3700)	5,5	3,1	0,3
4. «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы (4100,4300)	66,2	22,8	4,0
«Жалпы милдеттер» (3-бөлүм + 4-бөлүм)	71,7	25,9	4,3
5-бөлүм боюнча жалпы «Өздүк капитал» (5100,5200,5300,400)	270,3	36,4	22,6
Жалпы милдеттер жана капитал (3-бөлүм + 4-бөлүм + 5-бөлүм)	342	62,3	26,9

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Сүт азыктарын иштетүүчү ишканалардын 2019-жылдагы бухгалтердик балансынын көрсөткүчтөрүн талдап карап, жалпы активдердин суммасына салыштырууда төмөнкүдөй жыйынтыктарды алдык:

- акча каражаттары (1100) - 24,5%;
- кыска мөөнөттүү инвестициялар (1300) - 46,7 %;
- дебитордук карыз (1400) – 0,7%,
- башка операциялар боюнча дебитордук карыз (1500) – 0,2%;
- товардык-материалдык запастар (1600) – 18,9%;
- көмөкчү материалдардын запастары (1700) – 1,5%;
- берилген аванстар (1800) – 7,4%.

Жалпы милдеттер жана капитал (3-бөлүм + 4-бөлүм + 5-бөлүм) боюнча талдоо жүргүзүп караганда “учурдагы милдеттенмелер” боюнча жалпы суммага салыштырып караганда (3100,3300,3400,3500,3700) – 2,1% болсо, “узак мөөнөттүү милдеттенмелер” бөлүмүнүн жыйынтыгы (4100,4300) – 21,6%, “өздүк капитал” (5100,5200,5300,400) – 76,4%, 2.10- таблицанын маалыматы.

2.10-таблица. Сүт азыктарынын 2020-жылдагы бухгалтердик балансын талдоо (миң сом)

Көрсөткүчтөр	Ак Жалга	Ат-Башы сүт	Май-Булак
1-бөлүм боюнча жалпы «Жүгүртүү активдери»	221,9	8,6	3,3
2-бөлүм боюнча жалпы сумма «Айлантуудан тышкаркы активдер»	108,6	91,7	30
Жалпы активдер (1-бөлүм + 2-бөлүм)	330,5	100,3	33,3
3 «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы сумма	7	0	0,9
4. «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы	46,6	45,1	3,2
«Жалпы милдеттер» (3-бөлүм + 4-бөлүм)	53,6	45,1	4,1
5-бөлүм боюнча жалпы «Өздүк капитал»	276,9	55,2	29,2
Жалпы милдеттер жана капитал (3-бөлүм + 4-бөлүм + 5-бөлүм)	330,5	100,3	33,3

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

2020 - жылдагы сүт азыктарын иштетүүчү ишканалардын бухгалтердик балансынын көрсөткүчтөрүн талдап караганыбызда «Жүгүртүү активдери» - 50,4 % түзсө, «Айлантуудан тышкаркы активдер» 49,6% түзгөн.

«Учурдагы милдеттенмелер» боюнча -1,7 % болсо, «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы - 20,4% түзгөн. «Өздүк капитал» - жалпы милдеттер жана капиталдын 77,8% түзгөн.

2.11-таблица. Сүт азыктарынын 2021-жылдагы бухгалтердик балансын талдоо (миң сом)

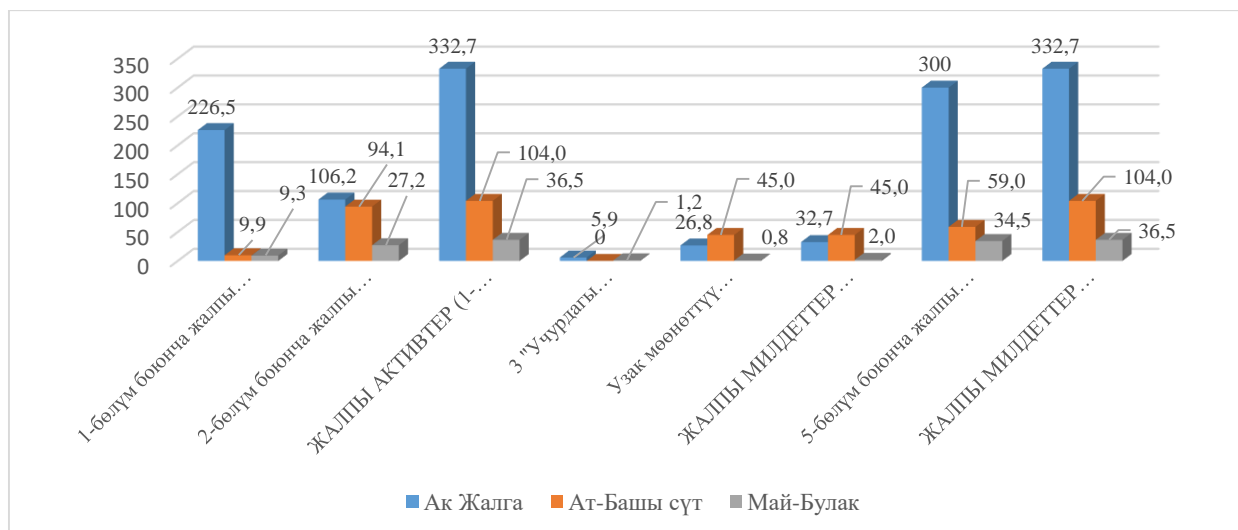
Көрсөткүчтөр	Ак Жалга	Ат-Башы сүт	Май-Булак
1-бөлүм боюнча жалпы «Жүгүртүү активдери»	226,5	9,9	9,3
2-бөлүм боюнча жалпы сумма «Айлантуудан тышкаркы активдер»	106,2	94,1	27,2
Жалпы активдер (1-бөлүм + 2-бөлүм)	332,7	104,0	36,5
3 – «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы сумма	5,9	0	1,2
4 – «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы	26,8	45,0	0,8
Жалпы милдеттер (3-бөлүм + 4-бөлүм)	32,7	45,0	2,0
5-бөлүм боюнча жалпы «Өздүк капитал»	300	59,0	34,5
Жалпы милдеттер жана капитал (3-бөлүм + 4-бөлүм + 5-бөлүм)	332,7	104,0	36,5

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кируу режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Бухгалтердик баланстын 2021-жылдагы көрсөткүчтөрү боюнча сүт азыктарын кайра иштетүүчү «Ак –Жалга» ишканасынын «Жүгүртүүдөгү активдери» 226,5 миң сомду түзүп, жалпы активдердин 68% пайызын түзгөн. «Айлантуудан тышкаркы активдер» - 106,2 миң сомду түзгөн же жалпы активдердин 32% пайызын түзөт. «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы суммасы 5,9 сомду түзүп, жалпы милдеттер жана капиталдардын 1,8 % түзгөн болсо, «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы – 26,8 миң сом же жалпы милдеттер жана капиталдардын – 8% түзгөн. «Өздүк

капиталдардын» көрсөткүчтөрүн талдоодо 300,0 миң сомду түзүп, жалпы милдеттер жана капиталдардын – 90% түзгөн, 2.11- таблицанын маалыматы.

Изилдөөдөгү талдоолорубузда бухгалтердик балансынын 2021-жылдагы көрсөткүчтөрү боюнча сүт азыктарын кайра иштетүүчү «Ат-Башы сүт» жана «Май-Булак» ишканаларын да карап, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик.

2.17-сүрөт. Сүт азыктарынын 2021-жылдагы бухгалтердик балансы (миң сом)

«Жүгүртүү активдери» боюнча талдап караганыбызда, «Ат-Башы сүт» ишканасында 9,9 миң сом болсо, «Май-Булак» ишканасында 9,3 миң сомду түзгөн. «Жалпы активдерди» пайыздарга салыштырып караганда «Ат-Башы сүт» ишканасында 9,5% түзгөн болсо, «Май-Булак» ишканасында 25,4% түзгөн (2.17-сүрөт).

«Айлантуудан тышкаркы активдерин» карап талдаганыбызда «Ат-Башы сүт» ишканасында 94,1 миң сом болсо, «Май-Булак» ишканасында 27,2 миң сомду түзгөн. «Жалпы активдерди» пайыздарга салыштырып караганда «Ат-Башы сүт» ишканасында 90,5% болсо, «Май-Булак» ишканасында 74,5% түзөт.

Бухгалтердик баланстын «Жалпы милдеттер жана капитал» боюнча «Ат-Башы сүт» ишканасынын талдоосу төмөнкүчө болду:

– «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы – 45,0 миң сомду түзүп, жалпы милдеттердин суммасына салыштырып караганда – 43,3% түзгөн.

– «Өздүк капитал» боюнча - 59,0 миң сом болсо, жалпы милдеттердин суммасына салыштырып караганда – 56,7% түзгөн.

Жогорудагыдай талдообуз «Май - Булак» сүт азыктарын иштетүүчү ишканасында төмөнкүдөй болду:

– «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы суммасы – 1,2 миң сомду түзөт же жалпы милдеттердин суммасына салыштырып караганда – 3,3% түзгөн.

– «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы 0,8 миң сомду түзүп, жалпы милдеттердин суммасына салыштырып караганда – 2,2% түзөт.

– «Өздүк капитал» боюнча – 34,5 миң сом болсо, жалпы милдеттердин суммасына салыштырып караганда – 94,5% түзгөн.

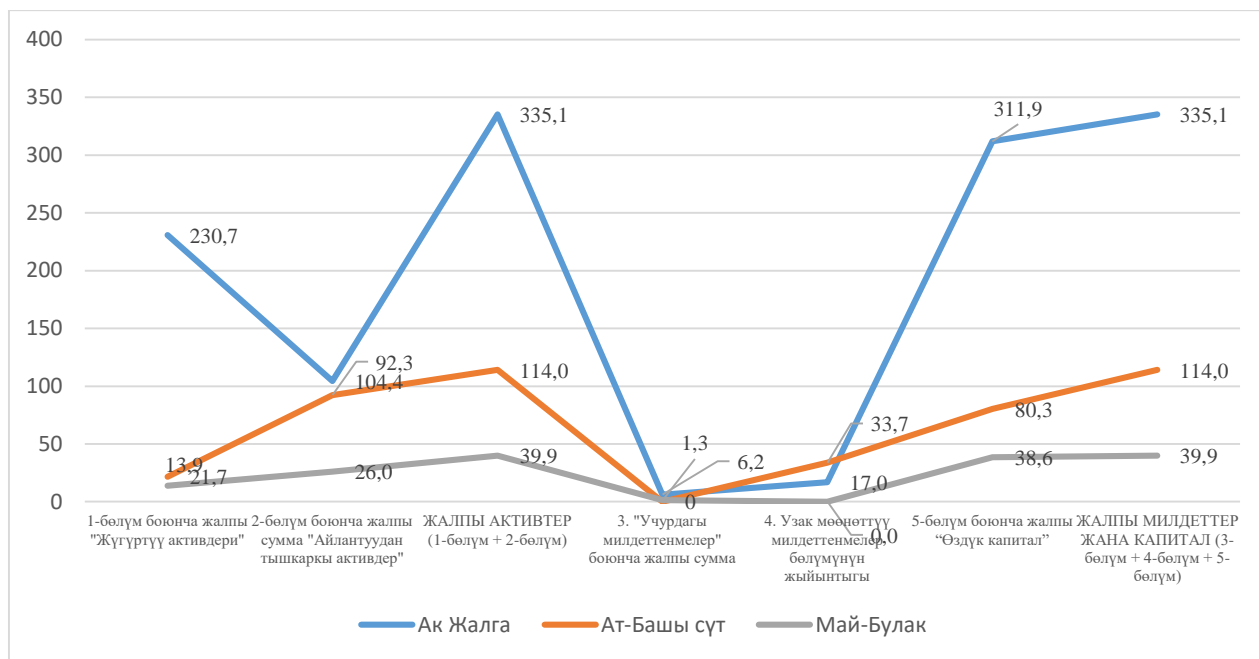
2.12-таблица. Сүт азыктарынын 2022-жылдагы бухгалтердик балансын талдоо (миң сом)

Көрсөткүчтөр	Ак Жалга	Ат-Башы сүт	Май-Булак
1-бөлүм боюнча жалпы «Жүгүртүү активдери»	230,7	21,7	13,9
2-бөлүм боюнча жалпы сумма «Айлантуудан тышкаркы активдер»	104,4	92,3	26,0
Жалпы активдер (1-бөлүм + 2-бөлүм)	335,1	114,0	39,9
3. «Учурдагы милдеттенмелер» боюнча жалпы сумма	6,2	0	1,3
4. «Узак мөөнөттүү милдеттенмелер» бөлүмүнүн жыйынтыгы	17,0	33,7	0,0
5-бөлүм боюнча жалпы «Өздүк капитал»	311,9	80,3	38,6

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

Сүт азыктарынын иштетүүчү ишканалардын 2022-жылдагы бухгалтердик балансын талдообузда «Ак Жалга» ишканасында жалпы

активдердин суммасы 335,1 миң сом, жалпы милдеттер жана капиталдардын суммасы 335,1 миң сомду түзгөн. «Ат-Башы сүт» ишканасында бухгалтердик баланстын суммасы 114,0 миң сомду түзсө, «Май - Булак» сүт азыктарын иштетүүчү ишканасында 39,9 миң сомду түзгөн, 2.12- таблицанын маалыматы.

2.18-сүрөт. Сүт азыктарынын 2021-жылдагы бухгалтердик балансы (миң сом)

Ар бир көрсөткүчтөрдү талдаганыбызда «Ак –Жалга» ишканасынын бухгалтердик балансында жалпы активдерге пайыздык салыштырып кароодо төмөнкүдөй жыйынтыктарды алдык (2.18-сүрөт):

- 1100, 1200 - акча каражаттары эсеби боюнча жалпы активдердин - 3,5%;
- 1300 - кыска мөөнөттүү инвестициялар эсеби боюнча жалпы активдердин - 37%;
- 1400 - дебитордук карыздар эсеби боюнча жалпы активдердин - 2,3 %;
- 1500 - башка операциялар эсеби боюнча жалпы активдердин - 0,2 %;
- 1600 - товардык-материалдык запастар эсеби боюнча жалпы активдердин - 17,5 %;
- 1700 - көмөкчү материалдардын запастары эсеби боюнча жалпы активдердин - 1,2 %;

- 1800 - берилген аванстар эсеби боюнча жалпы активдердин - 7,2 %;
- 2100 - негизги каражаттардын баланстык наркы эсеби боюнча жалпы активдердин - 30,9%;
- 2900 - материалдык эмес активдердин баланстык наркы эсеби боюнча жалпы активдердин - 0,2%

«Ак –Жалга» ишканасынынын бухгалтердик балансында жалпы милдеттер жана капиталга салыштырып карап, төмөнкү жыйынтыктарды алдык.

- 3210,3220 - алынган аванстар аванстар эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 0,1%;
- 3400 - төлөнө турган салыктар эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 0,6%;
- 3500 - кыска мөөнөттөгү чегерилген милдеттенмелер эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 0,5%;
- 3700 - резервдер эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 0,5%;
- 4100 - узак мөөнөттүү эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 4,7 %;
- 4300 - кийинкиге калтырылган салык милдеттенмелери эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 0,4%;
- 5100 - уставдык капитал эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 2,8 %;
- 5300 - бөлүнбөгөн пайда эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 87,2 %;
- 5400 - Резервдик капитал эсеби боюнча жалпы милдеттер жана капиталдардын – 3,1 %.

«Ат –Башы сүт» жана «Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында жалпы активдерге пайыздык салыштырып кароодо төмөнкүдөй жыйынтыктарды алдык:

- Жүгүртүү активдери (1100, 1200,1300 1400,1500,1600,1700,1800) эсептери боюнча «Ат –Башы сүт» ишканасында жалпы активдердин - 19% түзсө, «Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында – 34,8% түзгөн.
- Айлантуудан тышкаркы активдер (2100,2200,2800,2900) эсептери боюнча «Ат –Башы сүт» ишканасында жалпы активдердин –81 % түзгөн болсо, «Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында – 65,2% түзгөн.
- «Ат –Башы сүт» жана «Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында жалпы милдеттерге жана капиталга пайыздык салыштырып кароодо төмөнкүдөй жыйынтыктарды көрүүгө болот.
- Учурдагы милдеттенмелер (3100,3200,3400,3500,3700) эсептери боюнча Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында жалпы милдеттер жана капиталдардын - 3,3 (%) пайызын түзгөндүгү көрүнүп турат.
- Узак мөөнөттүү милдеттенмелер (4100,4300) эсептери боюнча «Ат – Башы сүт» ишканасында жалпы милдеттер жана капиталдардын - 29,6 (%) пайызын көрүүгө болот.
- Өздүк капитал (5100,5200,5300,5400) эсептери боюнча «Ат –Башы сүт» ишканасында жалпы милдеттер жана капиталдардын – 70,4 (%) пайызын, Май - Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында 96,7% түзөт.

Бухгалтердик балансты салыштырып кароодон сырткары, ар бир көрсөткүчтөрүн да талдап карап, чыгымдарды эсептөөдөгү көрсөткүчтөр боюнча талдоонун жыйынтыгын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

2.13- таблицада көрсөтүлгөндөй, капиталдын кирешелүүлүгү (ROE) 2019-жылы 13,03% болсо 2023-жылы 12,89% көрсөткөн же өтө чоң өзгөрүүлөр жок экендиги байкалат. Активдердин кирешелүүлүгүнө (ROA) караганда да өтө чоң өзгөрүүлөр байкалбагандыгын көрүүгө болот. Бухгалтердик балансты беш жылга салыштырып кароодо таза кирешелердин (-10,63%;+ 7,33) акырындык менен өсүүсүн, милдеттенмелердин жылдан жылга азайганын (52%) көрүүгө болот. Талдоолорубуздун негизинде жалпылап караганыбызда

«Ак-Жалга» сүт иштетүүчү ишканасынын ишинин жылдан жылга өсүштөрүн жана таза пайда алып жаткандыгын көрүүгө болот.

2.13-таблица. Ак-Жалга сүт иштетүүчү ишканасынын бухгалтердик балансында чыгымдарды эсептөөдө 2019-2022-жылдарга карата талдоонун көрсөткүчтөрү

катар №	Эсептөө коэффициенти	2019ж	2020ж	2021ж	2022ж	2023ж
1	Капиталдын кирешелүүлүгү (ROE)	13,03%	14,40%	12,56%	12,47%	12,89%
2	Активдердин кирешелүүлүгү (ROA)	11,40%	11,38%	10,56%	11,24%	11,99%
3	Кирешенин (жылдык) өсүш/төмөндөшү, %			10,00%	10,00%	10,00%
4	ЕБИТДА (жылдык) өсүү/төмөндөө, %			-9,16%	5,47%	5,66%
5	Таза киреше			-10,63%	7,04%	7,33%
6	Дүң маржа, %	12,32%	12,32%	12,32%	12,32%	12,32%
7	Таза маржа, %	7,32%	9,09%	7,38%	7,19%	7,01%
8	Каржылык рычагдын коэффициенти	0,14	0,27	0,19	0,11	0,07
9	Учурдагы ликвиддүүлүк коэффициенти	38,29%	42,15%	38,99%	38,18%	37,17%
10	Учурдагы активдердин жүгүртүү коэффициенти	176	221	193	180	166
11	Запастык активдердин жүгүртүү коэффициенти	34	42	43	44	45
12	Учурдагы милдеттенмелердин жүгүртүү коэффициенти	4,6	5,25	4,96	4,7	4,47
13	Милдеттенмелер	30 535,90	64 418,20	44 910,60	25 359,80	15 627,20
14	Менчик капитал	264 639,00	270 263,80	276 941,20	298 501,20	309 946,10
15	ЕБИТДА	46 301,7	51 602,6	46 878,1	49 441	52 238,9
16	Төлөм %	2 416,6	3 142,4	2 490,2	1 271,0	354,3
17	Кредиттин негизги суммасын төлөө	27 846	16 273	19 968	16 920	13 024
18	% ЕБИТДА	9,83%	12,05%	9,95%	9,54%	9,17%
19	Карыз/ЕБИТДА	0,66	1,25	0,96	0,51	0,3
20	DSCR - Карызды тейлөөнү жабуу коэффициенти	1,53	2,66	2,09	2,72	3,9
21	Карыз / Капитал	0,12	0,24	0,16	0,08	0,05

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

2.14-таблица. «Ат-Башы сүт» ишканасынын бухгалтердик балансында чыгымдарды эсептөөдө 2019-2023-жылдарга карата талдоонун көрсөткүчтөрү

№	Эсептөө коэффициенти	2021-ж	2022-ж	2021-ж	2022-ж	2023-ж
1	Капиталдын кирешелүүлүгү (ROE)	8,50%	27,00%	10,20%	18,50%	19,80%
2	Активдердин кирешелүүлүгү (ROA)	5,00%	14,90%	5,80%	11,70%	13,90%
3	Таза киреше			-59,80%	115,30%	23,20%
4	Дүң маржа, %	45,10%	45,00%	45,00%	45,00%	45,00%
5	Таза маржа, %	20,80%	80,50%	19,10%	24,40%	24,70%
6	Каржылык рычагдын коэффициенти	0,71	0,82	0,76	0,58	0,42
7	Учурдагы активдердин жүгүртүү коэффициенти	673,02	304,11	206,09	223,99	221,34
8	Запастык активдердин жүгүртүү коэффициенти	278,72	247,41	160,09	104,85	116,13
9	Учурдагы милдеттенмелердин жүгүртүү коэффициенти	135,01	0,4	0,26	0,17	0,15
10	Милдеттенмелер	25 915,6	45 050,0	45 050,0	40 587,2	33 786,6
11	Менчик капитал	36 441,9	55 259,8	58 991,9	69 590,4	80 345,2
12	ЕБИТДА	6 141,8	18 385,2	8 499,1	16 146,2	19 131,1
13	Төлөм %	600,8	1 827,70	1 837,7	1 803,5	1 466,1
14	Кредиттин негизги суммасын төлөө	9 344,2	3 114,70	3 114,7	4 462,8	11 263,4
15	% ЕБИТДА	41%	99%	27%	30,6%	29,7%
16	Карыз/ЕБИТДА	4,22	2,45	5,3	2,51	1,77
17	DSCR - Карызды тейлөөнү жабуу коэффициенти	0,62	3,72	1,72	2,58	1,5

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

«Ат-Башы сүт» ишканасынын бухгалтердик балансында чыгымдарды эсептөөдө 2019-2023-жылдарга талдоо жүргүзгөнүбүздө, капиталдын кирешелүүлүгү (ROE) 2019-жылы 8,50% болсо 2023-жылы 19,80% көрсөткөн же өсүү жолунда экендиги байкалат, 2.14- таблицанын маалыматы.

Активдердин кирешелүүлүгү (ROA) 2019-жылы 5% болсо, 2023-жылы 13,90% пайызды түзүп, өсүш боюнча өзгөрүүлөр бар экендиги байкалат.

Бухгалтердик балансты беш жылга салыштырып кароодо ишкана таза пайда алуу менен өсүү жолунда экендигин көрүүгө болот.

2.15-таблица. «Май-Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында чыгымдарды эсептөөдө 2019-2023-жылдарга карата талдоонун көрсөткүчтөрү

№	Эсептөө коэффициенти	2019-ж	2020-ж	2021-ж	2022-ж	2023-ж
1	Капиталдын кирешелүүлүгү (ROE)	7,60%	30,80%	7,90%	10,30%	11,40%
2	Активдердин кирешелүүлүгү (ROA)	6,40%	26,90%	7,10%	9,80%	11,10%
3	Таза киреше			-72,00%	42,20%	23,50%
5	Таза маржа, %	7,40%	33,50%	8,10%	10,10%	10,80%
6	Каржылык рычагдын коэффициенти	0,19	0,14	0,1	0,06	0,04
7	Учурдагы ликвиддүүлүк коэффициенти	4125%	357%	636%	774%	1027%
8	Учурдагы активдердин жүгүртүү коэффициенти	233	58	98,6	121,4	157,3
9	Запастык активдердин жүгүртүү коэффициенти	58,4	36,3	51,1	51,8	61,8
10	Учурдагы милдеттенмелердин жүгүртүү коэффициенти	5,6	16,2	15,5	15,7	15,3
11	Отчеттук мезгилдин таза пайдасы (чыгымы).	1 729,80	8 984,50	2 512,10	3 571,60	4 410,00
12	Милдеттенмелер	4 006,3	3 199,4	2 239,6	783,9	0
13	Менчик капитал	22 667,5	29 202,7	31 898,0	34 594,7	38 549,8
14	ЕБИТДА	1 517,9	8 943,1	2 671,9	3 782,8	4 658,2
15	Төлөм %	0	92,7	214,7	117,9	34,2
16	Кредиттин негизги суммасын төлөө	7 130,6	2 898,5	1 200,2	1 582,2	1 133,9
17	% ЕБИТДА	6,5%	33,4%	8,7%	10,7%	11,4%
18	Карыз/ЕБИТДА	2,64	0,36	0,84	0,21	0
19	DSCR - Карызды тейлөөнү жабуу коэффициенти	0,21	2,99	1,89	2,23	3,99
20	Карыз / Капитал	0,18	0,11	0,07	0,02	0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

«Май-Булак» ишканасынын бухгалтердик балансында чыгымдарды эсептөөдө 2019-2023 жылдарга талдоонун көрсөткүчтөрү боюнча кирешелердин жылдан жылга өсүүсү (23,5%), отчеттук мезгилдеги таза пайданын 2021-2023-жылдагы өсүшү, милдеттенмелердин азаюусу, карыздардын жоюлушу ишкананын ишинин туура иш алып баруусун тастыктайт, 2.15- таблицанын маалыматы.

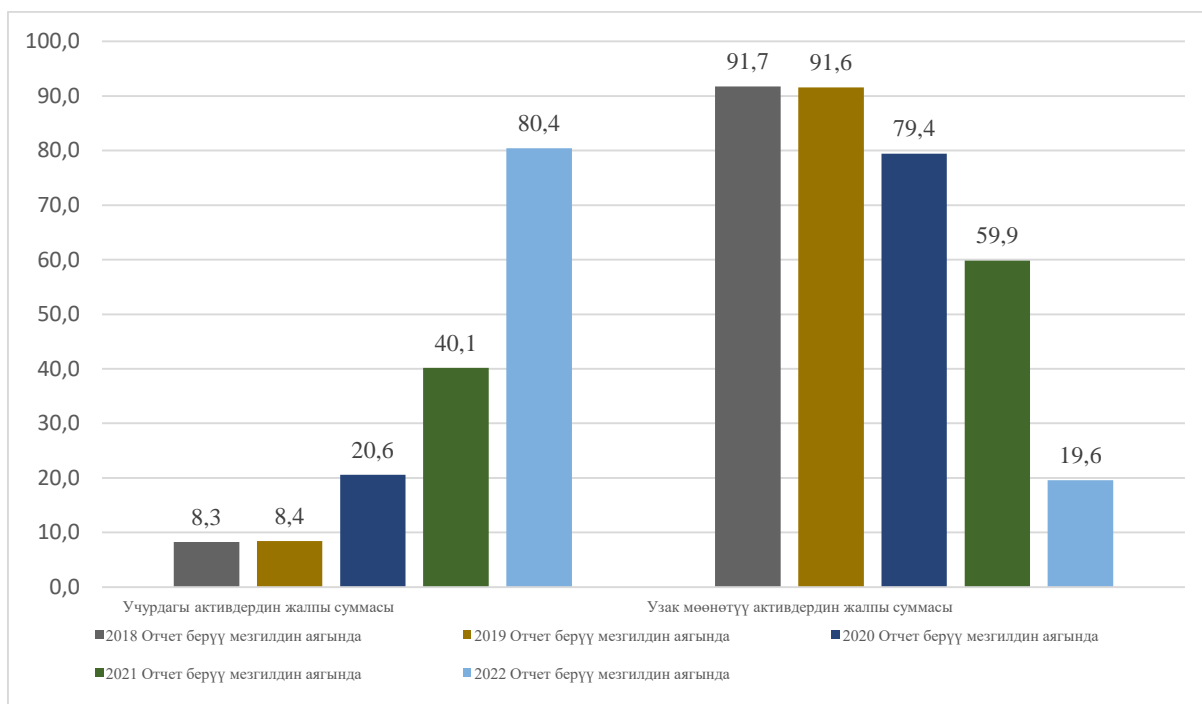
«Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын бухгалтердик балансын талдаганыбызда, бухгалтердик эсептин абалы, башкаруучулук эсептин жүргүзүлүшү боюнча маалыматтарды алдык, 2.16-таблицанын маалыматы.

2.16-таблица. «Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын 2018-2022-жылдар аралыгындагы бухгалтердик балансы (отчеттук жылдын аягына, миң сом менен)

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
АКТИВ					
I.Учурдагы активдер					
Учурдагы активдердин жалпы суммасы	13 828,9	13 125,3	33 383,5	75 421,3	447 255,7
II.Узак мөөнөттүү каражаттар	0	0	0	0	0
Узак мөөнөттүү активдердин жалпы суммасы	153 776,6	142 794,4	129 012,3	112 434,1	108 800,3
ЖАЛПЫ АКТИВДЕР: 1 + 2 бөлүмдөр)	167 605,5	155 919,7	162 395,8	187 855,4	556 056,0
ПАССИВ					
III.Учурдагы милдеттенмелер					
Учурдагы милдеттенмелердин жалпы суммасы	20 095,5	29 832,9	74 495,3	147 829,2	424 474,6
V.Өздүк капитал					
Өздүк капиталдын жалпы суммасы	147 509,9	126 086,9	87 900,4	40 026,2	131 581,4
ЖАЛПЫ МИЛДЕТТЕР ЖАНА КАПИТАЛ (3+4+5 бөлүмдөр)	167 605,4	155 919,7	162 395,8	187 855,4	556 056,0

Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматы [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кируу режими: www.stat.kg. - баш.экрандан.

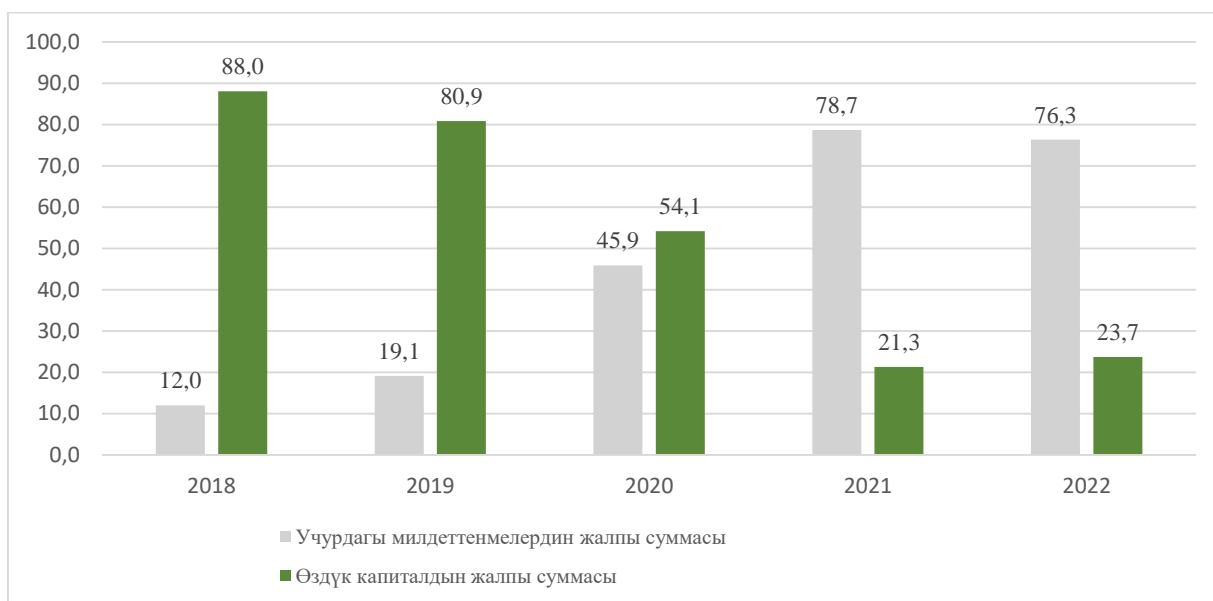
«Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын 2018-2022-жылдар аралыгындагы маалыматтарына талдоо жүргүзгөнүбүздө, «Учурдагы активдер» 2018 – жылы жалпы активдердин 8,3% түзгөн болсо, жылдар аралыгында билинбей өсүп, 2022 – жылы 80,4% көбөйгөн. Акыркы жылы бухгалтердик баланста акча каражатынын, материалдык баалуулуктардын, дебитордук карыздардын өсүүсү байкалат (2.19-сүрөт).

2.19-сүрөт. «Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын 2018-2022-жылдар аралыгындагы бухгалтердик балансы (актив)

«Узак мөөнөтүү активдердин» жалпы суммасына талдоо жүргүзүп, жалпы активдердин суммасына салыштырганыбызда 2018-жылы 91,7 % болсо, жылдан жылга азайып, 2022-жылы 19,6 % түзгөн. Бухгалтердик баланстын маалыматына таянсак, негизги каражаттардын жана материалдык эмес баалуулуктардын баланстык суммалары жылдан жылга азайганы же дайым саналуучу амортизациялык чегерүүлөр, баланстан чыгышталган жана акысыз баланстан берилген негизги каражаттар деп түшүнсөк болот.

Бухгалтердик баланстын пассив жагына талдоо жүргүзө турган болсок, «Учурдагы милдеттенмелердин» жалпы суммасы жалпы милдеттер жана (3+4+5 бөлүмдөр) капиталга 2018-жылы 12 % түзсө, 2022-жылы 76,3% болгон. Бухгалтердик балансты талдообузда кыска мөөнөттүү карыздык милдеттенмелердин, төлөнүүчү эсептердин акыркы жылдары көбөйгөндүгүнө күбө болдук.

2.20-сүрөт. «Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасы боюнча 2018-2022-жылдар аралыгындагы жалпы милдеттер жана капитал (пассив)

«Өздүк капиталдын» жалпы суммасы милдеттер жана капиталга 2018-жылы 88 пайызды түзүп, жылдан жылга азаюнун негизинде 2022-жылы 23,7% түзгөн. Бухгалтердик баланстын негизинде жылдан жылга ишкана рентабелдүү эместиги же пайда, таза пайда албагандыгы байкалды (2.20-сүрөт).

Экинчи бөлүм боюнча тыянактар

Ар бир иштин жыйынтыгында ар бир тармак өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс

жактарын белгилөө, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн тактоо болуп эсептелет.

Экономикалык талдоонун предмети болуп ишканалардын мүлктүк-финансылык абалы, чарбалык иштери, натыйжалуулугу, объективдүү жана субъективдүү далилдердин таасири астында өнүгүп жаткан чарбалык иштин акыркы натыйжалары, чарбалык иштердин көрсөткүчтөрүн жогорулатуучу пайдаланылбай жаткан резервдерди аныктоо болуп саналат.

Талдоонун мазмуну, өз кезегинде, талдоо жүргүзүүдөгү милдеттер менен аныкталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- пландарды, көрсөткүчтөрдү, стандарттарды иштеп чыгуу;
- пландаштыруунун илимий негиздүүлүгүн жогорулатуу;
- пландардын, сметалардын, нормативдердин аткарылышын көзөмөлдөөнү уюштуруу,
- план менен фактыларды салыштырууга, четтөөлөрдү аныктоого негизделет, бул байланыш принциби пландаштыруунун сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет;
- экономикалык натыйжалуулуктун деңгээлин көзөмөлдөө жана баалоо;
- иштеп чыгуу, башкаруу чечимдерин негиздөө.

Экономикалык талдоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ.

Биринчиден, бул өндүрүштүк жана экономикалык далилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары натыйжаларды баалоодо көрүнгөн экономикалык ишмердүүлүктү изилдөөнүн тармактуу мамилеси, ишмердүүлүктүн өзү динамикалык өнүгүүдөгү тармак катары каралат, ал айрым баш ийүүчү элементтерден турат.

Экинчиден, эске алынган бардык далилдер акыркы натыйжага таасир этет.

Үчүнчүдөн, бардык көрсөткүчтөр системаны, б.а. иреттелген жыйындыны чагылдырышы керек, ар бир көрсөткүч өзүнүн экономикалык

мазмунуна ээ, башка көрсөткүчтөр менен өз ара байланышта болуп, кыскартуу жана бөлүнүү касиеттери менен айырмаланат.

Экономикалык талдоо түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу менен айырмаланат.

Финансылык талдоодон тышкары, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, акционерлер, инвесторлор тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын өзү жүргүзгөн талдоолорго бөлүнөт, аларга каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү кирет.

Азыркы мезгилде кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү экономикалык түзүмдөрүнүн өзгөрүшү жана көп түзүмдүү экономиканын калыптанышы, өндүрүш каражаттарына жеке менчикке негизделген чарба жүргүзүүнүн формаларынын, экономиканы башкаруунун базар мамилелеринин принциптеринин калыптанышы менен мүнөздөлөт.

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактары менен түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп эсептелет.

Бул мыйзам ченемдүүлүктөр кайра иштетүүчү ишканалардын уюштуруу-укуктук түзүмдөрү кайра куруудагы биринчи этап болуп саналат. Экономиканын реалдуу секторундагы кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү биздин талдообузда эң негизги көрсөткүчтөрдүн бири болуп эсептелет.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп саналат.

Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө Бардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого мүмкүндүк берет. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдар, коромжулар, ысырапкорчулук, жетишсиздик жана уурдоо, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласалар, материалдык балуулуктардын бузулуп калуусунан болгон жоготуулар жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Инвестиция чөйрөсүндө, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат, ошондуктан потенциалдуу инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек.

Экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Жогоруда айтылган кадамдарды бөлүп карай турган болсок:

Экономикалык туруктуулук - өлкөнүн макроэкономикалык туруктуулугун, анын ичинде инфляцияны, валюта курсун жана өкмөттүн өнөр жай саясатын талдоо аркылуу камсыз болот.

Саясий кырдаал - саясий туруктуулукту жана мыйзамдардагы жана мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөргө байланыштуу тобокелдиктерди баалоо менен жакшырат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, 2015-жылдын 12-августунан тартып Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге кирүү келишими күчүнө кирген. Ошондон бери биринчи кезекте энергетика, транспорт жана айыл чарба тармагындагы маселелердин бүтүндөй комплексин чечүүгө аракеттер көрүлдү. Мүчө-өлкөлөрдүн экономикаларынын интеграциясынын деңгээли ар түрдүү болгондуктан, оң натыйжа дароо эле байкалган жок. Интеграциянын ар кандай темптери Кыргызстанга акырындап жалпы талаптарга ыңгайлашууга мүмкүндүк берет. Учурда россиялык өнөктөш тарабынан 200 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү каржылык колдоо бажы постторун, өткөрүү пункттарын жана лабораторияларды керектүү жабдуулар менен жабдуу боюнча зарыл чараларды көрүүгө мүмкүндүк берди.

Инвестициялык климатты чет элдик компаниялар үчүн башка жылдарга караганда жагымдуу кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда.

Кыргыз Республикасында кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгон жана инвестицияларды коргоого багытталган.

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарында бөлүнгөн чет элдик инвестициялардын талдоосунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрүүгө болот.

Кыргызстанга сырттан келген инвестициянын жалпы суммасын 100% (пайыз) деп алсак, өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген инвестициялардын келүүсү 2018-жылы 10,9% түзгөн, 2019-жылы 9,2% түзгөн же 1,6% азайган. 2020-жылы 15,1%, 2021-жылы 21,1%, 2022-жылы 41,5% чейин өскөндүгүн көрүүгө болот.

Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү тармагындагы бухгалтердик эсепти жүргүзүү жана аларды салыштырып кароо үчүн биз эки тармакты: сүт азыктарын иштетүүчү үч ишканаланы жана спирт чыгаруучу заводду алып карадык. Алар: «Ат-Башы сүт», «Ак-Жалга», «Май-Булак» жана Кара Балтадагы мамлекеттик спирт чыгаруучу ишкана.

Сүт азыктарын иштетүүчү ишканалардын бухгалтердик балансынын 2019-жылдагы көрсөткүчтөрүн талдап караганыбызда, жалпы активдердин суммасына салыштырууда төмөнкүдөй жыйынтыктарды алдык:

- акча каражаттары (1100) - 24,5%;
- кыска мөөнөттүү инвестициялар (1300) - 46,7 %;
- дебитордук карыз (1400) – 0,7%,
- башка операциялар боюнча дебитордук карыз (1500) – 0,2%;
- товардык-материалдык запастар (1600) – 18,9%;
- көмөкчү материалдардын запастары (1700) – 1,5%;
- берилген аванстар (1800) – 7,4%.

Жалпы милдеттер жана капитал (3-бөлүм + 4-бөлүм + 5-бөлүм) боюнча талдоо жүргүзүп караганда “учурдагы милдеттенмелер” боюнча жалпы суммага салыштырып караганда (3100,3300,3400,3500,3700) – 2,1% болсо, “узак мөөнөттүү милдеттенмелер” бөлүмүнүн жыйынтыгы (4100,4300) – 21,6%, “өздүк капитал” (5100,5200,5300,400) – 76,4%.

Сүт азыктарынын иштетүүчү ишканалардын 2022-жылдагы бухгалтердик балансын талдообузда «Ак Жалга» ишканасында жалпы активдердин суммасы 335,1 миң сом, жалпы милдеттер жана капиталдардын суммасы 335,1 миң сомду түзгөн. «Ат-Башы сүт» ишканасында талдоолук

көрсөткүчтөрдү караганыбызда, бухгалтердик баланстын суммасы 114,0 миң сомду түзсө, «Май - Булак» сүт азыктарын иштетүүчү ишканасында 39,9 миң сомду түзгөн.

«Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын бухгалтердик балансын талдаганыбызда, бухгалтердик эсептин абалы, башкаруучулук эсептин жүргүзүлүшү боюнча маалыматтарды алдык.

«Кара-Балта» спирт чыгаруучу мамлекеттик ишканасынын 2018-2022-жылдар аралыгындагы маалыматтарына талдоо жүргүзгөнүбүздө, «Учурдагы активдер» 2018-жылы жалпы активдердин 8,3% түзгөн, жылдар аралыгында билинбей өсүп, 2022-жылы 80,4% көбөйгөн. Акыркы жылы бухгалтердик баланста акча каражатынын, материалдык баалуулуктардын, дебитордук карыздардын өсүүсү байкалат.

Бухгалтердик баланстын пассив жагына талдоо жүргүзө турган болсок, «Учурдагы милдеттенмелердин» жалпы суммасы жалпы милдеттер жана (3+4+5 бөлүмдөр) капиталга 2018-жылы 12 пайызды түзсө, 2022-жылы 76,3% болгон. Кыска мөөнөттүү карыздык милдеттенмелердин, төлөнүүчү эсептердин акыркы жылдары көбөйгөндүгүнө бухгалтердик балансты талдообузда күбө болдук.

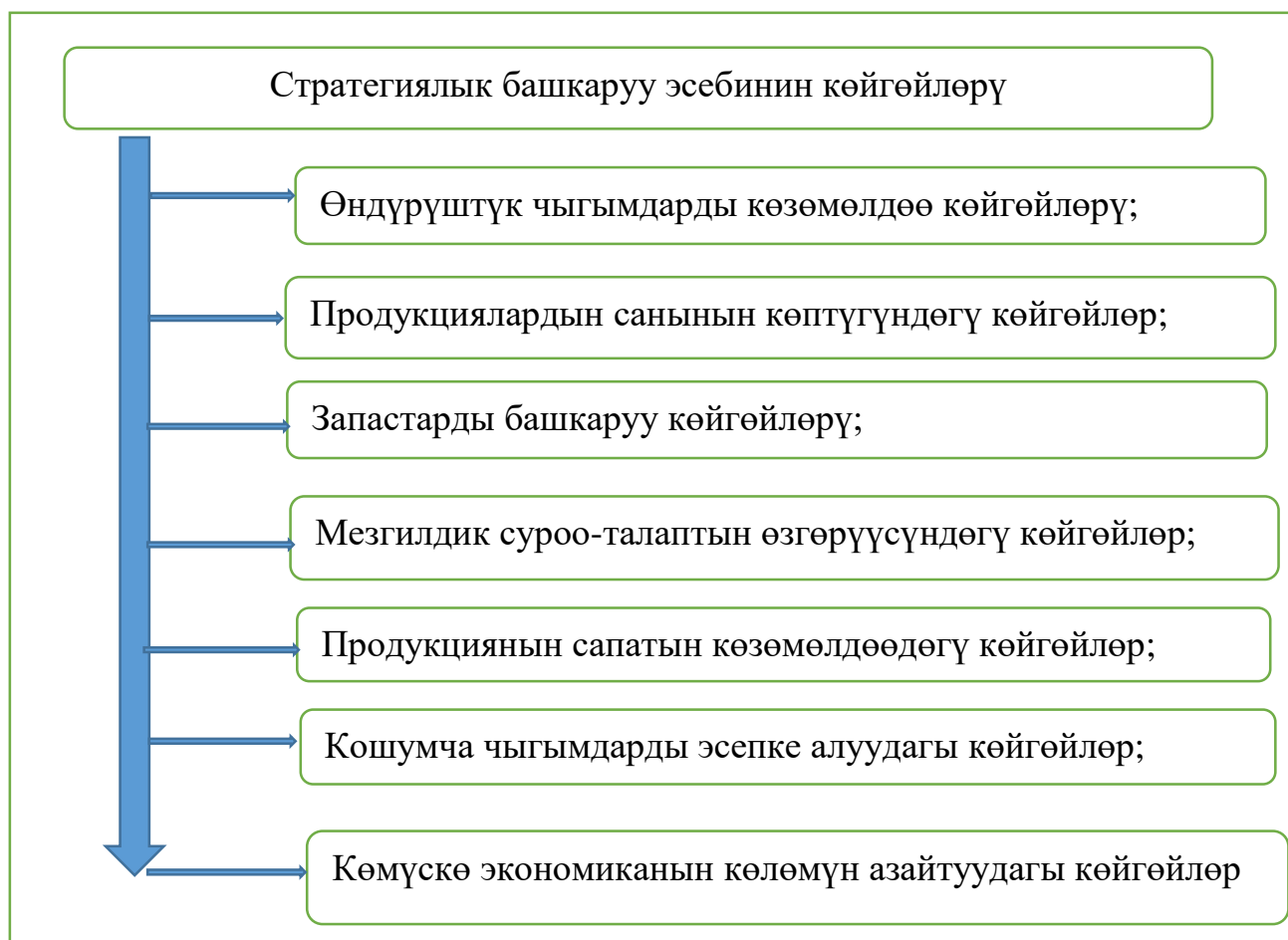
«Өздүк капиталдын» жалпы суммасы милдеттер жана капиталга 2018 – жылы 88 пайызды түзүп, жылдан жылга азаюнун негизинде 2022 - жылы 23,7% түзгөн. Бухгалтердик баланстын негизинде жылдан жылга ишкана рентабелдүү эместиги же пайда, таза пайда албагандыгы байкалды.

III БӨЛҮМ. ИШКАНАЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ИШТЕРИН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ

3.1. Ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр

Бардык тармактарда башкаруу эсебинде, стратегиялык башкаруу эсебинде да көйгөйлөр болбой койбойт. Кайра иштетүү ишканаларында да башкаруу эсебин жүргүзүүдө да бир топ көйгөйлөрдүн бар экендигине күбө болдук. Эң негизги болгон көйгөйлөрдү талдап, төмөнкүдөй жыйынтыктарды алдык (3.1-сүрөт).

Бул жерде алардын айрымдарын карап көрөлү:

3.1-сүрөт. Стратегиялык башкаруу эсебининин көйгөйлөрү.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыкты.

Стратегиялык башкаруу эсебинин көйгөйлөрүн кароодо биз жогорудагы сүрөттө көрсөтүлгөндөй, бир нече бөлүктөргө бөлүп карадык. Эң алгач «Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү» талдоого алынды. Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсебинин айлануусу көбүнчө көптөгөн кадамдарды жана чийки заттардын ар кандай түрлөрүн камтыйт. Ар бир кадам менен байланышкан бардык чыгымдарды эсепке алуу татаал болушу мүмкүн жана так эсепке алуу тармагын талап кылат.

Чыгымдардын бардыгы ишкананын киреше-чыгашаларынын сметасынын негизинде жүргүзүлүүсү керек. Эгерде чыгымдар сметанын негизине жүргүзүлбөсө же сметадан сырткары жүргүзүлсө, бухгалтердик эсептин, башкаруу эсебинин туура эмес жүргүзүлүп жаткандыгынан кабар берет. Бардык чыгымдар бухгалтердик эсепте жүргүзүлүп, бухгалтердик баланста көргөзүлүшү керек. Ишканада бардык чыгымдар мыйзамдардын, ички жана сырткы жоболордун негизинде жүргүзүлбөсө, финансылык мыйзам бузууларга алып келиши мүмкүн. Ал эми финансылык мыйзам бузуулар ишкананын экономикалык коопсуздугуна коркунуч келтириши ыктымал.

Стратегиялык башкаруу эсебинин кийинки көйгөйлөрү катары «Продукциялардын санынын көптүгү» деп белгилеп алдык. Көптөгөн кайра иштетүүчү ишканалар бир эле учурда же ырааттуу түрдө ар кандай продукцияларды чыгарышат. Бардык бул продуктыларды жана аларды өндүрүү этаптарын эсепке алууда көйгөйлөр болушу мүмкүн. Ишкана продукцияны чыгарардан мурда алдыга туура стратегиялык максаттарды коюп, ишкананын финансылык, экономикалык, бухгалтердик жана башкаруу эсеби менен байланышта болуусу керек. Ишкана продукцияларды чыгарууда сөзсүз алардын сатылышына, киреше, пайда алып келишине да көңүл буруусу керек.

Стратегиялык башкаруу эсебинин кийинки көйгөйү деп, «Запастарды башкаруу» көйгөйүн алдык. Биздин изилдөөбүздөгү көйгөйлөрдүн бардыгы бири-бири менен өз ара байланышта. Жогорудагы «Продукциялардын

санынын көптүгү» көйгөйү менен «Запастарды башкаруу» көйгөйү бири-бири менен тыгыз байланышта десек жаңылышпайбыз.

Кайра иштетүүнүн айлануусунда даяр продукциянын да, материалдардын да олуттуу запастары болушу мүмкүн. Бул запастар натыйжалуу башкарууну жана так эсепти талап кылат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин кийинки көйгөйлөрүнүн дагы бири болуп, «Мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсү» көйгөйү эсептелет. Анткени бардык эле ишканалар «Мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсү» көйгөйүнө кабылышы ыктымал.

Жогоруда белгиленгендей эле, кээ бир кайра иштетүүчү ишканалар өз продукциясына суроо-талаптын мезгилдик өзгөрүшүнө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштү пландаштырууну, ресурстарды башкарууну татаалдатат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин кийинки көйгөйлөрүнүн бири болуп, «Продукциянын сапатын көзөмөлдөө» деп белгиледик, себеби: чийки заттын жана чыгарылып жаткан продукциянын сапаты кайра иштетүү тармагында негизги ролду ойнойт. Ошондуктан сапатты көзөмөлдөө жана кемчиликтерди эсепке алуу тармагынын таасирдүү болуусу зарыл.

Стратегиялык башкаруу эсебинин кийинки көйгөйлөрүнүн бири болуп, «Көмүскө экономиканын көлөмүн азайтуудагы көйгөйлөрү» деп белгилеп алдык. Бүгүнкү күндө мамлекет жетекчилери тарабынан көмүскө экономиканы жоюу боюнча көптөгөн иштер жүргүзүлүүдө.

Баарыбызга белгилүү болгондой, башкаруу эсебин уюштуруу өнөр жай ишканаларынын ички саясаты болгондуктан, көмүскө экономиканы мамлекет тарабынан көзөмөлгө алуу көптөгөн кыйынчылыктарды жаратып келет.

Бул көйгөйлөрдү чечүү башкаруу эсебинин натыйжалуу тармагын киргизүүнү гана эмес, ошондой эле тышкы чөйрөнүн жана ички өндүрүш процесстеринин өзгөрүүсүнө ийкемдүүлүктү талап кылат.

Жогоруда каралган ар бир көйгөйлөр ич ара кандай суроолорго дуушар болорун да карап көрөлү.

Кайра иштетүүчү ишканалардын өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү бир катар далилдер менен шартталган, анын ичинде:

3.2-сүрөт. Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыкты.

Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү өз ара бир топ көйгөйлөрдү камтыйт, эң алгачкысы катары кайра иштетүүчү ишканалардын бир нече этаптары деп белгилеп алдык. Кайра иштетүүнүн айлануусу, адатта, чийки затты алуудан баштап, даяр продукцияны чыгарууга чейинки бир нече этаптарды камтыйт. Ар бир этаптын өзүнүн чыгымдары болот, ар бир этаптын чыгымдарын так көзөмөлдөө кыйынга турушу мүмкүн (3.2-сүрөт).

Чийки заттардын түрлөрүн карай турган болсок: кайра иштетүүчү ишканалар продукциянын өздүк наркына таасир этүүчү сырьенун ар кандай түрлөрүн колдонушу ыктымал. Чийки заттын ар бир түрү өз наркына ээ жана продукциянын акыркы наркына таасир этиши мүмкүн.

Калдыктарды жана сапатсыз продукцияны алуудагы көйгөйлөргө кайра иштетүүнүн айлануусундагы калдыктар жана сапатсыз продукциянын пайда болушун айтууга болот. Мындай көрүнүштөр жалпы өндүрүштүк чыгымдарга да таасирин тийгизбей койбойт. Ошондуктан бул жоготууларга көзөмөл кылууда жана эсепке алууда көйгөйлөр жаралышы ыктымал.

Кайра иштетүүчү ишканаларда чийки заттын жана материалдардын баасынын өзгөрүүсүндөгү көйгөйлөр деп чийки заттын жана материалдардын баасы көптөгөн факторлорго жараша өзгөрүп тургандыгын, мисалы, базар мамилелеринин өзгөрүүсүн, мезгилдик өзгөрүүлөрдү ж.б. айтсак болот. Бул өндүрүштүк чыгымдарды болжолдоону жана эсепке алууну кыйындатат.

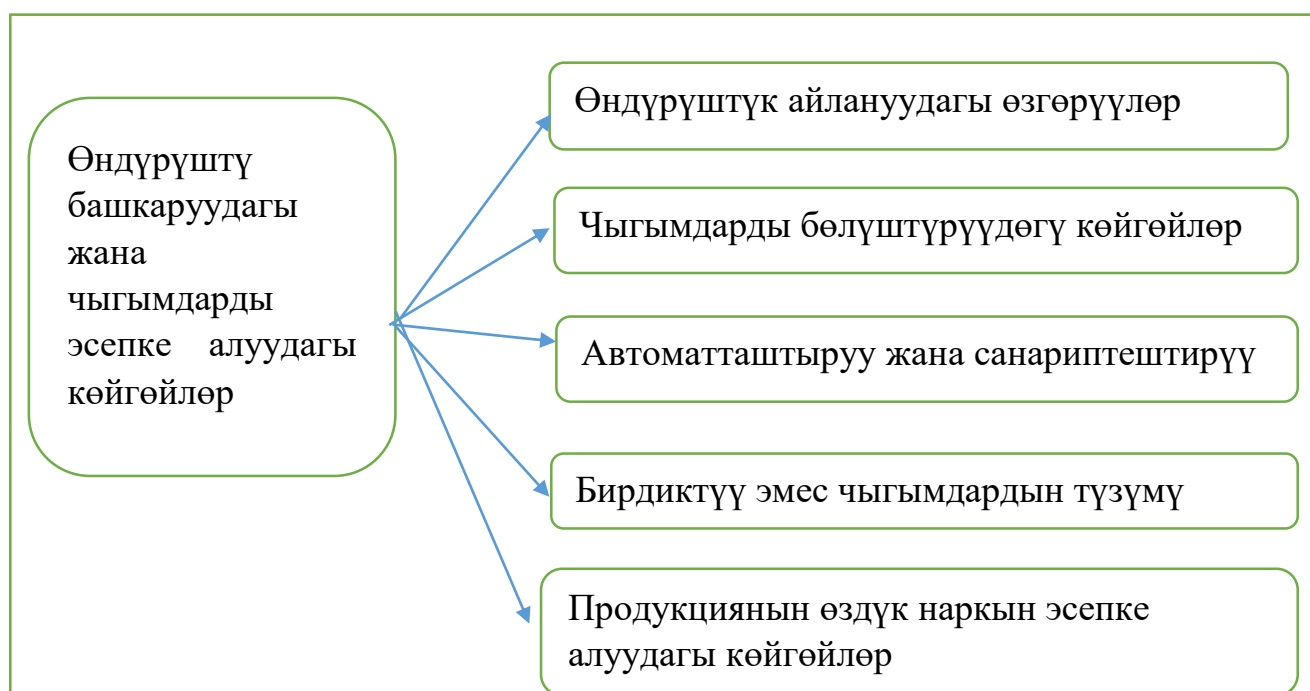
Өндүрүштүк чыгымдарды баалоодогу көйгөйлөргө кайрыла турган болсок, жогорудагы факторлорду, ошондой эле ар кандай өндүрүштүк жана эсепке алуу ыкмаларын эске алуу менен, ар бир өндүрүлүп жаткан продукциянын так өндүрүштүк наркын аныктоо татаал маселе экендиги бардык өндүрүштүк ишканаларда болуп туруучу көрүнүш. Чыгымдарды өз убагында көзөмөлдөп, бухгалтердик эсепте туура жүргүзүлүшүнө көңүл бөлүү абзел.

Кошумча чыгымдарды эсепке алуудагы көйгөйлөр катары жабдуулардын амортизациясы, ижара акысы, техникалык тейлөөгө кеткен чыгымдар ж.б. эсептелет.

Көмүскө экономиканын көйгөйлөрүнүн көлөмүн азайтуудагы маселелер: башкаруу эсеби топтору менчик ээсинин кызыкчылыгын көздөйт, мамлекеттик бюджетке салык төлөмдөрү мамлекеттин көзөмөлүнөн

ажыратылган, продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымдар толугу менен көрсөтүлбөйт ж.б.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн өндүрүштү башкаруунун жана чыгымдарды эсепке алуунун натыйжалуу системаларын киргизүү, ошондой эле өндүрүштүк чыгымдарды болжолдоону жана көзөмөлдөөнү жакшыртуу максатында маалыматтарды талдоонун заманбап ыкмаларын колдонуу зарыл (3.3-сүрөт).

3.3-сүрөт. Өндүрүштү башкаруудагы жана чыгымдарды эсепке алуудагы көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Өндүрүштүк айлануудагы өзгөрүүлөрдү ала турган болсок, кайра иштетүүчү ишканалардагы өндүрүш процесстери техникалык мүчүлүштүктөр, суроо-талаптын жана сунуштун өзгөрүшү, сезондук далилдер сыяктуу олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштүк чыгымдардын туруксуздугуна алып келип, аларды эсепке алууну кыйындатат.

Автоматташтыруу жана санариптештирүү боюнча айта турган болсок, айрым кайра иштетүүчү ишканалар өндүрүш процесстерин жана чыгымдарды эсепке алууну жетишсиз автоматташтыруу көйгөйүнө туш болушу мүмкүн.

Заманбап өндүрүштү башкаруу жана эсепке алуу системаларынын жоктугу маалыматтарды кол менен иштетүүгө, каталарга жана отчеттуулуктун кечиктирилишине алып келиши ыктымал.

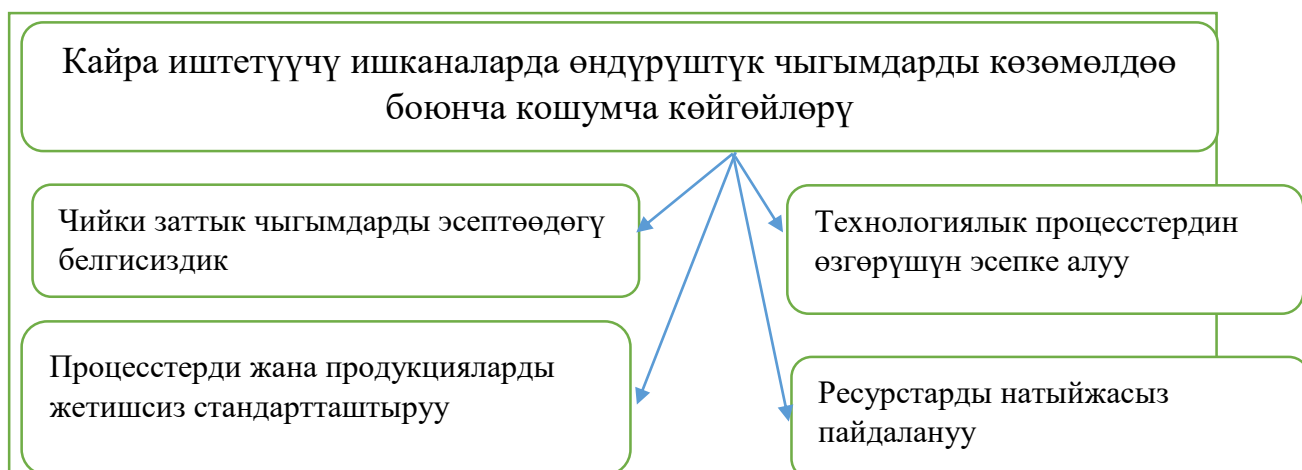
Бирдиктүү эмес чыгымдардын түзүмү боюнча айта турган болсок, өндүрүштүк чыгымдар бир тектүү эмес болушу мүмкүн жана конкреттүү өндүрүш шарттарына жараша өзгөрүп турат. Мисалы, электр энергиясынын чыгымдары мезгилге, электр энергиянын тарифине жана башка факторлорго жараша ар кандай болушу күтүлөт, бул аларды так көзөмөлдөөнү жана эсепке алууну кыйындатат.

Продукциянын өздүк наркын эсепке алуудагы көйгөйлөргө кайрылсак, чийки заттарды кайра иштетүү процессинде ар кандай мүнөздөмөлөргө жана чыгымдарга ээ болгон продукциянын бир нече түрлөрүн алууга болот. Бул продукциянын ар биринин наркын эсепке алуу жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Бул көйгөйлөрдү чечүү бирдиктүү мамилени жана өндүрүштүк чыгымдарды башкаруунун жана эсепке алуунун заманбап ыкмаларын киргизүүнү талап кылат, мисалы, атайын программалык тармактарды колдонуу, өндүрүш процесстерин автоматташтыруу жана негизделген башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалыматтарды талдоо керек.

Кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө боюнча кошумча кыйынчылыктар төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн (3.4-сүрөт).

Чийки заттык чыгымдарды эсептөөдөгү белгисиздик боюнча алсак, кайра иштетүү процессинде колдонулган чийки заттын сапатына, сатып алуулардын көлөмүнө, берүүчүгө жана башка факторлорго жараша ар кандай чыгымдар болушу мүмкүн. Бул жалпы өндүрүштүк чыгымдарды эсептөөдө белгисиздикти жаратат жана туруктуу мониторингди жана талдоону талап кылат.

3.4-сүрөт. Кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө боюнча кошумча көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

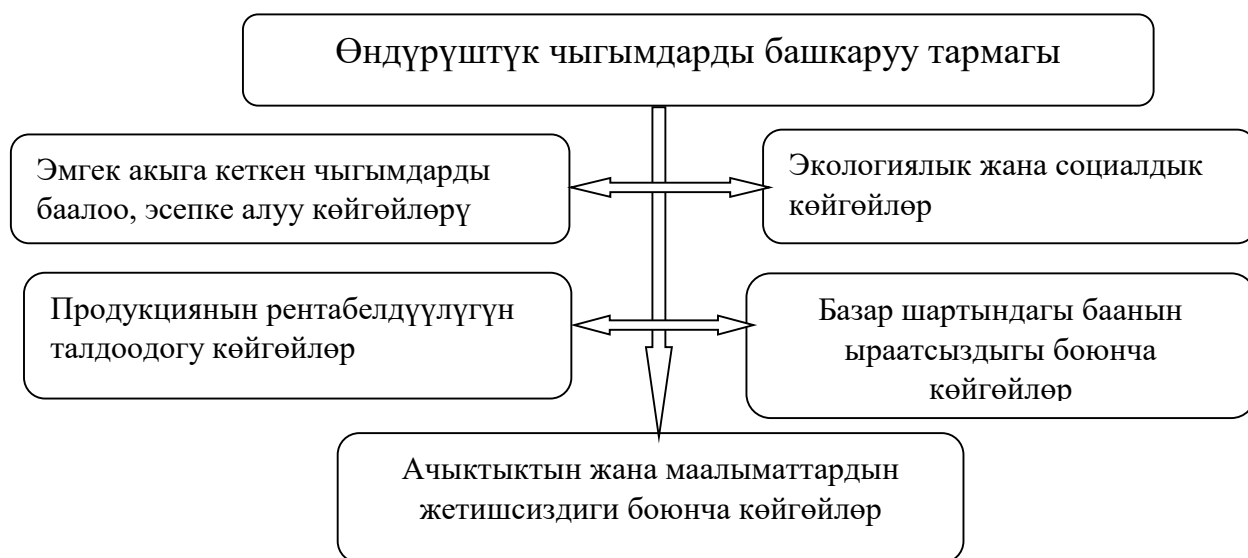
Технологиялык процесстердин өзгөрүшүн эсепке алуу - жаңы технологияларды киргизүү жана өндүрүштүк айланууларын жаңылоо өндүрүштүк чыгымдардын түзүмүнүн өзгөрүшүнө алып келиши ыктымал. Бул өзгөрүүлөр кылдаттык менен көзөмөлдөнүп, чыгымдарды баалоодо жана талдоодо эске алынууга тийиш.

Процесстердин жана продукциялардын жетишсиз стандарттары боюнча токтоло кете турган болсок, өндүрүштүк процесстерди жана продукцияны айкалыштырбоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана талдоону кыйындатат. Сапат стандарттарын жана өндүрүш айланууларын белгилөө чыгымдардын өзгөрүшүн азайтууга жана чыгымдарды эсепке алууну жөнөкөйлөтүүгө жардам берет.

Ресурстарды натыйжасыз пайдаланууну карай турган болсок, өндүрүштүк кубаттуулуктарды жетишсиз пайдалануу, сырьелорду жана материалдарды ашыкча чыгымдоо, ошондой эле ресурстарды ысырап кылуунун башка түрлөрү өндүрүштүн ыксыз чыгымдарына алып келиши ыктымал. Ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун талдап, аларды оптималдаштыруу боюнча тиешелүү чараларды көрүү зарыл.

Бул көйгөйлөрдү чечүү өндүрүштүк чыгымдарды башкарууга тармактуу мамилени, маалыматтарды талдоо жана эсепке алуунун заманбап ыкмаларын

киргизүнүү, ошондой эле базар экономикасынын шартындагы өндүрүштүн өзгөргөн шарттарына туруктуу байкоо жүргүзүүнү жана калыптандырууну талап кылат (3.5-сүрөт).

3.5-сүрөт. Өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу тармагы

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Ишканаларда эмгек акыга кеткен чыгымдарды баалоо, эсепке алуу көйгөйлөрү да болушу мүмкүн. Кайра иштетүүчү ишканалардагы өндүрүш айлануулары кызматкерлер тарабынан ар кандай деңгээлдеги эмгек чыгымдарын талап кылат. Бул эмгек чыгымдарын баалоо, эсепке алуу аткарылган милдеттердин ар түрдүүлүгүнө, кызматкерлердин жөндөмүнө жана квалификациясына байланыштуу болушу ыктымал.

Ошондой эле, кайра иштетүүчү ишканалардын көпчүлүгүндө экологиялык жана социалдык көйгөйлөр болушу мүмкүн. Азыркы заманда өндүрүштүн экологиялык жана социалдык аспектилерине көңүл буруу күч алууда. Бирок, айлана-чөйрөнү коргоо, коомдук жоопкерчилик менен байланышкан чыгымдарды эсепке алуу татаал болушу мүмкүн, мындай

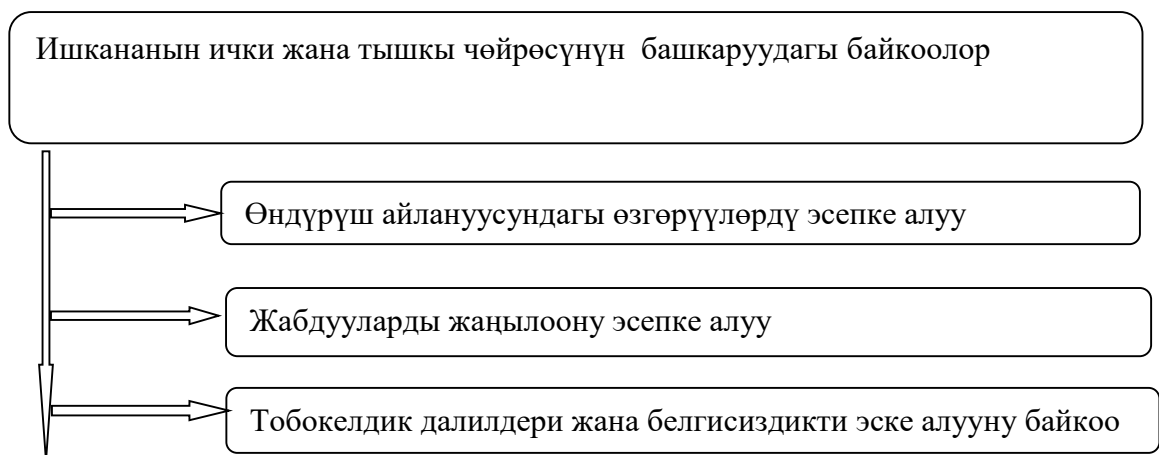
жагдай атайын бухгалтердик методологияларды жана куралдарды иштеп чыгууну талап кылат.

Ишканалардагы продукциянын рентабелдүүлүгүн талдоо, же алардын көйгөйлөрүн кайсыл убакта кезиктирүүгө болот? Бардык ишканаларда ар бир өндүрүлгөн продукциянын өзүнүн рентабелдүүлүгү бар, ал көптөгөн факторлор, анын ичинде өндүрүштүн наркы, сатуу баасы, сатуудагы көлөмү менен ченелет. Эң негизгиси өндүрүлгөн продукцияга туура наркты коюу менен, алардын сатылышы, сатуу көлөмүн да эске алуубуз абзел.

Ошол эле убакта, базар шартындагы баанын ыраатсыздыгы боюнча көйгөйлөр жаралышы мүмкүн. Базар шарттарына, сезонго, мыйзамдардын өзгөрүшүнө жана башка факторлорго жараша продукциянын баасы базарда чоң өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн болжолдоону жана талдоону татаалдатат.

Айрым ишканаларда маалыматтардын жетишсиздигинен көйгөйлөр пайда болот. Өндүрүштүк чыгымдар боюнча маалыматтардын ачык-айкын эместиги, жетишсиздиги, башкаруу чечимдерин кабыл алууну жана өндүрүштүн натыйжалуулугун талдоону кыйындатат. Негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн маалыматтардын ишенимдүүлүгүн, актуалдуулугун жана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуучу бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун системаларын өнүктүрүү зарыл.

Бул көйгөйлөрдү чечүү өндүрүштү башкарууга тармактуу мамиле кылууну, заманбап бухгалтердик эсептин жана маалыматтарды талдоо системаларын киргизүүнү, ошондой эле ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн өзгөрүп жаткан шарттарына туруктуу көзөмөл жүргүзүүнү талап кылат (3.6-сүрөт).

3.6-сүрөт. Ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн башкаруудагы байкоолор.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Өндүрүштүн айлануусундагы өзгөрүүлөрдү эсепке алуу. Кайра иштетүүчү ишканалардагы айлануулар көбүнчө ички факторлор (мисалы, жаңы технологияларды же жабдууларды киргизүү) жана тышкы факторлор (ченемдик талаптардын өзгөрүшү, сапаттын өзгөрүшү) менен шартталган өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул өзгөрүүлөрдү эсепке алуу жана алардын өндүрүштүк чыгымдарга тийгизген таасири татаал болушу мүмкүн жана бухгалтердик эсепти, маалыматтарды талдоо тармагын жаңыртууну талап кылат.

Суроо-талаптын сезондук өзгөрүүсүн эске алуу зарылчылыгы. Кайра иштетүү ишканаларында продукциянын айрым түрлөрү суроо-талаптын сезондук өзгөчөлүгүнө ээ болушу мүмкүн. Бул өндүрүш көлөмүнүн сезондук өзгөрүшүнө алып келиши ыктымал. Бул өз кезегинде өндүрүштүк чыгымдарга таасирин тийгизээри шексиз. Сезондук өзгөрүүлөр өндүрүштү пландаштырууда жана чыгымдарды эсепке алууда эске алынууга тийиш.

Жабдууларды жаңылоону эсепке алуу боюнча токтоло турган болсок, ишкананын натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн өндүрүштүк жабдууларды мезгил-мезгили менен жаңылоонун зарылчылыгы келип чыгат. Ишканаларда, өзгөчө өндүрүштүк, кайра иштетүүчү ишканаларда базар шартына жараша чыгарылып жаткан

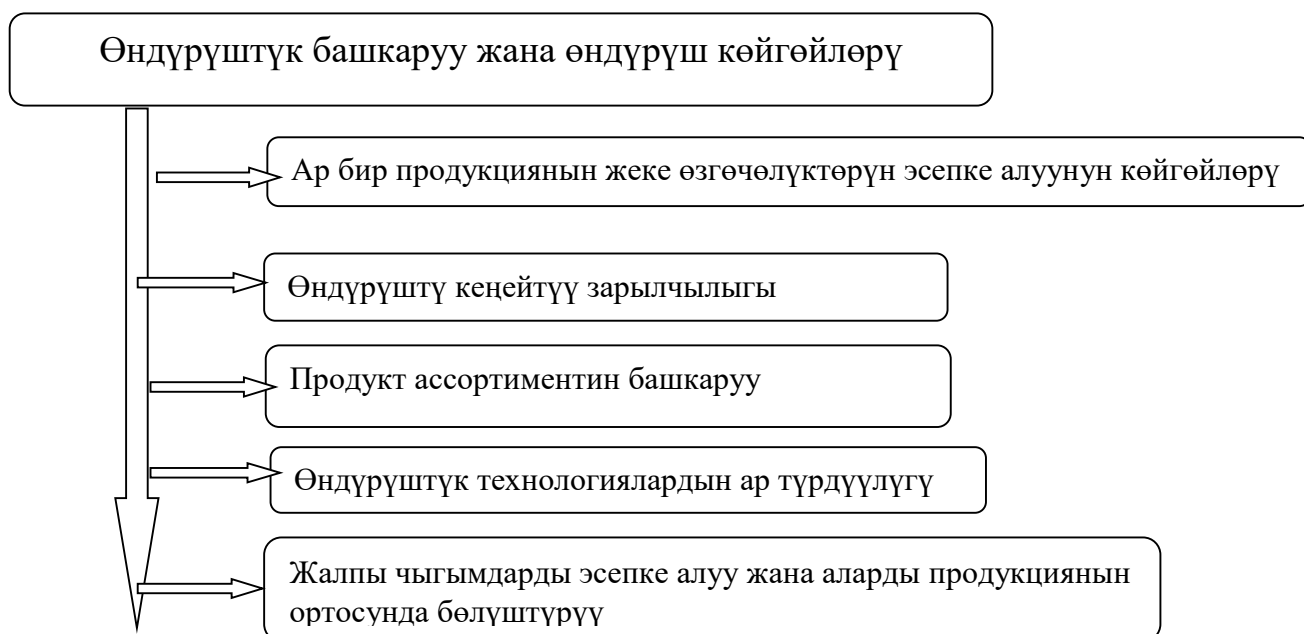
продукцияларга карата, маал-маалы менен жабдууларды алмаштырып туруу абзел.

Бирок, бул чыгымдарды эсепке алуу, аларды убакыт аралыгында бөлүштүрүү татаал болушу мүмкүн, атайын эсепке алуу жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Тобокелдик далилдерди жана белгисиздикти эске алуу. Кайра иштетүү ишканаларында өндүрүш процесстери ар кандай тобокелдиктерге жана белгисиздиктерге, мисалы, чийки затка баанын өзгөрүшү, валютанын өзгөрүшү, мыйзамдардын өзгөрүшү ж.б. дуушар болушу мүмкүн.

Бул факторлорду жана алардын өндүрүштүк чыгымдарга тийгизген таасирин эске алуу тобокелдиктерди талдоо үчүн атайын ыкмаларды иштеп чыгууну жана аларды азайтуу боюнча чараларды кабыл алууну шарттайт.

Бул көйгөйлөрдү чечүү өндүрүш процесстеринин өзгөчөлүгүн, базар чөйрөсүн терең түшүнүүнү, ошондой эле өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуунун, талдоонун, башкаруунун тиешелүү ыкмаларын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат.

3.7-сүрөт. Өндүрүштүк башкаруу жана өндүрүш көйгөйлөрү.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Кайра иштетүүчү ишканаларда бир нече продукциянын болушу өндүрүштүк чыгымдардын эсебине таасир этүүчү бир катар башкаруу жана өндүрүш көйгөйлөрүн жаратышы мүмкүн. Төмөндө алардын айрымдарын карап көрөлү (3.7-сүрөт).

Ар бир продукциянын жеке өзгөчөлүктөрүн эсепке алуунун көйгөйлөрүнө кайрылсак, ар бир өндүрүш процессине чыгымдардын эсебине жеке мамилени талап кылган өзүнүн уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө ээ болот. Мисалы, буюмдарды өндүрүү үчүн ар кандай материалдарды, жабдууларды жана эмгекти талап кылынаары баарыбызга белгилүү.

Өндүрүштү кеңейтүү зарылчылыгы боюнча айта турган болсок - өндүрүлгөн продукциянын санынын өсүшү менен өндүрүштүк кубаттуулукту кеңейтүү жана өндүрүш көлөмүн көбөйтүү зарылчылыгы келип чыгышы ыктымал. Бул жалпы өндүрүштүк чыгымдарга таасир этет жана кошумча инвестицияларды талап кылууга жагдай түзүлөт.

Продукциянын ассортиментин башкаруу боюнча кайра иштетүүчү ишканаларда башкаруу, эсеп, отчеттуулук жана көзөмөл жүргүзүү иштери жүргүзүлүшү керек.

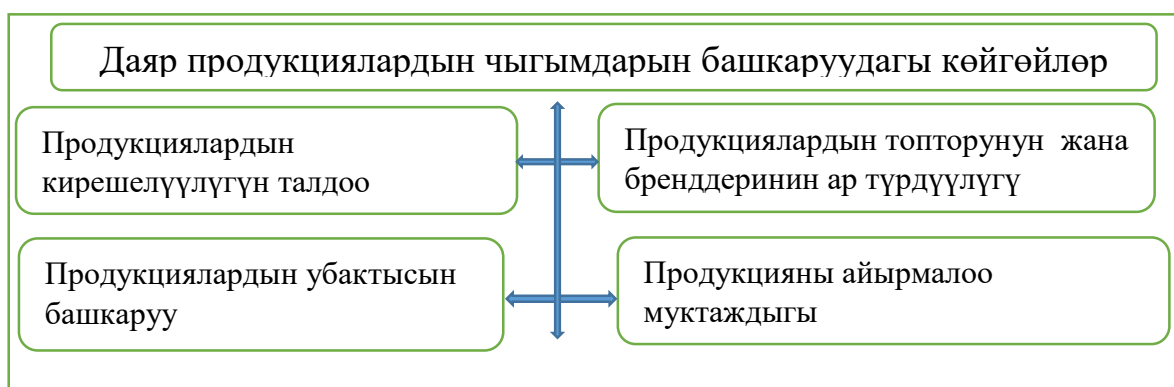
Продукциянын кеңири ассортиментин башкаруу натыйжалуу өндүрүштү пландаштырууну, инвентаризацияны башкарууну жана ар бир продукт үчүн суроо-талапты, талдоону талап кылган татаал маселе экендиги талашсыз. Продукцияга болгон суроо-талап менен аларды өндүрүүгө кеткен чыгымдардын ортосунда тең салмактуулукту сактоо зарыл.

Өндүрүштүк технологиялардын ар түрдүүлүгү. Ар түрдүү продукциялар ар кандай өндүрүш технологияларын талап кылышы талашсыз.

Мисалы, буюмдардын ар кандай түрлөрүн өндүрүү үчүн ар түрдүү жабдуулар, материалдар жана кайра иштетүү ыкмалары колдонулушу күтүлөт. Өндүрүш технологияларынын ар түрдүүлүгүн эсепке алуу жана башкаруу өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну да кыйындатат.

Жалпы чыгымдарды эсепке алуу жана аларды продукциянын ортосунда бөлүштүрүү. Өндүрүш объектилеринин ижара акысы, жабдууларды тейлөө, персоналдын эмгек акысы жана башкалар сыяктуу өндүрүштүк чыгымдардын айрымдары бардык өндүрүлгөн продукция үчүн жалпы болушу мүмкүн.

Бул жалпы чыгымдарды буюмдардын арасында бөлүштүрүү татаал болушу ыктымал жана атайын эсепке алуу ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат (3.8-сүрөт).

3.8-сүрөт. Даяр продукциялардын чыгымдарын башкаруудагы көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Даяр продукциялардын кирешелүүлүгүн талдоодо ар бир өндүрүлгөн продукциянын өзүнүн рентабелдүүлүгү бар, ал өндүрүштүн өздүк наркына, сатуу баасына жана сатуу көлөмүнө жараша болот. Ар бир продукциянын кирешелүүлүгүн талдап, алынган маалыматтардын негизинде башкаруу чечимдерин кабыл алуу зарыл.

Жогоруда айтылган аспектилерди эске алуу менен кайра иштетүү ишканаларында өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу тармактуу мамилени, адистештирилген бухгалтердик эсептин, талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну, ошондой эле туруктуу байкоо жүргүзүүнү, өзгөрүлүп жаткан өндүрүштүн жана бүгүнкү базар экономикалык шарттарына көнүүнү талап кылат.

Даяр продукциянын колдонуу убактысын башкаруу боюнча токтоло кетсек, кайра иштетүүчү ишканадагы ар бир продукт иштеп чыгуу, өндүрүү,

маркетинг, сатуу жана утилдештирүү этаптарын камтыган өзүнүн жашоо циклине ээ. Бул этаптардын ар биринин чыгымдарын эске алуу жана өндүрүш процесстерин продуктунун жашоо циклинин учурдагы фазасына ылайыкташтыруу чыгымдарды оптималдаштырууга жана кирешелүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Даяр продукциянын тобунун жана бренддеринин ар түрдүүлүгү: Жеке өнүмдөрдөн тышкары, бизнесте ар кандай өнүм линиялары жана бренддери болушу мүмкүн, алардын ар бири өзүнүн уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө жана максаттуу аудиториясына ээ.

Даяр продукциялардын ар бир топтору жана маркасы боюнча өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу алардын кирешелүүлүгүн жана натыйжалуулугун так талдоого мүмкүндүк берет.

Даяр продукцияларды айырмалоо муктаждыгы:

Атаандаштык базарында керектөөчүлөргө жогорку өнүмдөрдү жана кызматтарды сунуштоо маанилүү. Бул изилдөө жана жаңы өнүмдөрдү иштеп чыгуу, ошондой эле маркетинг жана ишти алга жылдыруу үчүн кошумча чыгымдарды талап кылышы мүмкүн. Бул чыгымдарды эске алуу алардын натыйжалуулугун жана инвестициянын кайтарымын баалоого жардам берет. Суроо-талапты болжолдоо жана өндүрүштү пландаштыруудагы көйгөйлөр боюнча токтоло турган болсок, продукциянын кеңири ассортименти суроо-талапты болжолдоону жана өндүрүштү пландаштырууну кыйындатат. Ар бир продукцияга болгон суроо-талапка таасир этүүчү ар кандай факторлорду, мисалы, сезондук өзгөрүүлөрдү, мода тенденцияларын, атаандаштыкты ж.б. эске алуу зарыл. Бул суроо-талап жогору болгон мезгилде сатылбай турган товарларды чыгарууга же запастарды чыгарууга ашыкча чыгымдарды болтурбоого жардам берет (3.9-сүрөт).

3.9-сүрөт. Суроо-талаптарды, баа саясатын жана стандарттарды башкаруу көйгөйлөрү.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

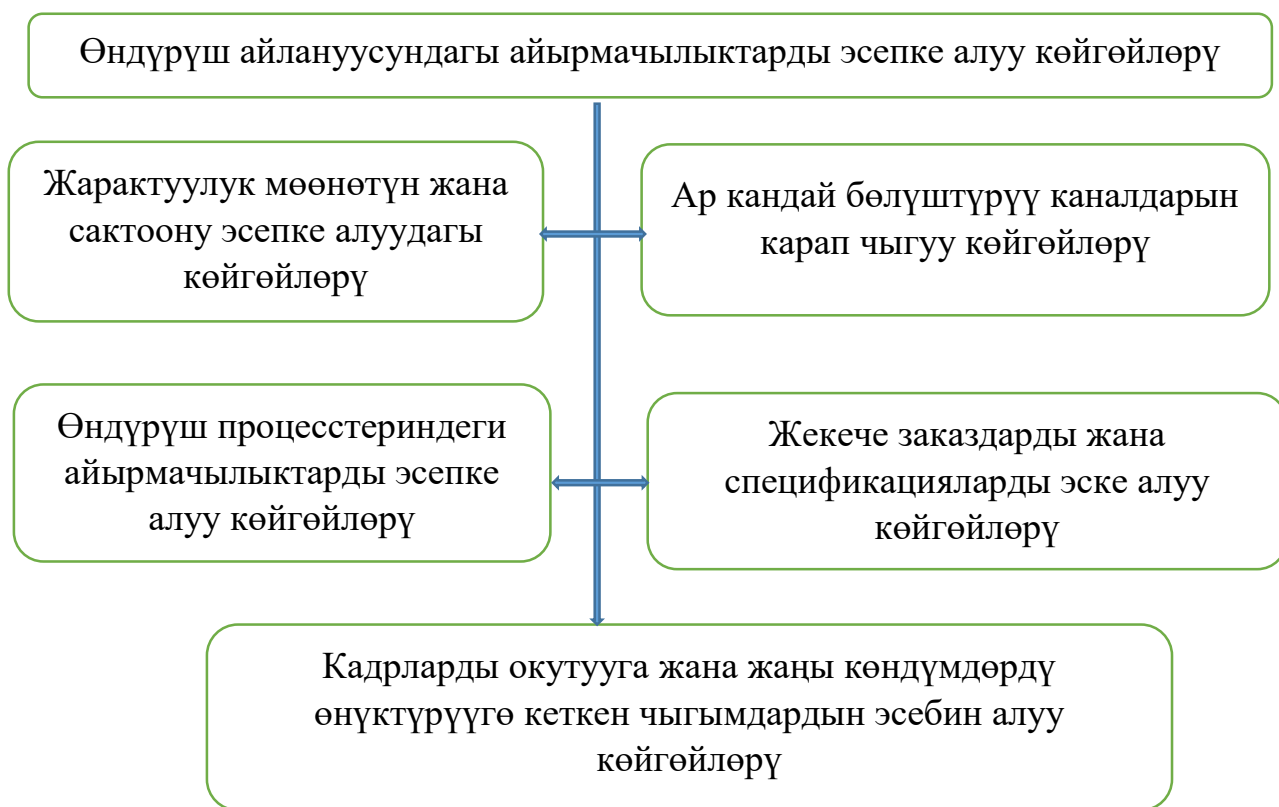
Ушул эле мезгилде, биздин изилдөөбүздө ассортименттерди жана продукциянын түрлөрүн башкарууга кеткен чыгымдарды эсепке алуу көйгөйлөрү да болооруна күбө болдук. Мисалы, продукциянын кеңири ассортиментин башкаруу логистика, кампа, инвентарларды башкаруу жана башка операциялык процесстерге кошумча чыгымдарды талап кылат. Бул чыгымдарды эске алуу инвентаризацияны башкарууну оптималдаштырууга жана ага байланыштуу чыгымдарды азайтууга оң таасирин тийгизет.

Бул аспектилерди эске алуу кайра иштетүүчү ишканада бир нече продукцияны башкаруунун татаалдыгын жана алардын ар биринин өндүрүштүк чыгымдарын натыйжалуу эсепке алуунун зарылдыгын толугураак түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Жогоруда аталган көйгөйлөрдүн негизинде баа саясатын башкаруудагы кыйынчылыктар же көйгөйлөр пайда болушу мүмкүн. Ар бир товардын өзгөчөлүктөрүнө, максаттуу аудиториясына, атаандаштык чөйрөсүнө жана башка факторлорго жараша өзүнүн баа стратегиясы болушу ыктымал. Бир нече продуктылар үчүн баа саясатын башкаруу рынокту, продукциянын

атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоону жана баанын өзгөрүшүнүн суроо-талапка жана кирешелүүлүккө таасирин баалоону талап кылат.

Өндүрүштүк ишканаларда, кайра иштетүүчү ишканаларда же кыскача айтканда, бардык продукция чыгарган ишканадарда өздөрүнүн өндүрүштүк стандарттары жана ар бир ишкананын продукция чыгара турган талаптары болот. Бул жерде да өндүрүш стандарттарында жана талаптарда кыйынчылыктар же көйгөйлөр болуусу мүмкүн. Өндүрүлгөн продукциялардын сапатына, сактоо коопсуздугуна жана экологиялык туруктуулугуна белгиленген стандарттар да ар түрдүү көйгөйлөргө дуушар болушу ыктымал. Бул стандарттарды жана талаптарды ар бир продукт үчүн өндүрүш процессине киргизүү кошумча ресурстарды жана чыгымдарды талап кылышы күтүлөт (3.10-сүрөт).

3.10-сүрөт. Өндүрүш айлануусундагы айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Жарактуулук мөөнөтүн жана сактоону эсепке алуудагы көйгөйлөрү.

Эгерде ишкана продукциянын кеңири ассортиментин, анын ичинде жарактуулук мөөнөтү жана сактоо шарттары ар кандай болгон товарларды чыгарса, анда бул көрсөткүчтөрдү эсепке алууга жана башкарууга өзгөчө көңүл бурулат. Жарамдуулук мөөнөтү өтүп кеткен товарлар менен байланышкан ашыкча запастарга жол бербөө жана бузулуудан болгон жоготууларды минималдаштыруу керек.

Ар кандай бөлүштүрүү каналдарын карап чыгуу көйгөйлөрү. Ар кандай продукцияларды чекене дүкөндөр, супермаркеттер, интернет дүкөндөр жана башкалар сыяктуу ар кандай бөлүштүрүү каналдары аркылуу таратууга болот. Бул бөлүштүрүү каналдарынын ар биринин чыгымдарын эсепке алуу жана маркетинг стратегияларын ар бир каналдын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруу продуктуна алга жылдыруу боюнча чыгымдарды оптималдаштырууга жардам берет.

Бул аспектилерди башкаруу көптөгөн продукциянын ар бирин өндүрүүгө жана алга жылдырууга кеткен чыгымдардын эсебине системалуу мамиле кылууну, ошондой эле өндүрүш жана маркетинг стратегияларын үзгүлтүксүз талдоону жана оптималдаштырууну талап кылат.

Өндүрүш процесстериндеги айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү. Ар бир продукт өндүрүш процесстеринин жана операцияларынын уникалдуу комплексин талап кылышы мүмкүн. Мисалы, жогорку сапаттагы продуктуна өндүрүү үчүн кошумча тазалоо же кайра иштетүү кадамдары талап кылынышын шарттайт, бул өндүрүштүк чыгымдарды жогорулатат. Өндүрүш процесстериндеги бул айырмачылыктарды эсепке алуу ар бир продукциянын өздүк наркын так аныктоо үчүн зарыл.

Жекече буйрутмаларды жана адистешкен өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарылчылыгы. Бизнес буйрутмаларды кабыл алган же ар бир кардар үчүн

уникалдуу адистешкен өзгөчөлүктөрү бар продукцияны чыгарган учурда, өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу дагы татаалдашат. Бул стандарттуу өндүрүш процесстерин гана эмес, ошондой эле жабдууларды, конкреттүү материалдарды жана эмгек чыгымдарын орнотуу үчүн кошумча чыгымдарды эске алуу талап кылынат.

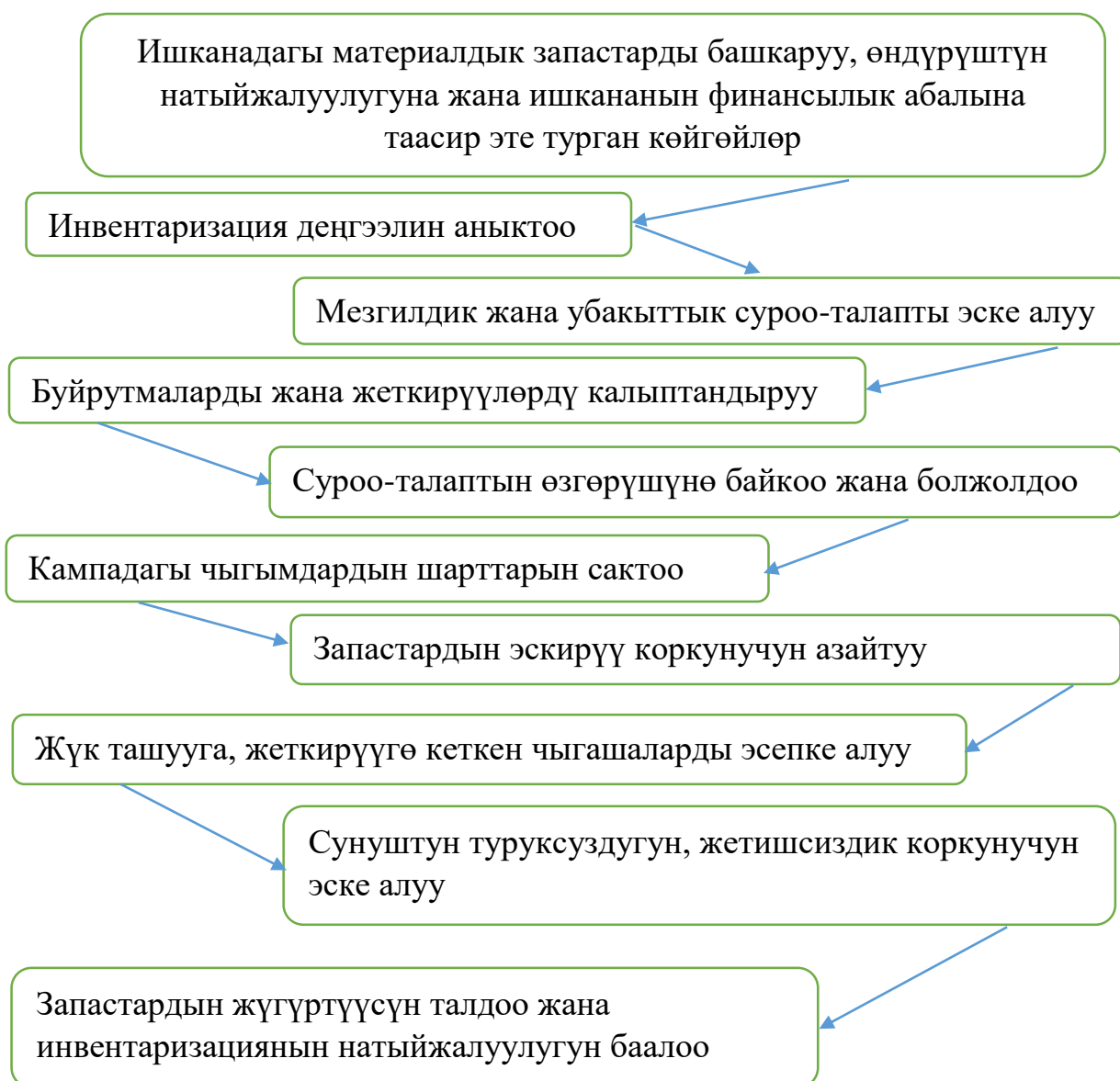
Кадрларды окутууга жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө кеткен чыгымдардын эсебин алуу көйгөйлөрү. Ар түрдүү продукцияларды чыгарууда өндүрүш кызматкерлеринен ар кандай көндүмдөр талап кылынышы мүмкүн. Кызматкерлерди даярдоо жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүү билим берүү программаларына, окутууга жана адистерди даярдоого кошумча чыгымдарды талап кылат, алар да өндүрүштүн жалпы наркында эске алынууга тийиш.

Кардарларды тейлөө жана колдоо боюнча чыгымдарды эсепке алуу көйгөйлөрү. Продуктун мүнөздөмөлөрүнө жараша, сатуудан кийинки кардарларды тейлөө жана колдоо үчүн кошумча чыгымдар, мисалы, кепилдиктерди берүү, техникалык колдоо же продуктуларды окутуу кызматтары талап кылынышы ыктымал.. Бул чыгымдарды эсепке алуу ар бир буюмдун жалпы кирешелүүлүгүн баалоого жардам берет.

Илимий-изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдарды эсепке алуунун зарылдыгы. Эгерде компания үзгүлтүксүз инновациялар жана жаңы продукцияларды иштеп чыгуу менен алектенсе, анда илимий-изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдар продукциянын жалпы өздүк наркында эске алынууга тийиш. Бул өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын туура баалоого жана продукциянын баасын аныктоого мүмкүндүк берет.

Бул факторлорду эсепке алуу ар кандай продукцияларды чыгарууга кеткен чыгымдарды толук баалоого жана өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу жана ишкананын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу боюнча негизделген башкаруу чечимдерин кабыл алууга мүмкүнчүлүктү түзөт.

Ишканада материалдык запастарды башкаруу өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана ишкананын финансылык абалына таасир эте турган көйгөйлөрдүн жана аспектилердин кеңири спектрин камтыйт. Алардын айрымдарына кененирээк токтололу (3.11-сүрөт).

3.11-сүрөт. Ишканадагы материалдык запастарды башкаруу, өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана ишкананын финансылык абалына таасир эте турган көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Инвентаризация деңгээлин аныктоо. Өтө көп инвентарды алып жүрүү ашыкча сактоо чыгымдарына жана бизнестин башка тармактарына инвестициялоо мүмкүнчүлүгүн өткөрүп жиберүүгө алып келиши мүмкүн. Башка жагынан алганда, өтө аз запастар запастардын чыгып кетүү коркунучуна жана кардарлардын нааразычылыгын жаратууга алып келет. Ошентип, сактоо чыгымдары менен кардарларды тейлөөнүн жетиштүү деңгээлин көрсөтүүнүн ортосундагы оптималдуу балансты табуу зарыл.

Мезгилдик жана убакыттык суроо-талапты эске алуу. Товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талап сезондук жана циклдик факторлорго жараша өзгөрүшү мүмкүн. Мисалы, кээ бир тармактарда суроо-талап жылдын белгилүү бир мезгилдеринде же жарнамалар жана сатуулар учурунда көбөйүшү мүмкүн. Запастарды башкаруу тармагы бул факторлорду эске алып, суроо-талаптын өзгөрүшүнө ыңгайлашуусу керек.

Буйрутмаларды жана жеткирүүлөрдү жакшыртуу. Жеткирүүчүлөрдөн качан жана канча заказ кылууну чечүү инвентаризацияны башкарууда маанилүү ролду ойнойт. Өтө көп же өтө чоң заказ кылуу ашыкча инвентаризация жана сактоо чыгымдарынын көбөйүшүн жаратат. Ал эми кампада продукциянын жетишсиздиги, мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып, кардарлардын нааразычылыгынан улам жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Суроо-талаптын өзгөрүшүнө байкоо жана болжолдоо. Запастарды натыйжалуу башкаруу товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын өзгөрүшүнө туруктуу мониторингди жана талдоону талап кылат. Статистикалык моделдер же тренд талдоосу сыяктуу суроо-талапты болжолдоо ыкмаларын колдонуу заказ жана инвентаризацияны башкаруу боюнча негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Кампадагы чыгымдардын шарттарын сактоо. Ижарага алуу, камсыздандыруу, жабдууларды тейлөө жана персонал сыяктуу кампадагы чыгымдар инвентарды кармоонун жалпы наркын олуттуу түрдө жогорулатат.

Мындан тышкары, кээ бир товарларды сактоонун өзгөчө шарттары талап кылынышы мүмкүн, бул да сактоочу жайларды тандоого жана аларды тейлөөгө кеткен чыгымдарга таасирин тийгизет.

Запастардын эскирүү коркунучун азайтуу. Кээ бир буюмдар тез эле эскирип же керексиз болуп калышы мүмкүн. Запастарды башкаруу бул факторду эске алып, товар жүгүртүүнү оптималдаштыруу жана жарактуулук мөөнөтүн көзөмөлдөө аркылуу инвентарлардын эскирүү коркунучун минималдаштырууга тийиш.

Жүк ташууга жана жеткирүүгө кеткен чыгашаларды эсепке алуу. Сактоо чыгымдарынан тышкары, инвентаризацияны башкаруу товарларды ташуу жана жеткирүү чыгымдарынын эсебин да камтыйт. Натыйжалуу логистикалык пландаштыруу жана оптималдуу маршруттарды тандоо транспорттук чыгымдарды азайтууга жана жүктөрдү өз убагында жеткирүүгө жардам берет. Бул көйгөйлөрдү чечүү инвентаризацияны башкаруунун натыйжалуу стратегияларын иштеп чыгууну, маалыматтарды талдоонун заманбап ыкмаларын колдонууну, рыноктун абалына жана суроо-талаптын өзгөрүшүнө туруктуу мониторинг жүргүзүүнү талап кылат.

Сунуштун туруксуздугун жана жетишсиздик коркунучун эске алуу. Жеткирип берүүчүлөрдөн келүүлөрдүн туруксуздугу кампадагы товарлардын жетишсиздигине алып келиши мүмкүн. Буга логистикалык көйгөйлөр, өндүрүштүн кечигүүлөрү, мыйзамдардын өзгөрүшү жана башка факторлор себеп боло алат. Бул тобокелдикти башкаруу альтернативдүү камсыздоо стратегияларын иштеп чыгууну, берүүчүлөрдү диверсификациялоону жана суроо-талаптын болжолдоолоруна жана күтүлгөн тобокелдиктерге ылайык инвентаризацияны башкарууну талап кылат.

Иштебей туруп калууларды оптималдаштыруу жана товардык-материалдык запастарды жок кылуу. Токтоп калуу жана запастарды натыйжасыз пайдалануу ишкана үчүн жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Запастарды башкаруу өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу, заказдарды иштеп чыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана жабдуулардын токтоп калуу убактысын минималдаштыруу боюнча чараларды камтышы керек.

Запастардын жүгүртүүсүн талдоо жана инвентаризациянын натыйжалуулугун баалоо. Запастардын жүгүртүүсү инвентарды башкаруунун натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү болуп саналат. Төмөн жүгүртүү товардын ашыкча запастарын же төмөн актуалдуулугун көрсөтүшү мүмкүн.

Инвентаризацияны башкаруу инвентарлардын деңгээлин оптималдаштыруу жана рентабелдүүлүктү жогорулатуу үчүн инвентарлардын жүгүртүүсүн талдоону жана баалоону камтышы керек.

3.12-сүрөт. Запастарды башкарууга таасир этиши мүмкүн болгон өзгөрүүлөрдөгү көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Глобалдык экономикадагы жана базар шартынын мейкиндигиндеги өзгөрүүлөрдү карап көрөлү. Дүйнөлүк экономика жана рыноктук шарттар запастарды башкарууга таасирин тийгизип, өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн. Мисалы, валюта курсунун өзгөрүшү, инфляциянын өсүшү, саясий кризистер жана башка факторлор рынокто товарлардын наркына жана жеткиликтүүлүгүнө терс таасирин тийгизет. Запастарды башкаруу бул факторлорду эске алып, өзгөрүп жаткан шарттарга ылайыкташы керек (3.12-сүрөт).

Коопсуздук жана сапатты көзөмөлдөө стандарттарына талаптарды кароо көйгөйлөрү. Товардын мүнөздөмөлөрүнө жараша коопсуздук жана сапатты контролдоо стандарттарына ар кандай талаптар коюлушу мүмкүн.

Запастарды башкаруу бул стандарттардын сакталышынын, сактоонун жана ташуунун бардык этаптарында продукциянын сапатын камсыз кылууга тийиш.

Бул көйгөйлөрдү чечүү маалыматтарды талдоо, натыйжалуу стратегияларды иштеп чыгуу, туруктуу мониторинг, ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн өзгөрүп жаткан шарттарына көнүү негизинде инвентаризациялык башкарууга комплекстүү мамилени талап кылат.

Өндүрүштүн мезгилдүүлүгүн жана циклдүүлүгүн эске алуу - суроо-талап сыяктуу эле, ишканадагы өндүрүштүк операцияларга сезондук жана циклдик факторлор таасир этиши мүмкүн. Мисалы, айыл чарбасында өндүрүш процесстери себүү жана жыйноо убактысы менен, ал эми кийим өндүрүшүндө сезондук коллекциялар менен байланыштуу болот. Запастарды башкаруу бул факторлорду эске алып, өндүрүш циклиндеги өзгөрүүлөргө ыңгайлашуусу керек.

Талаптарды жана сактоо шарттарын эске алуу менен кээ бир продуктылар боюнча температура, нымдуулук, жарыктандыруу жана башкалар сыяктуу сактоо шарттарына өзгөчө талаптар коюлушу керек. Туура

эмес сактоо товарлардын сапатынын жоголушуна же бузулушуна алып келиши мүмкүн. Инвентаризацияны башкаруу ушул белгилүү талаптарды эске алып, тиешелүү сактоо шарттарын камсыз кылууга тийиш.

Экологиялык аспектилерди жана туруктуу өнүгүүнү кароо. Заманбап дүйнөдө экологиялык туруктуулукка жана жоопкерчиликтүү керектөөгө көбүрөөк көңүл бурулууда. Инвентаризацияны башкаруу экологиялык жактан таза материалдарды колдонуу, калдыктарды минималдаштыруу жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу сыяктуу экологиялык аспектилерди эске алышы керек.

Тобокелдиктерди талдоо жана башкаруу. Запастарды башкаруу ошондой эле товарлардын мүмкүн болгон жоготуулары же бузулушу, жеткирүүнүн кечиктирилиши, базар шартынын өзгөрүшү жана башка факторлор менен байланышкан тобокелдиктерди талдоону жана башкарууну камтыйт.

Тобокелдиктерди натыйжалуу башкаруу жоготууларды минималдаштырууга жана өндүрүш процесстеринин туруктуулугун камсыз кылууга жардам берет.

Маалыматтык технологияларды колдонуу жана процесстерди автоматташтыруу. Заманбап маалыматтык технологиялар жана инвентаризациялоону башкаруу системалары инвентарларды эсепке алуу, мониторинг жүргүзүү жана талдоо процесстерин автоматташтырууга мүмкүндүк берет, бул товардык-материалдык запастарды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат жана каталардын пайда болуу ыктымалдыгын азайтат.

Тышкы факторлорду жана рыноктук атаандаштыкты эске алуу. Запастарды башкаруу тышкы факторлорду да эске алууну талап кылат, мисалы, рыноктогу атаандаштык, керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү, мыйзамдык өзгөртүүлөр жана ишкананын товарларына жана кызмат

көрсөтүүлөрүнө суроо-талапка таасир этиши мүмкүн болгон башка факторлор.

Ишкананын инвентаризациясын башкаруу - натыйжалуу жана туруктуу бизнести өнүктүрүү үчүн кылдат талдоо, пландаштыруу жана башкарууну талап кылган татаал жана көп кырдуу процесс.

Мезгилдик жана суроо-талаптын олку-солкулуктары ишкананын ишинин натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизген башкаруу эсебинин маанилүү аспектилери болуп саналат (3.13-сүрөт).

3.13-сүрөт. Мезгилдик жана суроо-талаптын ишин башкаруудагы көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Өндүрүштү жана сатып алууну пландаштыруу. Суроо-талаптын сезондук өзгөрүшү өндүрүштү жана материалдарды жана комплекттөөчү тетиктерди сатып алууну кылдат пландаштырууну талап кылат.

Ишканалар өндүрүштүк пландарын жана берүүчүлөрдүн заказдарын сезондук чокуларга жана суроо-талапка жараша ылайыкташтырууга тийиш.

Запастарды башкаруу. Мезгилдүүлүк ишкананын запастарынын көлөмүнө жана структурасына таасир этет. Жогорку суроо-талаптын мезгилинде ишканалар кардарларга үзгүлтүксүз тейлөөнү камсыз кылуу үчүн инвентаризацияны түзүшү мүмкүн, ал эми суроо-талап аз болгон мезгилде алар чыгымдарды көтөрбөө үчүн ашыкча инвентаризацияны минималдаштырууга аракет кылышат.

Суроо-талапты болжолдоо. Мезгилдикти жана суроо-талаптын термелүүсүн натыйжалуу башкаруу товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талапты так болжолдоону талап кылат. Бизнес суроо-талап болжолдоолорун иштеп чыгуусу үчүн тарыхый сезондук маалыматтарды колдонуу жана учурдагы рыноктук тенденцияларды талдоо керек.

Мезгилдикти башкаруу боюнча чаралардын натыйжалуулугун талдоо. Мезгилдик аяктагандан кийин ишканалар мезгилдик башкаруу боюнча көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүшөт. Бул ийгиликтүү стратегияларды жана каталарды аныктоого, ошондой эле келечектеги пландарды оңдоого жардам берет.

Жалпысынан, мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсүн натыйжалуу башкаруу пландаштырууну, болжолдоону, маркетингди, ресурстарды башкарууну жана финансылык пландаштырууну камтыган комплекстүү мамилени талап кылат.

Маркетинг жана жарнак. Суроо-талаптын мезгилдик өзгөрүүлөрү маркетинг стратегияларын жана жарнамалык кампанияларды ыңгайлаштырууну талап кылат.

Ишкерлер суроо-талаптын аз учурунда суроо-талапты стимулдаштыруу жана жогорку суроо-талаптын мезгилинде кардарларды кармап туруу үчүн мезгилдик акцияларды, арзандатууларды жана атайын сунуштарды колдоно алышат.

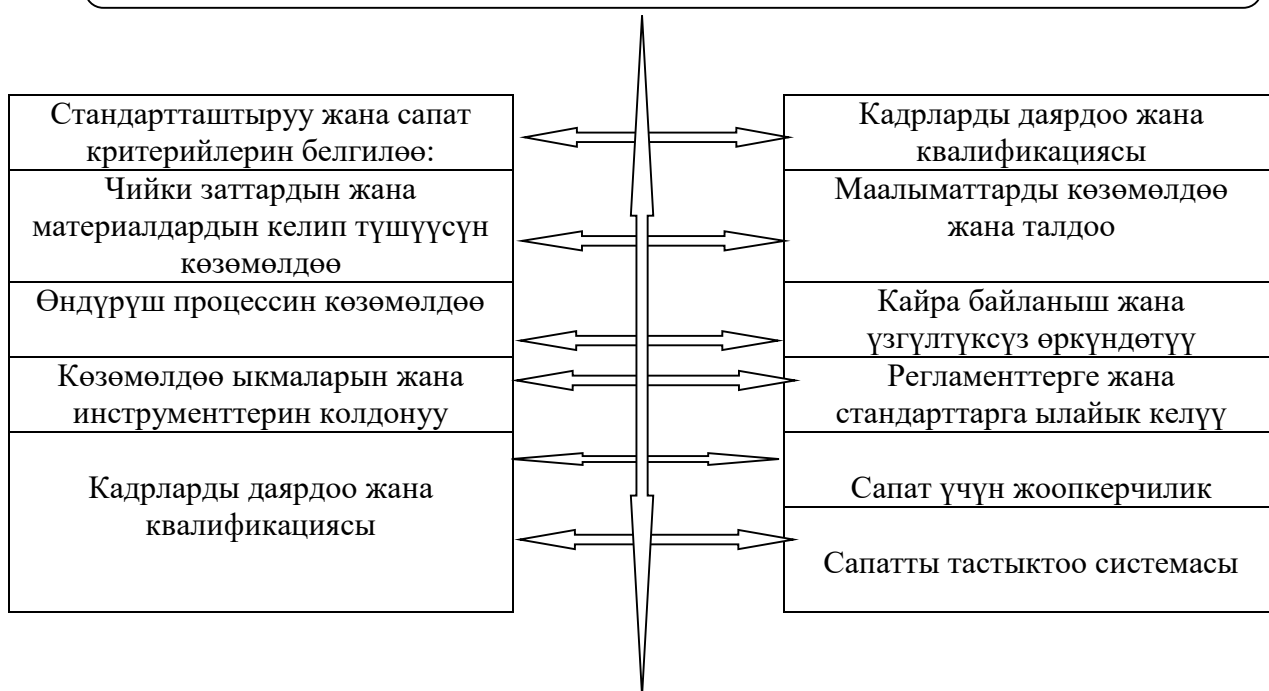
Финансылык пландаштыруу жана товарды ылдам өткөрүүнү башкаруу. Суроо-талаптын мезгилдик термелүүлөрү ишкананын финансылык агымдарына таасир этээри шексиз. Бизнес бюджеттерди пландаштырууда, акча агымын башкарууда жана суроо-талап аз болгон мезгилде чыгымдарды жабуу үчүн жетиштүү акча резервдерин камсыз кылууда мезгилдүүлүктү эске алышы керек.

Бул ишканаларга өзгөрүп жаткан рынок шарттарына ыңгайлашууга жана бизнесинин туруктуулугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Мезгилдик жана суроо-талаптын олку-солкулуктары ишкананын ишинин натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизген башкаруу эсебинин маанилүү аспектилери болуп саналат. Бул жерде бул көйгөйгө байланыштуу жалпы жыйынтыктар жана негизги аспектилери болуп саналат:

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө ар бир ишкананын ишмердигинде, өзгөчө кайра иштетүү тармактарында чечүүчү роль ойнойт. Бул продукциянын белгиленген стандарттарга жана талаптарга шайкеш келишин камсыз кылууга, ошондой эле мүмкүн болгон кемчиликтерди жана четтөөлөрдү болтурбоого багытталган процесс. Мындай учурда буюмдун сапатын көзөмөлдөө ишкананын негизги багыты катары белгиленет (3.14-сүрөт).

Стандартташтыруу жана сапат критерийлерин белгилөө. Сапатты көзөмөлдөөдөгү биринчи кадам - бул өндүрүлгөн стандарттардын жана критерийлердин шарттарына жооп бериши менен белгиленет. Бул стандарттар өлчөмү, салмагы, химиялык курамы, физикалык касиеттери, сырткы көрүнүшү жана башка параметрлер сыяктуу мүнөздөмөлөрдү камтышы мүмкүн.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөөдөгү көйгөйлөр

3.14-сүрөт. Продукциянын сапатын көзөмөлдөөдөгү көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан.

Чийки заттардын жана материалдардын келип түшүүсүн көзөмөлдөө. Сапатты көзөмөлдөө чийки заттар жана материалдар ишканага келген учурдан тартып башталат. Кирүүчү көзөмөлдөө берилген материалдардын сапатын жана белгиленген стандарттарга жана талаптарга ылайык келишин текшерүүнү камтыйт.

Өндүрүш процессин көзөмөлдөө. Продукциянын сапаты өндүрүш процессиндеги көптөгөн факторлорго көз каранды. Ошондуктан өндүрүш процессинин ар бир этабын, анын ичинде сырьену даярдоону, технологиялык операцияларды, кайра иштетүү жана жыйноо, сактоо жана ташуу шарттарын көзөмөлдөө маанилүү.

Көзөмөлдөө ыкмаларын жана инструменттерин колдонуу. Сапатты көзөмөлдөө үчүн визуалдык текшерүүлөр, өлчөөлөр, күч сыноолору,

химиялык анализдер, рентген жана УЗИ изилдөөлөр ж.б.у.с ар кандай ыкмалар жана аспаптар колдонулат.

Кадрларды даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу. Натыйжалуу сапатты көзөмөлдөө бул багытта билими жана көндүмдөрү бар квалификациялуу персоналды талап кылат. Бизнес жогорку кесипкөйлүк жана компетенттүүлүк деңгээлин камсыз кылуу үчүн өз кызматкерлерин окутууга жана өнүктүрүүгө инвестиция салууга тийиш.

Маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо. Натыйжалуу сапатты көзөмөлдөө үчүн өндүрүштүн ар кандай этаптарында продукциянын сапаты боюнча маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо маанилүү. Бул жагдай кемчиликтердин себептерин аныктоого, өндүрүш процесстерин жакшыртууга жана келечекте аларды болтурбоо боюнча чараларды көрүүгө мүмкүндүк берет.

Кайра байланыш жана үзгүлтүксүздүктү өркүндөтүү боюнча кайрыла кетсек, сапатты көзөмөлдөө үзгүлтүксүз пикирлерди жана жакшыртууну камтыган кайталануучу процесс болушу зарыл. Ишканалар табылган кемчиликтерге жооп кайтарып, оңдоо чараларды көрүшү жана сапатты башкаруу системаларын тынымсыз өркүндөтүүгө умтулушу керек. Сапатты көзөмөлдөө мыйзамдарда белгиленген ченемдерди жана стандарттарды, тармактык стандарттарды жана кардарлардын талаптарын сактоону да камтыйт. Сапат үчүн жоопкерчилик боюнча айта кетсек, ишкананын бардык кызматкерлери продукциянын сапаты үчүн өздөрүнүн жоопкерчилигин түшүнүүлөрү маанилүү. Буга өндүрүштүк башкармалардын кызматкерлери гана эмес, жетекчилер, инженер-техник кызматкерлер, материалдык-техни-калык кызматкерлер жана башка адистер да кирет.

Сапатты тастыктоо тармагын карай турган болсок, көптөгөн ишканалар эл аралык стандарттарга ылайык сапатты башкаруу тутумдарын сертификациялоого умтулушат. Бул кардарлар жана өнөктөштөр менен

ишенимди орнотууга жардам берет жана продукциянын жогорку сапат стандарттарына жооп берерин тастыктайт.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө өз продукциясынын жогорку сапатын камсыз кылууга, кардарлардын керектөөлөрүн канааттандырууга жана базар шартында өзүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн сактоого умтулган ар кандай ишкананын ишинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөөнүн кошумча аспектилери. Тобокелдиктерди жана коопсуздукту башкарууду, сапатты көзөмөлдөө продукциянын коопсуздугу менен байланышкан тобокелдиктерди баалоону жана башкарууну да камтыйт. Керектөөчүлөрдөн пикирлерди чогултуу жана талдоо, сапатты көзөмөлдөө продукцияны керектөөчүлөрдүн пикирлерин чогултууну жана талдоону да камтыйт. Бул продукциянын сапаты боюнча көйгөйлөрдү аныктоого, кардарлардын муктаждыктарын канааттандырууга жана өндүрүш процесстерин жакшыртууга жардам берет.

Инновациялык технологияларды колдонуунун негизинде продукциянын сапатын көзөмөлдөөнү жакшыртуу үчүн машина үйрөнүү, жасалма интеллект, нерселердин интернетти ж.б. сыяктуу заманбап технологиялар колдонулушу мүмкүн. Бул текшерүү процесстерин автоматташтыруу, тенденцияларды жана аномалияларды аныктоо үчүн чоң маалыматтарды талдоо жана инновациялык тестирлөө ыкмаларын иштеп чыгууну камтышы керек.

Сапатты көзөмөлдөө өндүрүштүн жана керектөөнүн этикалык аспектилерин да эске алышы зарыл. Буга кызыкдар тараптардын кызыкчылыктарын эске алуу менен этикалык жана укуктук эрежелерди сактоо, дискриминацияны жоюу жана балдарды эмгекке мажбурлап колдонуудан тыюу салууга багыттайт.

Мыйзам талаптарынын сакталышын камсыз кылуу. Сапатты көзөмөлдөө ошондой эле продукциянын коопсуздук, ден соолук, айлана-чөйрөнү коргоо жана башка аспектилерге тиешелүү мыйзам талаптарына

ылайык келишин камсыз кылууга тийиш. Бул стандарттарды жана эрежелерди сактоону, сертификациялоону жана лицензиялоону жана көзөмөлдөөчү органдар менен кызматташууну камтыйт.

Маалыматтык тармагынын интеграциясы. Заманбап ишканалар сапатты көзөмөлдөө процесстерин башкаруу үчүн маалыматтык тармактарды көбүрөөк колдонууда. Бул маалыматтарды чогултууну жана талдоону автоматташтырууга, чечимдерди кабыл алууну тездетүүгө, ар кандай бөлүмдөрдүн ортосундагы байланышты жана кызматташтыкты жакшыртууга, ошондой эле маалыматты ишенимдүү сактоону жана продукциянын сапаты боюнча маалыматка жетүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

3.15-сүрөт. Тышкы факторлорго көйгөйлөр.

Булак: Автор тарабынан иштелип чыкты.

Тышкы факторлор. Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсебине таасир этүүчү тышкы факторлор экономикалык, саясий, социалдык-маданий, технологиялык жана экологиялык факторлорду камтыган көп аспектилерди камтыйт. Ошондуктан алардын айрымдарынын толук сүрөттөлүшүнө токтоло кетели (3.16-сүрөт).

Экономикалык факторлорду карай турган болсок, экономикалык чөйрө, анын ичинде инфляция, жумушсуздук, валюта курсу, мамлекеттик экономикалык саясаттагы өзгөрүүлөр жана финансылык кризистер кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсебине олуттуу таасирин тийгизет. Мисалы, экономикалык шарттардын өзгөрүшү компаниянын продукциясына болгон суроо-талапка, чийки заттын баасына, ошондой эле компаниянын финансылык абалына таасирин тийгизерин эске салуу керек.

Саясий факторлорго токтолсок, саясий туруктуулук, мыйзамдык база, өкмөттүн тарифтик жана соода саясаты, ошондой эле тышкы саясий мамилелер башкаруу эсебине жаңы талаптарды коет. Мыйзамдарга же мамлекеттик саясатка өзгөртүүлөрдү киргизүү салык саясатына, отчеттуулукка, тармактык ченемдерге жана бизнестин башка аспектилерине таасир этиши мүмкүн.

Социалдык-маданий факторлорду карай турган болсок, коомдогу маданий жана социалдык өзгөрүүлөр башкаруу эсебине да тиешелүү милдеттерди аныктайт. Мисалы, керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү, демографиялык өзгөрүүлөр, продукциянын коопсуздугу жана сапаты боюнча талаптар, ошондой эле бизнестин туруктуулугунун жана социалдык жоопкерчилигинин тенденциялары башкаруу эсебинин системаларын өзгөртүүнү талап кылышы орчундуу мааниге ээ болот.

Технологиялык факторлорду карасак, технологиялык өзгөрүүлөрдүн ылдам темптери процесстик тармактарда башкаруу эсебине таасирин тийгизет. Өндүрүштүн жаңы технологияларын киргизүү, процесстерди

автоматташтыруу, санариптештирүү жана маалыматтардын аналитикасын колдонуу жаңы факторлорду эске алуу жана өндүрүштү натыйжалуу башкарууну камсыз кылуу үчүн башкаруу эсебинин тутумдарын тиешелүү ыңгайлаштырууну талап кылат.

Экологиялык факторлор. Айлана-чөйрөнү коргоо маселелери боюнча маалымдуулуктун өсүшү кайра иштетүү өнөр жайынан экологиялык стандарттарды тыкыр сактоону жана экологиялык аспектилерди өз иштерине интеграциялоону камсыз кылууга тийиш. Бул жагдай эмиссия, ресурстарды пайдалануу жана калдыктарды башкаруу үчүн атайын эсепке алуу жана контролдоо системаларын ишке ашырууну талап кылышы мүмкүн.

Атаандаштык жана базар чөйрөсү. Тармактагы атаандаштыктын деңгээли, рыноктогу өзгөрүүлөр, анын ичинде жаңы атаандаштардын пайда болушу, суроо-талаптын жана сунуштун өзгөрүшү, рыноктун тенденциялары жана өнүгүүлөрү башкаруу эсебинин стратегияларына олуттуу таасирин тийгизери шексиз. Ишкерлер рыноктук чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө натыйжалуу жооп берүү үчүн башкаруу эсебинин стратегияларын ылайыкташтырышы керек.

Ааламдашуу жана эл аралык экономикалык интеграция. Ааламдашуу жана эл аралык экономикалык интеграциянын күчөшүнүн шартында кайра иштетүү тармагындагы ишканалар жаңы чакырыктарга жана мүмкүнчүлүктөргө туш болууда. Бул компаниялардан эл аралык стандарттарды, талаптарды жана рыноктун мүнөздөмөлөрүн эске алуу үчүн башкаруу эсебинин системаларын ылайыкташтырууну талап кылат.

Тышкы факторлорду башкаруу ишканалардан ийкемдүү болууну, тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө дайыма мониторинг жүргүзүүнү, ошондой эле өзгөрүүлөрдү натыйжалуу башкаруу жана стратегиялык максаттарга жетүү үчүн башкаруу эсебинин системаларын тийиштүү талдоо жана ылайыкташтырууну эскертет.

Мыйзамдар жана жоболор. Салык салууга, сапаттын жана коопсуздуктун стандарттарына, айлана-чөйрөнү коргоого, эмгек мамилелерине жана башка аспектилерге тиешелүү мыйзамдарга жана ченемдик укуктук актыларга киргизилген өзгөртүүлөр башкаруу эсебинин тутумдарына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү милдеттендирет.

Инфраструктура жана транспорт. Инфраструктуранын болушу жана транспорт тармактарынын натыйжалуулугу логистикага жана ишкананы сырьё менен камсыз кылууга, ошондой эле керектөөчүлөргө даяр продукцияны жеткирүүгө таасирин тийгизет. Өндүрүш жана логистикалык процесстерди пландаштырууда жана оптималдаштырууда башкаруу эсеби ушул факторлорду эске алуусу керек.

Базар шарттары жана тармактын тенденциялары. Модал тенденцияларын, технологиялык инновацияларды, керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарын жана атаандаштык аракеттерин кошо алганда, рыноктун жана тармактын тенденцияларынын өзгөрүшү жаңы рыноктук шарттарга жана талаптарга ийгиликтүү ыңгайлашуу үчүн башкаруу эсебинин стратегияларын ылайыкташтырууну талап кылат.

Макроэкономикалык факторлор. Инфляциянын, жумушсуздуктун, кирешелердин деңгээли жана керектөө чыгымдары сыяктуу макроэкономикалык көрсөткүчтөр керектөөчүлөрдүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүнө жана бизнестин продукциясына суроо-талапка таасир этиши мүмкүн. Бул баа стратегияларын, маркетингдик ыкмаларды жана өндүрүштү башкарууну өзгөртүп карап чыгууну шарттайт.

Климаттык шарттар өндүрүш процесстерине, ошондой эле продукциянын айрым түрлөрүнө суроо-талапка таасир этиши ыктымал. Мисалы, климаттын өзгөрүшү айыл чарба өндүрүшүнө, энергетикалык өндүрүшкө жана башка тармактарга таасирин тийгизиши мүмкүн, бул башкаруу эсебине тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштайт.

Социалдык-саясий туруксуздук. Коомдогу туруксуздук, саясий конфликттер, социалдык нааразычылыктар жана коомдук-саясий чыңалуунун башка формалары ишкердик чөйрөгө жана ишканалардын ишине терс таасирин тийгизбей койбойт, бул тиешелүү жооп кайтарууну жана башкаруу эсебин ыңгайлаштырууну аныктайт.

Геосаясий чыр-чатактар жана тобокелдиктер. Геосаясий конфликттер, террористтик коркунучтар, согуштук аракеттер жана геосаясий тобокелдиктердин башка формалары бизнес үчүн белгисиздикти жана тобокелдикти жаратышы мүмкүн, бул тобокелдиктерди тескөө стратегиясын иштеп чыгууну жана башкаруу эсебинин тармактарын ыңгайлаштырууну талап кылат.

Тышкы факторлорду башкарууда ишканалар ийкемдүү болуусу, тышкы чөйрөнү терең түшүнүүсү, ошондой эле тобокелдиктерди азайтып, башкаруу процесстерин оптималдаштыруу боюнча активдүү чараларды көрүүсү зарыл.

Каржылоо мүмкүнчүлүгү. Финансылык ресурстардын жана кредиттик шарттардын болушу ишкананын финансылык абалына, өндүрүштү кеңейтүүгө, жаңы технологияларды киргизүүгө байланыштуу болот. Каржылоонун зарылчылыгы тийиштүү эсепке алууну жана финансылык көрсөткүчтөрдү талдоону аткарууга милдеттендирет.

Соода саясатындагы өзгөртүүлөр. Соода келишимдери, тарифтер, эл аралык келишимдер жана соода мамилелери рыноктордун болушуна, импорттун жана экспорттун наркына жана дүйнөлүк рынокто бизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү менен тыгыз байланышта болот. Бул башкаруу эсеби тарабынан тиешелүү талдоо жана пландаштырууну талап кылат.

Керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү. Керектөөчүлөрдүн табиттерин жана муктаждыктарын өзгөртүү бизнестин өнүм аралашмасын, маркетинг стратегияларын жана өндүрүш процесстерин ыңгайлаштырууну

жаратат. Керектөөчүлөрдүн каалоолору боюнча маалыматтарды эсепке алуу жана талдоо ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүү бойдон калышына жардам берет.

Чийки зат бааларынын өзгөрүү тобокелдиги. Кайра иштетүүчү ишканалар көбүнчө чийки заттын жана энергетикалык ресурстардын баасына көз каранды. Чийки затка, мунайга, электр энергиясына жана башка ресурстарга баанын өзгөрүшү ишкананын финансылык көрсөткүчтөрүнө жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындай жагдай башкаруу эсебине методикалык кадамдарын өзгөртүүгө шарт түзөт.

Техногендик жана табигый кырсыктар. Суу ташкындары, жер титирөөлөр, өрт жана башка табигый кырсыктар, ошондой эле өндүрүштүк же транспорттук кырсыктар өндүрүштүн үзгүлтүккө учурашына, бузулушуна жана жоготууларына алып келиши мүмкүн. Башкаруу эсеби мындай окуялардын тобокелдиктерин эске алып, аларды азайтуу жана жоюу боюнча пландарды иштеп чыгууга тийиш.

Демографиялык өзгөрүүлөр. Калктын, жумушчу күчүнүн жана рынокторунун структурасындагы өзгөрүүлөр бизнес чөйрөсүнө жана ишканалардын стратегияларына да таасирин тийгизет. Мисалы, калктын улгайып баратканы продукциянын айрым түрлөрүнө суроо-талапты өзгөртүшү мүмкүн, ал эми жумушчу күчүнүн кыскарышы автоматташтыруу жана өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы үчүн тийиштүү чечимдерди кабыл алууну сунуштайт.

Курчап турган чөйрөнү коргоо жана коопсуздук боюнча мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү тобокелдиги. Курчап турган чөйрөнү коргоо, өнөр жай коопсуздугу жана техникалык стандарттар боюнча талаптарды күчөтүү кошумча инвестицияларды, инновациялык

технологиялык процесстерди жана продукциянын сапатын контролдоону өзгөртүүнү талап кылышы мүмкүн.

Бул тышкы факторлорду талдоо жана эске алуу бизнеске негизделген чечимдерди кабыл алууга, стратегияларын жана процесстерин өзгөрүп жаткан базар шарттарына ылайыкташтырууга жана бизнеске болгон тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.

3.2. Стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү комплекстүү мамилени талап кылат.

Бул жаңы технологияларды жана методологияларды киргизүүнү, ошондой эле учурдагы башкаруу жана отчеттуулук процесстерин кайра карап чыгууну камтышы мүмкүн. Мындай жагдайды эске алып, жакшыртуу үчүн кээ бир негизги багыттарга, эң алгачкысы болуп, заманбап IT чечимдердин интеграциясына токтоло кетели.

Заманбап программалык системаларын (мисалы, SAP, Oracle, 1C) колдонуу менен бухгалтердик эсепти, финансылык жана салык талдоону санариптик ыкмаларды колдонуу аркылуу маалыматтардын тактыгын жана иштетүү ылдамдыгын жогорулатууга болот. Башкаруу эсебинин программалык камсыздоосун ишке ашыруу (Activity-Based Costing), АВМ (Иш-аракетке негизделген башкаруу) башка стратегиялык эсепке алуу ыкмаларын ишке ашырууга жардам берет.

Кадрларды даярдоо жана өнүктүрүү. Бардык кайра иштетүүчү ишканаларда башкаруу эсебин дайым көзөмөлдөп туруу, финансы кызматкерлерин үзгүлтүксүз окутуу жана кесиптик жактан жогорулатуу өтө

маанилүү. Башкаруу эсебинин жана стратегиялык пландаштыруунун акыркы тенденциялары боюнча тренингдерди, семинарларды жана курстарды өткөрүү команданын компетенциясын күчөтөт жана башкаруу процессинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Башкаруу эсебине тартылган кызматкерлердин квалификациясын тренингдер, вебинарлар, семинарлар жана курстар аркылуу жогорулатуу бүгүнкү күндүн талабы. Стратегиялык эсептин методологиясына, финансылык талдоого, долбоорлорду башкарууга жана атайын программалык камсыздоону колдонууга өзгөчө көңүл буруу керек.

Эгерде, каржы кызматкерлери жетиштүү билим алып, тиешелүү жаңылануу курстарын окуп, бухгалтердик, финансылык, салыктык жана башкаруу эсебин туура жүргүзсө, ишканалар үчүн чоң пайда алып келери талашсыз. Ошондой эле стратегиялык пландаштыруу жана болжолдоодо да кызматкерлер өз деңгээлинин негизинде ишкана үчүн туура пландоо, болжолдоо жүргүзүүлөрү абзел. Келечектеги чыгашаларды жана кирешелерди так болжолдоо механизмдерин камтыган комплекстүү стратегиялык пландоо системаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен ишкана көптөгөн жетишкендиктерге жетишет. Экономикалык чөйрөдөгү мүмкүн болуучу өзгөрүүлөрдү жана алардын ишкананын ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирин баалоо үчүн туура, так пландоо жана тобокелдиктерди башкаруу ыкмаларын колдонуу зарыл.

Ошол эле учурда бардык эле өндүрүштүк жана кайра иштетүүчү ишканаларда ички көзөмөлдү жана аудит тармагын өркүндөтүү керек. Натыйжалуу ички көзөмөлдүк тармактарды ишке ашыруу жана үзгүлтүксүз аудит жүргүзүү стратегиялык башкаруунун негизги бөлүгү болгон финансылык маалыматтын тактыгын жана ишенимдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Инновацияларды, өзгөрүүлөргө ачыктыкты жана стратегиялык ой жүгүртүүнү колдогон компаниянын маданиятын түзүү учурдагы милдеттердин бири болуп саналат. Бардык деңгээлдеги өнүгүүнүн узак мөөнөттүү максаттарына жетүү үчүн стратегиялык башкаруу эсеби маанилүү кызматты аткарат.

Көп убакта, өзгөчө азыркы мезгилде өндүрүштүк жана кесиптик бирикмелерге катышуу бүгүнкү базар шартындагы талаптардын бири десек болот. Кесиптик бирикмелердин жана тармактык ишканалардын иш-чараларына активдүү катышуу, тажрыйба алмашууга, жаңы билимдерге ээ болууга жана алдыңкы тажрыйбаны, технологияларды өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Жогорку окуу жайлары, илимий-изилдөө институттары менен кызматташуу да бүгүнкү күндүн талабы десек болот. Билим берүү мекемелери жана илимий-изилдөө институттары менен кызматташуу, башкаруу эсеби чөйрөсүндө жаңы ыкмаларды жана технологияларды иштеп чыгууга, ошондой эле студенттерди жана жаңы чакырыктарга даяр адистер катары даярдоого жардам берет.

Эл аралык стандарттарды жана тажрыйбаларды колдонуу. Мүмкүнчүлүккө жараша, башкаруу эсеби үчүн ФОЭАС (Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары) сыяктуу башкаруу эсебинин жана отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын айкалыштыруу, ишке ашыруу финансылык натыйжаларды эл аралык жана регионалдык деңгээлде салыштырууну жана түшүнүүнү жакшыртууга жардам берет.

Бул ыкмаларды айкалыштыруу Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларга стратегиялык башкаруу эсебинде жогорку натыйжалуулукту камсыз кылууга жардам берет, ал акырында жалпы бизнес-процесстерди жакшыртууга жана базар шартындагы атаандаштыкта жөндөмдүүлүктү жогорулатууга чоң түрткү болот.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин андан ары өркүндөтүү үчүн төмөнкү багыттарды да кароого болот.

Негизги натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү. Иштин финансылык жагы менен бирге финансылык эмес аспектилерин да чагылдырган индикаторлордун тутумун иштеп чыгуу жана ишке киргизүү керек. Бул өндүрүштүн натыйжалуулугун, продукциянын сапатын, кардарлардын керектөөлөрүн камсыз кылууну, экологиялык жана социалдык көрсөткүчтөрдү камтышы мүмкүн.

Бюджеттик процесстерди өркүндөтүү салттуу бюджеттөөдөн тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө көбүрөөк ийкемдүүлүктү жана ыңгайлашууну камсыз кылган болжолдоо жана нөлдүк бюджеттөө сыяктуу ыкмаларга өтүү аркылуу камсыз болот.

Балансталган баа системасы концепциясын киргизүү. Бул система ишкананын стратегиялык максаттарын ар кандай деңгээлдеги натыйжалуу индикаторлор менен байланыштырууга мүмкүндүк берет, ошону менен күнүмдүк операциялар аркылуу стратегиялык максаттарга жетүү үчүн көбүрөөк иш алып барууну негиздейт.

Туруктуу өнүгүү. Стратегиялык башкаруу эсебине туруктуу өнүгүү принциптерин интеграциялоо, анын ичинде экологиялык, социалдык жана башкаруу аспектилерин эске алуу глобалдык чакырыктардын жана базар экономикасынын талаптарынын негизинде барган сайын маанилүү болуп баратат, ошондуктан ишкана стратегиялык башкаруу эсебин дайым көзөмөлдөп туруусу абзел.

Андан сырткары, башка ишканалар менен альянстарды жана өнөктөштүктөрдү түзүү стратегиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, тажрыйба алмашуу жаңы базар талаптарына, ресурстарга жетүүгө жана инновациялык потенциалды жакшыртууга жардам берет.

Ар кандай кызыкдар тараптардын талаптарын канааттандырууга мүмкүндүк берген отчеттуулук тармагын түзүү да ишканаланы башкарууда тышкы инвесторлорду, акционерлерди жана жөнгө салуучу органдарды керектүү маалыматтар менен камсыз кылып турат.

Бул кадамдар Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жакшыртууга гана жардам бербестен, базар шартындагы өнүгүн бекемдөөгө, өзгөрүп жаткан экономикалык шарттарга ыңгайлашууга жана туруктуу өнүгүүгө жетишүүгө ыңгайлуу шарт түзүп берет.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү темасын улантуу менен төмөнкү кошумча чараларды бөлүп көрсөтүүгө болот:

- Маалыматтарды чогултуу жана талдоо процессин өркүндөтүү. Өндүрүштүк жана финансылык операциялардын бардык этаптарында маалыматтарды чогултуунун ишенимдүүлүгүн жана тактыгын камсыз кылуу зарыл. Маалыматтарды чогултуунун автоматташтырылган тармактарын киргизүү, кызматкерлердин катасынын тобокелдиктерин азайтууга жана маалыматты иштетүү процессин тездетүүгө мүмкүндүк берет.
- Башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар. Бул ыкма ишканаланын бардык деңгээлдериндеги ар бир кызматкер үчүн так өлчөнгөн максаттарды коюуга жардам берет, бул ишканаланын жалпы стратегиялык максаттарына жетүү үчүн кызматкерлердин көбүрөөк катышуусуна өбөлгө түзөт.
- Ички салыштырууну иштеп чыгуу. Тармактагы алдыңкы тажрыйбалар менен ички процесстерди жана көрсөткүчтөрдү үзгүлтүксүз салыштыруу жакшыртуу үчүн багыттарды аныктоого жардам берет жана инновациялык чечимдерди кабыл алууга түрткү болот.

– Маалыматтын айкындуулугу жана ачыктыгы. Корпоративдик ачыктык саясатын өркүндөтүү бардык кызыкдар тараптардын, анын ичинде инвесторлордун, кардарлардын жана жөнгө салуучу органдардын ишенимин арттырып, тобокелдиктерди натыйжалуу башкарууга салым кошо алат.

– Уюштуруу түзүмүн кайра карап чыгуу. Байланышты жакшыртуу, чечимдерди кабыл алуу процесстерин тездетүү жана башкаруунун көзөмөлүн жакшыртуу үчүн башкаруу түзүмүн кайра баалоо жана зарыл болгон учурда оптималдаштыруу менен тыгыз байланышта болот.

– Тобокелдиктерди стратегиялык пландаштырууга шайкеш келтирүү. Тобокелдиктерди башкарууну стратегиялык пландаштыруу процессине киргизүү ишканага тышкы чөйрөдөгү мүмкүн болуучу өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга жана мүмкүн болуучу жоготууларды азайтууга жардам берет.

– Киберкоопсуздукту жогорулатуу. Санариптик технологияларга көз карандылык өсүп жаткан чөйрөдө маалыматтарды тармактык киберкоркунучтардан ишенимдүү коргоону камсыз кылуу маанилүү, бул өз кезегинде бизнес-процесстердин үзгүлтүксүздүгүн жана маалыматтын коопсуздугун камсыздайт.

– Кызыкдар тараптардын катышуусу жана пикири. Кардарлар, камсыздоочулар, жөнгө салуучулар, башка кызыкдар тараптар менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүү ишкананын стратегиялык жана операциялык пландарын жакшыртуу үчүн баалуу салымдарды бере алат.

Бул чараларды ишке ашыруу үчүн багытталган күч аракеттер, ресурстар талап кылынат, бирок узак мөөнөттүү келечекте Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканалардын башкаруу эсебин, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана туруктуулугун олуттуу жакшыртууга жетишсе болот.

Салыктык пландаштырууну оптималдаштыруу. Салык мыйзамдарын сактоо гана эмес, мыйзам чегинде салык милдеттенмелерин оптималдаштыруу да маанилүү. Натыйжалуу салык стратегиясын иштеп чыгуу чыгымдарды азайтуу жана ишкананын кирешесин көбөйтүүгө жардам берет.

Бул стратегияларды жана чараларды колдонуу стратегиялык башкаруу эсебинин натыйжалуулугун олуттуу түрдө жогорулатууга мүмкүндүк берет, ишканалардын башкаруу мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоого жана базар экономикасынын шартында алардын атаандаштык абалын жакшыртууга алып келет.

Иш кагаздардын айлануусун санариптештирүү. Толук электрондук документ жүгүртүүгө өтүү эсепке алуу жана отчеттуулук процесстерин олуттуу түрдө тездетип, каталардын ыктымалдыгын азайтып, кызматкерлердин ишинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Эл аралык мамилелерди куруу, мыкты тажрыйбаларды, жана технологияларды алмашуу үчүн финансылык жана өнөр жай ишканалары менен эл аралык өнөктөштүктү өнүктүрүү жана чыңдоо керек.

Этика кодексин ишке ашыруу. Бардык чарбалык операцияларда бүтүндүктү, ачык-айкындуулукту жана отчеттуулукту камсыз кылуу үчүн башкаруучу бухгалтердик кызматкерлер үчүн тиешелүү этикалык кодексти иштеп чыгуу жана колдоо зарыл болот.

Туруктуу өнүгүүгө басым жасоо - туруктуулуктун принциптерин бизнестин стратегиясына жана операцияларына интеграциялоо компаниянын экологиялык жана социалдык профилин жакшыртат, ошондой эле жаңы рынокторду жана бизнес мүмкүнчүлүктөрүн ачат.

Бул стратегияларды колдонуу Кыргыз Республикасындагы бизнеске башкаруу эсебин оптималдаштырууга, ошондой эле узак мөөнөттүү өнүгүүнү камсыз кылууга жардам берет.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебинин жакшыртылган стратегияларын колдонуу бир катар олуттуу оң өзгөрүүлөргө жана артыкчылыктарга алып келиши күтүлөт.

- Жакшыртылган финансылык отчеттуулук жана ачыктык - так жана өз убагында каржылык маалымат жетекчиликке негизделген чечимдерди кабыл алууну камсыз кылат жана инвестор менен кредиторлордун ишенимин бекемдейт.
- Иштин натыйжалуулугун жогорулатуу. Башкаруу эсебин санариптештирүү жана оптималдаштыруу чыгымдарды азайтат, каталарды өз убагында аныктайт жана ишкананын жалпы өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат.
- Базар шартындагы атаандаштарды түшүнүү - базар шартындагы тенденцияларын жана атаандаштардын аракеттерин терең талдоо тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү аныктоого жана коркунучтарга жооп берүүгө мүмкүндүк берет.
- Чыгымдарды оптималдаштыруу жана рентабелдүүлүктү жогорулатуу - башкаруунун бухгалтердик эсебинин жакшыртылган стратегиялары аркылуу чыгымдарды жана ресурстарды натыйжалуу башкаруу натыйжасыз чыгымдарды кыскартууга жана пайданы көбөйтүүгө түздөн-түз таасирин тийгизет.
- Стратегиялык пландаштырууну күчөтүү - маалыматтардын тактыгынын жана жеткиликтүүлүгүнүн жогорулашы башкарууга учурдагы жана келечектеги тенденцияларды жакшылап түшүнүп, болжолдоого мүмкүндүк берет, бул кыйла негизделген стратегиялык чечимдерди кабыл алууга алып келет.
- Бизнесин туруктуулугун жогорулатуу - туруктуу өнүгүү принциптерин кабыл алуу жана экономикалык, социалдык жана экологиялык өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу бизнестин узак мөөнөттүү туруктуулугун жакшыртат.
- Инвестицияларды жана каржылоону тартуу. Башкаруунун ачык-айкындуулугунун жана кесипкөйлүгүнүн жогорку деңгээли ишкананы инвесторлор жана финансы институттары үчүн жагымдуураак кылат.

- Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу. Ички процесстерди жана тышкы чөйрөнү жакшыраак түшүнүү аркылуу бизнес жергиликтүү жана эл аралык рыноктордо натыйжалуу атаандаша алат.
- Корпоративдик маданиятты жана кызматкерлердин катышуусун жакшыртуу. Айкындуулук, өзгөртүүгө ачыктык жана үзгүлтүксүз жакшыртууну колдоо позитивдүү иш чөйрөсүн түзөт жана кызматкерлердин жакшы иштешине көмөктөшөт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларында башкаруунун стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү алардын экономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрүн олуттуу бекемдөөгө, ийгиликтүү өнүгүүгө жана заманбап экономикалык чакырыктарга жооп берүүгө жөндөмдүү, туруктуу жана инновациялык бизнести калыптандырууга өбөлгө түзөт деп айтууга болот.

Үчүнчү бөлүм боюнча тыянактар

Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсеби өндүрүштүн айлануусунун өзгөчөлүктөрүнө, тармактын өзгөчөлүгүнө байланыштуу бир катар көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн. Алардын ичинен төмөнкү көйгөйлөрдү бөлүп кароого болот.

Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү.

Продукциялардын санынын көптүгү.

Запастарды башкаруу.

Мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсү.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө.

Тышкы факторлор.

Бул көйгөйлөрдү чечүү стратегиялык башкаруу эсебинин натыйжалуу тармагын киргизүүнү, ошондой эле тышкы чөйрөнүн жана ички өндүрүш процесстеринин өзгөрүүсүнө ийкемдүүлүктү талап кылат.

Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларында башкаруунун стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү ишкананын ишинин бардык аспектилерин олуттуу бекемдөөгө, ийгиликтүү өнүгүүгө жана заманбап экономикалык чакырыктарга жооп берүүгө жөндөмдүү, туруктуу жана инновациялык бизнести калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруучулук эсеп чөйрөсүндөгү жыйынтыктарды чыгаруу менен төмөнкүдөй жыйынтыктарды жана сунуштарды жасоого болот. Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү комплекстүү мамилени талап кылат.

Бул жаңы технологияларды жана методологияларды киргизүүнү, ошондой эле учурдагы башкаруу жана отчеттуулук процесстерин кайра карап чыгууну камтыйт. Алардын ичинен төмөндөгүдөй негизги багыттарын аныктоого туура келет:

1. Стратегиялык башкаруу эсебинин негизги ролу. Башкаруу эсеби стратегиялык пландаштыруу жана натыйжалуу чечимдерди кабыл алуу үчүн керектүү маалыматтарды берүү менен башкаруунун мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууда маанилүү ролду ойнойт. Бул ишканалардын туруктуу өнүгүүсү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү үчүн абдан маанилүү.
2. Өзгөртүүлөргө ыңгайлашуу зарылчылыгы. Кайра иштетүүчү ишканалар экономикалык, технологиялык жана ченемдик чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга даяр болушу керек. Бул башкаруу процесстеринде ийкемдүүлүктү жана чечимдерди кабыл алууда натыйжалуулукту талап

кылат жана буга жетишүүдө стратегиялык башкаруу эсеби олуттуу орунда турат.

3. Технологияларды интеграциялоо. Маалыматтарды аналитикалык программалык камсыздоо жана автоматташтыруу сыяктуу заманбап технологияларды кабыл алуу маалыматтардын тактыгын жана кайра иштетүү ылдамдыгын жогорулатуу үчүн зарыл. Технология ошондой эле ачыктыкты камсыз кылууга жана тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.
4. Кызматкерлерди тереңдетип окутуу жана өнүктүрүү. Кызматкерлерди үзгүлтүксүз окутуу жана кесипкөйлүгүн жогорулатуу, айрыкча жаңы технологиялар жана башкаруу эсебинин ыкмалары чөйрөсүндө жогорку квалификациялуу жана ийкемдүү команданы кармап туруу үчүн абдан маанилүү.
5. Стратегиялык кызыкдар тараптардын катышуусу. Бардык кызыкдар тараптар, анын ичинде инвесторлор, кардарлар, камсыздоочулар жана жөнгө салуучулар менен активдүү диалогду жүргүзүү бизнеске тышкы күтүүлөрдү жана талаптарды жакшыраак түшүнүүгө жардам берет, бул өнүгүүнүн стратегиялык көрсөткүчтөрүн түзүүгө таасирин тийгизет.

Туруктуу өнүгүүгө умтулуу. Стратегиялык башкарууга жана бухгалтердик эсепке туруктуулук принциптерин интеграциялоо компанияларга социалдык жана экологиялык стандарттарга жооп берүү, өсүү жана инновациялар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Жыйынтыктап айтканда, стратегиялык башкаруу эсеби Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларды ийгиликтүү башкаруунун ажырагыс элементи болуп саналат. Бул чөйрөдө өркүндөтүлгөн ыкмаларды жана технологияларды киргизүү ишканалардын ички жана эл аралык деңгээлдеги натыйжалуулугун, туруктуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн зарыл.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн теориялык изилдөөлөрдүн, ошондой эле алынган илимий натыйжалардын негизинде биз төмөнкүдөй корутундуга келдик:

Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик отчеттуулуктун ички жана сырткы керектөөчүлөрү үчүн ачык-айкын болушу керек. Бул максатта эсеп саясатын ачып көрсөтүүдө керектөөчүлөр үчүн экономикалык кызыкчылыкка көңүл бурулуп, аларга бухгалтердик эсепти жүргүзүү жолдорун түшүүнүгө жардамы тийиши зарыл. Ишкананын кызыкдар керектөөчүлөрүнүн кызыкчылыктарын канаттандыруу жана чечимдерди кабыл алуу максатында аларга туура жана объективдүү маалыматты бере ала турган эсеп саясаты түзүлөт.

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан стратегиялык башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта стратегиялык башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында стратегиялык башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде стратегиялык башкаруу эсебин тар жана кеңири мааниде чечмелөөгө болот.

Стратегиялык башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук тармакты (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясы, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсепти жана башкарууну (жоопкерчилик борборлорун түзүү,

бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык тармакты (башкаруучулук анализдин методологиясы) жана интеграциялоо (стратегиялык эсепке алуу жана тармактын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын айырмалоо керек.

Бухгалтердик эсеп (анын ичинде стратегиялык башкаруу эсеби) жана отчеттуулук экономикалык активдерди жана чарбалык операцияларды көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишерлик объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу жетишилет.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан. Оперативдүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу айлануусунда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат болуп саналат.

Батыш өлкөлөрүндө стратегиялык башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты. 1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк кеңеш АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топторун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу тарабынан изилденген маселелер боюнча тийиштүү баяндамалар жасалган.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү баяндаманы түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти

уюштурууга басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон. Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн комплекстүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча стратегиялык башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат. Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу кыйындатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн аларды бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана

кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болоорун аныктоо абдан маанилүү.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулук принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун аныктоо азыркы мезгилдин орчундуу талаптары болуп саналат. Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы пландаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу базар экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбабызда бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн биз чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Ар бир иштин жыйынтыгында тиешелүү ишкана өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс жактарын, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо менен тыгыз байланышта болот.

Экономикалык талдоо түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу боюнча айырмаланат. Финансылык талдоо тышкы, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, инвесторлор, акционерлер

тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү тарабынан жүргүзүлгөн талдоого бөлүнөт,

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактарын түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп эсептелет.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп саналат. Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө бардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет. Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого толугу менен шарт түзөт. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдарды, коромжуларды, ысырапкорчулукту, жетишсиздикти жана уурдоону, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласаларды, материалдык балуулуктардын бузулуп калуудан болгон жоготууларды жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Инвестиция чөйрөсүндөгү, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат жана керектүү инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек.

Экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Ошого карабастан, чет элдик компаниялар үчүн инвестициялык климатты башка жылдарга караганда жагымдуу кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда. Кыргыз Республикасындагы кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгону инвестицияларды тартууга жана өз салымын кошууга өбөлгө түзөт.

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- 1 Абдуллаев, Х. Н. Транспорттук уюмдарда башкаруучулук эсептин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн методологиялык негиздерин өркүндөтүү [Электрондук ресурс] / Х. Н. Абдуллаев// Саратов мамлекеттик башкаруу жана социалдык–экономикалык өнүктүрүү институту; Саратов, 2019. – 32–35-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 2 Албу, А. А. Бухгалтердик эсеп жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу, анын ролу [Электрондук ресурс] / А. А. Албу // Жаш окумуштуу. – 2019. – № 13 (251). – 93–95-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 3 Алефиренко, А. С. Натыйжалуу башкаруучулук эсепке алуу системасы чыгымдарды оптималдаштыруу максаты катары [Электрондук ресурс] / А. С. Алефиренко// "Илим жана агартуу". – Пенза, 2019. – 75–77-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 4 Алехина, Т. А. Чарбакер субъектинин финансылык ишинде башкаруучулук эсептин ролу [Электрондук ресурс] / Т. А. Алехина. - ООО "ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – 8–9-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 5 Арутюнян, Л. К. Стратегиялык башкаруу эсеби [Электрондук ресурс] // Л. К. Арутюнян// Modern Science. – 2019. – № 3.- 97-100-бб. /Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 6 Бабкина, О. М. Ишкананы эсепке алуу жана аналитикалык жактан камсыз кылуу үчүн стратегиялык башкаруу эсебинин куралы [Электрондук ресурс] / О. М. Бабкина// Транс-Байкал мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2019. – Т. 25. – № 3. – 84-95-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 7 Бакай кызы, Ж. Стратегическое планирование и разработка долгосрочной стратегии перерабатывающей промышленности Кыргызстана [Текст] /

- Бакай кызы Ж., Сейкимбаева Б. К. // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. - 2023. - № 4(61). – С.150–151.
- 8 Бакай кызы, Ж. Стратегическое управление конкурентоспособного развития перерабатывающей промышленности АПК Кыргызской Республики [Текст] / Бакай кызы Ж., Жумалиев Э. К., Джаилов Дж. С. // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2024. - № 2-1(108). – С.13–18.
- 9 Бакай кызы, Ж. Стратегиялык эсептин мааниси жана көйгөйлөрү [Текст] / Бакай кызы Ж. // Известия вузов кыргызстана. - 2024. - № 1. – С.142-143.
- 10 Бакай кызы, Ж. Роль стратегического учета в современной системе бухгалтерского учета [Текст] / Бакай кызы Ж., Ногойбаева Э.К., Ырысбекова А.Ы. // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. - 2024. - № 13(62). – С.133-136.
- 11 Бакай кызы, Ж. Стратегический анализ в экономическом развитии перерабатывающей и пищевой промышленности Кыргызской Республики [Текст] / Бакай кызы Ж. // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2024. - № 3-1(109). – С.37–41.
- 12 Бакай кызы, Ж. Ишканалардагы эсеп саясатын түзүү жана тажрыйбада колдонуу [Текст] / Бакай кызы Ж., Бексултанов А.А. // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. - 2023. - № 3(60). – С.167–170.
- 13 Бакай кызы, Ж. Ишканаларда, мамлекеттик мекемелерде инвентаризация өткөрүүнүн максаты жана мааниси [Текст] / Бакай кызы Ж., Бексултанов А.А. // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. - 2023. - № 3(60). – С.170–173.
- 14 Баранников, А. А. Башкаруучулук эсеп түшүнүгүнүн теориялык чечмелениши: көз караштар, көйгөйлөр, пикирлер [Текст] / А. А. Баранников // Кубан мамлекеттик агрардык университетинин

- политематикалык тармактык электрондук илимий журналы. – 2012. – №10(084). – 69-89-б.
- 15 Барахоева, М. С. Ишканаларда стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу боюнча негизги талаптар [Электрондук ресурс]/ гуманитардык жана табигый илимдердин актуалдуу маселелери. – 2019. – № 3. – 43-46-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
 - 16 Башкаруучулук эсеп программалары [Электрондук ресурс] // ГК «WiseAdvice», ООО «Программалык продуктылар». –М., 2020. – Кирүү режими: URL: <https://www.1cashflow.ru/programmy-dlya-upravlencheskogo-ucheta>. - баш.экрандан.
 - 17 Белая, И. В. Убакыт призмасы аркылуу башкаруучулук эсепти өнүктүрүү жөнүндө [Электрондук ресурс] / И. В. Белая// илимий-практикалык изилдөө. – 2020. – № 1–4 (24). – 5–9-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
 - 18 Бестаева, Л. И. Башкаруучулук эсеп [Текст] : окуу куралы / Л. И. Бестаева, М. Р. Тускаева, Д. К. Санакоева // "Россия Федерациясынын Өкмөтүнө караштуу финансылык университет" жогорку билим берүү федералдык мамлекеттик билим берүү бюджеттик мекемеси, Владикавказ филиалы. - Бишкек: ИП Цопанова А. Ю., 2018. – 165 б.
 - 19 Бобрышев, А. Н. Экономикалык кризис жараяндардын башкаруу [Текст]/ А. Н. Бобрышев// Бухгалтердик эсеп: теория проблемалары: монография / Москва : Русайнс, 2018. – 269 б.
 - 20 Боргардт, Е. А. Ишкананын туруктуу өнүгүүсүн стратегиялык башкаруу [Текст]/ Е. А. Боргардт// экономика жана укуктун актуалдуу проблемалары. - 2013. – № 1 (25). – 55-61-б.
 - 21 Браерская, В. Б. Экономикалык иерархиянын ар кандай баскычтарында өнөр жайлык өздөштүрүү үчүн стратегиялык пландаштыруу түшүнүгү модели [Электрондук ресурс] // В. Б. Браерская// Илимий изилдөөлөрдүн

- азимуту: экономика жана башкаруу. – 2019. – Т. 8. – № 2 (27). – 75-78-б.
//Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 22 Булгакова, С. В. Башкаруунун уюштуруу түзүмдөрүндөгү башкаруу эсеби [Текст] : монография / С. В. Булгакова, Д. С. Агапов// РФ билим берүү жана илим министрлиги, федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку билим берүү мекемеси "Воронеж мамлекеттик ун-ти". - Воронеж, 2018. – 232 б. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 23 Булат, Е. Э. Салттуу башкаруу эсепке алуу системасын өнүктүрүүнүн келечектүү багыты катары стратегиялык башкаруу эсебинин пайда болушу [Электрондук ресурс] / Е. Э. Булат, Е. В. Полторацкая.- NovaUm.Ru. – 2018. – № 15. – 108–111-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 24 Булгакова, С. В. Чечим кабыл алууда башкаруу эсеби [Текст] : окуу китеби / С. В. Булгакова. - Воронеж, 2018. – 120 б. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 25 Бухгалтердик финансылык эсеп [Текст] : Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин грифи менен окуу китеби.- Бишкек: «ТУРАР». 2012.- 294 б.
- 26 Бухориев С. М. Кризисте стратегиялык башкаруу эсебинин концепциясын тандоо [Электрондук ресурс] / С. М. Бухориев // Эсепке алуу жана көзөмөлдөө. – 2019. – № 1 (39). – 56–61-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 27 Волкова, О. Н. Башкаруу эсеби: академиялык бакалавриат үчүн окуу китеби жана практикум [Текст]/ О. Н. Волкова. - М.:Басма Юрайт, 2016.- 461 б.
- 28 Врублевский, Н. Д. Өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу эсеби: теория жана практика [Текст]/ Н. Д. Врублевский. - М: Финансы жана статистика, 2012. – 404 б.
- 29 Галаутдинова, В. В. Стратегиялык башкаруу эсеби системасында бюджеттөө [Электрондук ресурс] /Илим жана Агартуу, Пенза, 2019. – 47-

- 51-б. //Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 30 Галаутдинова, В. В. Кайра иштетүүдө стратегиялык башкаруу эсеби [Электрондук ресурс] / Заманбап илим: теория менен практиканын актуалдуу маселелери: – 2019. – №1. – 14–17-б. //Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 31 Глаз, А. А. Стратегиялык башкаруу эсебинин теориялык аспектилери [Электрондук ресурс] /Новосибирск, 2019. – 47–52-б. //Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 32 Глущенко, А. В. Агрохолдингдерде башкаруучулук эсеп методикасын өнүктүрүү [Электрондук ресурс] /монография / А. В. Глущенко, Д. О. Забазнова, Н. В. Терехина. – Волгоград: Сфера, 2018. - //Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 33 Глущенко, А. В. Стратегиялык эсеп [Текст]/ А. В. Глущенко, И. В. Яркова. - ЖОЖдор үчүн окуу китеби жана практикум. - Юрайт, 2020. – 240 б.
- 34 Глущенко, А. В. Стратегиялык башкаруунун эсепке алуу куралдарын колдонуу алгоритми [Электрондук ресурс] / А. В. Глущенко, Е. П. Кучерова, Е. А. Долганова// Каржы экономикасы. – 2019. – №1. – 716–719-б. //Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 35 Гомелева, Е. В. Транспорт ишканасында экономикалык коопсуздукту камсыз кылуудагы башкаруучулук эсеп [Текст] / Е. В. Гомелева, Д. – Лопатина // Ростов, 2019. - Т. 2: Техника жана экономика илими. - 53-56-бб. // ЭБ НТБ РГУП-С
- 36 Гуренко, М. А. Санариптештирүү экономикасында стратегиялык башкаруу эсеби [Электрондук ресурс] / ООО Спутник. – Москва, 2019. – 42–45-б. // Кируу режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.

- 37 Датар, Ш. Башкаруу эсеби / Ш. Датар; СПб.: Питер, 2017. – 1008 б.
- 38 Дедюхина, Н. В. Башкаруу эсебинин генезиси магистралдык инфраструктураны модернизациялоонун жана кеңейтүүнүн комплекстүү планын ишке ашыруунун фактору катары [Электрондук ресурс] // Н. В. Дедюхина, В. А. Назарова // Санкт-Петербург мамлекеттик экономикалык университетинин кабарлары. – 2019. – № 5-1 (119). – 24-32-б. // Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 39 Джелаухян, Л. А. Ишкердик субъектинин финансылык ишинде башкаруучулук эсептин ролу [Электрондук ресурс] / Л. А. Джелаухян, Н. Х. Палян, Д. С. Танцур // Дүйнөлүк илимдеги заманбап технологиялар. - ООО "ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – 75–76-б. // Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 40 Доюнова, Ф. С. Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук боюнча стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу [Электрондук ресурс] / ООО ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – 43–46-б. // Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 41 Ибрагимов, Н. К. Стратегиялык башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн концепциясы жана практикасы [Текст] / Н. К. Ибрагимов // Статистика, учет жана аудит. – Алматы, 2013. – №3 (50). – 63-68-б.
- 42 Ибрагимов, Н. К. Айыл чарбасында башкаруучулук эсептин калыптанышы жана өнүгүшү [Текст] // Н. К. Ибрагимов // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2014. – № 3 (6). – 117-121-б.
- 43 Ибрагимов, Н. К. Өндүрүштү башкаруу системасында эсепке алуу жана стратегиялык көзөмөлдөө орду [Текст] // Н. К. Ибрагимов // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2016. – № 1-2-1(12). – 197-201-б.
- 44 Ибрагимов, Н. К. Стратегиялык башкаруучулук эсеп системасында жоопкерчилик борборлору боюнча продукциянын өздүк наркын

- калькуляциялоо методикасы [Текст] / Н. К. Ибрагимов // Тажик улуттук университетинин жарчысы. – Дүйшөмбү, 2017.-№ 5 - 19-24-б.
- 45 Ибрагимов, Н. К. Стратегиялык башкаруунун негизги маалымат булагы катары стратегиялык башкаруу эсеби [Текст]// Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2013. – № 2 (2). – 102-106-б.
- 46 Ибрагимова, А. Х. Стратегиялык башкарууну эсепке алуу жана көзөмөлдөө маалымат базасы [Электрондук ресурс] / Воронеж мамлекеттик агрардык университетинин жарчысы. – 2019. – Т. 12. – № 3 (62). – 176-183-б. // Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 47 Иванов, К. И. Россия экономикасында ишкердик структуралардын атаандаштык башкаруу системасын түзүү [Электрондук ресурс] / К. И. Иванов, Ю. В. Киселевич // Укук, экономика жана башкаруунун заманбап көйгөйлөрү. – 2019. – № 2 (9). – 122-140-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 48 Ишекеева, Б. Ш. Кайра иштетүүчү ишканаларда чыгымдарды башкарууну эсепке алууну, талдоону жана көзөмөлдөөнү өркүндөтүү [Текст] / Кыргыз Республикасынын өнөр жайынын мисалында
- 49 Казанская, Л. Ф. Уюмдун стратегиялык башкаруунун аналитикалык ыкмалары: окуу куралы [Текст] / Л. Ф. Казанская. – Санкт-Петербург : ПГУПС, 2017. – 53 б.
- 50 Костюкова, Е. И. Продукциянын жашоо циклинин концепциясын колдонуу шарттарында башкаруу эсеби [Электрондук ресурс] / Е. И. Костюкова, А. В. Фролов, Е. А. Медведева // Заманбап экономика: көйгөйлөр жана чечимдер. – 2020. – № 1 (121). – 118–125-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 51 Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги № 76 “Бухгалтердик эсеп” жөнүндө мыйзамы (2008-жылдын 17-октябрындагы

- № 231, 2009-жылдын 15-июлундагы № 216, 2012-жылдын 18-майындагы № 56, 2013-жылдын 26-апрелиндеги № 61, 2013-жылдын 30-июлундагы № 178, 2015-жылдын 22-майындагы № 115, 2016-жылдын 5-январындагы № 2, 2017-жылдын 7-декабрындагы № 201, 2021-жылдын 9-августундагы № 93, 2022-жылдын 18-январындагы №4 редакциясында)
- 52 “Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин 2023-жылдын 11-июлундагы №2-Б “Мамлекеттик башкаруу секторунда бухгалтердик эсепти жана финансылык отчеттуулукту жүргүзүү боюнча жобону бекитүү жөнүндө” буйругуна өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин 2023-жылдын 5-октябрындагы № 6-Б Буйругу
- 53 “Кыргыз Республикасынын «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын 2013-жылдын 26-апрелиндеги № 61 Мыйзамы
- 54 Михайлова, Ж. В. Транспорт холдингинин эсеп тутумун аналитикалык камсыздоонун өзгөчөлүктөрү: өнүгүү келечеги [Электрондук ресурс] /Учет. Анализ. Аудит. – 2019. – Т. 6. – № 3. – 50-55-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 55 Михайлова, Ж. В. Стратегиялык эсеп жана талдоо [Текст]: окуу куралы / Ж. В. Михайлова, А. И. Александрова. – Санкт-Петербург : ПГУПС, 2018. – 50 б.
- 56 Муратова, С. С. Башкаруучулук эсеп жана даяр продукциянын кыймылын көзөмөлдөө [Электрондук ресурс] // Курск, 2019. – 482–485-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 57 Омурзаков, С. А., Абдиев М. Ж. Ишкананын эсеп саясаты [Текст] / С. А. Омурзаков, М. Ж. Абдиев// ЖОЖжана АООЖ үчүн окуу куралы. Бишкек: «Турар», 2018-ж.

- 58 Осмонова, А. А. Агрардык сектордун кластердик түзүмдөрүндөгү башкаруучулук эсеп [Текст] / А. А. Осмонова // монография.- Бишкек: КРСУ, 2014. - 55 б.
- 59 Пиримбаев, Ж. Ж. Башкаруу жана башкаруучулук эсеп [Текст] / Ж. Ж. Пиримбаев. - Б.: «ЖЭКА» ЛТД. 1999
- 60 Попов, С. А. Учурдагы стратегиялык башкаруу [Текст] / С. А. Попов. - М.: Юрайт, 2020. – 447 б.
- 61 Потокина, Е. С. Холдинг структураларында башкаруу эсебин өркүндөтүү [Электрондук ресурс] // Ростов мамлекеттик экономикалык университетинин жарчысы (РИНХ). – 2019. – № 2 (66). – 185-191-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 62 Путырская, Я. В. Корпоративдик түзүмдөрдүн ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча башкаруу чечимдерин кабыл алуунун маалыматтык негизи катары башкаруу эсеби жана ички аудит [Электрондук ресурс] /2020. – Т. 9. – № 1 (30). – 279-283-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 63 Савин, М. В. Стратегиялык башкаруу бухгалтердик методикалык куралдар [Текст] / М. В. Савин. - Москва, 2019. – 222 б.
- 64 Скрыль, Т. С. Башкаруу эсебинин түшүнүгү жана мазмуну [Текст] / Т. С. Скрыль. - Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит: теория жана практика маселелери. – 2018. – № 20. – 127-131-б.
- 65 Сулоева, С. Б. Өнөр жай ишканаларында долбоорду башкаруу системасында стратегиялык башкаруу эсеби [Электрондук ресурс] // С. Б. Сулоева, Е. Е. Абушова, Е. В. Булова. – 2019. – Т. 27. – № 1. – 43-54-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 66 Суранаев, Т. Д. Башкаруучулук эсеп: окуу-практикалык колдонмо [Текст] / Т. Д. Суранаев. - Б.: КРСУ, 2008

- 67 Суранаев, Т. Д. Рынокко өтүү шарттарында агро-түзүмдөрдө эсепке алууну уюштуруу [Текст] / Т. Д. Суранаев. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2009. – 107б.
- 68 Суранаев, Т. Д. Өндүрүштү башкаруу системасында бухгалтердик эсептин теориялык-методологиялык жана уюштуруучулук негиздери [Текст] / Т. Д. Суранаев. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2010. – 208б.
- 69 Суранаев, Т. Д. Бухгалтердик финансылык эсеп, бухгалтердик башкаруу эсеби [Текст]: методикалык колдонмо / Т. Д. Суранаев, Ч. А. Нуралиева. – Бишкек: КРСУ, 2007. – 24б.
- 70 Суранаев, Т. Д. Башкаруу эсеби [Текст]: методикалык колдонмо / Т. Д. Суранаев, Д. Р. Чойбекова. – Бишкек: КРСУ, 2010. – 28б.
- 71 Суранаев, Т. Д. Башкаруу эсеби [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Т. Д. Суранаев. – Бишкек: КРСУ, 2008. – 96б.
- 72 Суранаев, Т. Д. Бухгалтердик эсеп [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Т.Д. Суранаев, Г. Б. Усманиева. – Бишкек: КРСУ, 2010. – 204б.
- 73 Тремасова, Е. А., Боровицкая М. В. Стратегиялык башкаруу эсебинин алкагында ички отчеттуулукту колдонуу [Текст]/ Е. А. Тремасова, М. В. Боровицкая. - Илимий изилдөөлөрдүн азимуту: экономика жана башкаруу. 2015. – № 2. – 69-72-б.
- 74 Тулум М. А. Коммерциялык эмес уюмдарда стратегиялык башкаруу эсебин ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрү [Электрондук ресурс] //Экономика: кечээ, бүгүн, эртең. – 2019. – Т. 9. – № 1-1. – 518-527-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 75 Узенбаев, Р. А. ж.б. Бухгалтердик эсептин тарыхый өнүгүшү. Өнүгүү этаптары [Текст] / Р. А. Узенбаев, М. Ж. Абдиев // Илимий-популярдуу журнал, Жалал-Абад Экономика жана ишкердик университетинин жарчысы . – 2008. – № 2. – 95-102-б.
- 76 Узенбаев, Р. А. ж.б. Эсепке алуу системасынын бизнес-процесстерин талдоо жана компаниялардын бухгалтердик аппаратынын түзүмүн

- оптималдаштыруу [Текст] / Р. А. Узенбаев. - Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. –2012. – 62-65-б.
- 77 Узенбаев, Р. А. Өндүрүштүк эсепти өнүктүрүү жана технологиялык процесс менен байланышкан чыгымдарды эсепке алуу [Текст]/ Р. А. Узенбаев // Илимий-практикалык конференциянын материалдары РФ, Воронеж, 2013. - № 2. - 69-72-б.
- 78 Узенбаев, Р. А. Өндүрүш компанияларында чыгымдарды башкарууну жана эсепке алууну өркүндөтүү [Текст]: Ош ТУнун кабарлары. –2013. – №2 .- 69-72-б.
- 79 Уорд, К. Стратегиялык башкаруу эсеби [Текст]/ К. Уорд. - М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 448 б.
- 80 Ушанов, И. Г. Бизнес талдоонун маалыматтык негизи катары стратегиялык башкаруу эсеби [Текст]/ И. Г. Ушанов. - Балтика гуманитардык журналы. 2014. – № 2. – 85-88-б.
- 81 Чалова, Калича Бухгалтердик эсеп, окуу куралы [Текст]/ К. Чалова. - Шам басылмасы, 1996
- 82 Шалаева, Л. В. Стратегиялык башкаруучулук эсеп тутумундагы финансылык жоопкерчилик борборлору [Электрондук ресурс] / -2018. – Т. 21. – № 2 (440). – 159-172-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 83 Шешукова, Т. Г., Войтенко М.Л. Башкаруучулук эсеп системасын өнүктүрүү (мунайзат менен камсыз кылуучу ишканалардын материалдарында) [Текст]/ Т. Г. Шешукова, М. Л. Войтенко// моногр. - Перм. мамл. ун-т. – Пермь, 2009. – 268 б.
- 84 Шулекин, А. Н. Бухгалтердик эсептин укуктук системасын стратегиялык башкаруунун өнүгүшү: теориялык аспекти [Электрондук ресурс] / Инновация жана инвестиция. – 2019. – № 9. – 148-153-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.

- 85 Шульпина, Е. А., Боровицкая М. В. Стратегиялык башкаруу эсебин өнүктүрүүдө адилет нарктын ролу [Текст]/ Е. А. Шульпина, М. В. Боровицкая // Карел илимий журналы. 2016. – № 3 (16). – 28-30-б.
- 86 Якунькин, Т. Н. Башкаруу эсебин автоматташтыруу үчүн маалымат тутумдарына салыштырма талдоо [Электрондук ресурс] /– 2019. – № 13–1 (57). – 46–49-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 87 Янковский, К. П. Башкаруучулук эсеп [Текст]/ К. П. Янковский, И. Ф. Мухарь // окуу куралы . - Питер, 2011. – 368 б. – ISBN 978-5-459-00332-1.
- 88 Ярахмедова, М. Я. Азыркы шарттарда башкаруу эсебинин ролу [Электрондук ресурс] / Петрозаводск, 2019. – 61–63-б. //Кирүү режими: https://www.elibrary.ru/project_risc.asp. - баш.экрандан.
- 89 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>. - баш.экрандан.
- 90 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>. - баш.экрандан.
- 91 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/83/>. - баш.экрандан.
- 92 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/27/>. - баш.экрандан.
- 93 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/2314/>. - баш.экрандан.
- 94 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/628/>. - баш.экрандан.
- 95 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/3543/>. - баш.экрандан.
- 96 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими : <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>. - баш.экрандан.

- 97 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/opendata/category/83/>. - баш.экрандан.
- 98 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/opendata/category/27/>. - баш.экрандан.
- 99 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/opendata/category/2314/>. - баш.экрандан.
- 100 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/opendata/category/628/>. - баш.экрандан.
- 101 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/opendata/category/3543/>. - баш.экрандан.
- 102 [Электрондук ресурс] / Улуттук статистика комитети// Кирүү режими :
<https://www.stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>. - баш.экрандан.